NAZIANZENICA.

PARS II.

SCRIPSIT
IOANNES SAJDAK.

I.

In Scriptorum Veterum Novae Collectionis vol. VII (Romae 1833) pag. 6—73 edidit Angelus Maius e duobus codicibus Vaticanis lucubrationem cuiusdam Anastasii Presbyteri, quae in codice Iesuitarum Claromontano inscriptionem *Χρήσεων ἐκλογὴ* prae se fert.[1]) Ex hoc Anastasii opere partes illas tantummodo publici iuris fecit A. Maius, quae ad deperdita Patrum opera pertinent. Pag. 63 sq. legitur carmen, quod e 38 versibus iambicis constat et sic inscribitur: *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἐκ τῶν ἐπῶν κατὰ Ἀπολιναρίου.* In adnotatione ad hoc carmen scripsit Maius iambos hos a Gregorii Nazianzeni iambis editis adversus Apollinarem plane differre[2]), quam opinionem secuti sunt carminum Gregorii Nazianzeni editores in Patrologia Graeca Mignei, nam in adnotationibus ad carm. I, 1 n. 10 (P. G. 37. 464 sqq.) *Κατὰ Ἀπολλιναρίου περὶ ἐνανθρωπήσεως* totum hoc »exemplar Iamborum adversus Apollinarium« protulerunt, ut omni-

[1]) Cf, Praefationem editoris l. l. p. V.

[2]) L. l. p. 63 adnot. 1.

no ab editis diversum. Ignotum erat viris doctis carmen hoc conglutinatum esse ab Anastasio seu alio quodam Antiquorum Patrum Doctrinae de Verbi incarnatione auctore e versibus carminis Gregorii Nazianzeni, quod inscribitur De vita sua (carm. II, 1 n. 11. P. G. 37, 1029 sqq.) et quidem hoc modo:

Iambi adversus Apollinarium v. 2—14[1]	=	De vita sua v. 612—624
15—17	=	626—628
18	=	625
19—23	=	629—633
24—37	=	638—651.

Varietates lectionum quae sunt ad varios solum codices spectant. Versus tamen 1: *Ὅλοιτο κεῖνος ὀρθοδόξων ἐξ ἀνὴρ* apud Gregorium Naz. non invenitur et ab auctore Doctrinae Patrum factus esse videtur. Ceterum conferri potest Greg. Naz. epigr. 40 v. 1 (P. G 38, 104). Versus autem 38: *Ἕνα Χριστὸν Υἱόν τε οὐ φύσιν μίαν* est tantummodo iteratio versus praecedentis (De vita sua v. 651) aliis verbis expressa Cf. etiam Greg. Naz. carm. II, 1 n. 12 v. 311 (P. G. 37, 1188). Cum de carmine adversus Apollinarium vel Apollinarem agitur, admonendum est multa esse communia inter hoc carmen (I, 1 n. 10. P. G. 37, 464 sqq.) et or. 45 (P. G. 36, 624 sqq.). Sed de hac re alia occasione.

II.

Ernestus Dronke in dissertatione, quae inscribitur De Niceta Davide et Zonara interpretibus carminum S. Gregorii Nazianzeni (Confluentibus 1839) p 12 sq. publicavit duo Gregorii *ἀνέκδοτα*, quae re vera *ἀνέκδοτα* non erant. Primum anecdoton *Ἄλλοι μὲν χρυσὸν, οἱ δ'ἄργυρον, οἱ δὲ τράπεζαν κτλ.*[2]), quod cum credulo auctore Carolus Ben.

[1]) V. 5 = De vita sua v. 615 et carm. I 1 n. 10 v. 4 (P. G. 37, 465).

[2]) Disticha illa edidit Ern. Dronke ad fidem cod. Regii 992 fol. 88[r] et cod. Gudiani 97 fol. 42[r], in quibus codicibus versus hi cum carm. II, 1 n.

Hase communicavit, editum erat a L. A. Muratorio in Anecdotis Graecis (Neapoli 1776) num 136. Cf. Greg. Naz. carm. II, 1 n. 82. (P. G. 37, 1428).

Carmen hoc iterum edidit Ern. Dronke in libro s. t. »S. Gregorii Nazianzeni carmina selecta — Accedit Nicetae Davidis paraphrasis nunc primum e cod. Cusano edita«, Gottingae 1840, p. 231 n. 23 una cum carm. *Πρὸς τὴν ψυχὴν* (II, 1 n. 81 *Πρὸς τὸν αὐτοῦ θυμόν*. P. G. 37, 1427 sq. Cf. adnot. ad hoc carmen apud Dronke l. l. p. 231. Conferri possunt Greg. Naz. Carm. II, 2 n. 1. v. 21 sqq. (P. G. 37, 1453); carm. II, 1 n. 1 v. 65 sqq. (P. G. 37, 975; carm. II, 2 epit. 41 (P. G. 38, 31). — Alterum anecdoton (l. l. p. 13) erutum ab Ern. Dronke e cod. Gudiano 97 fol. 45^{v}, ubi carmini quod *Γοερὰ* inscribitur (carm. II, 1 n. 27. P. G. 37, 1286 = Ern. Dronke, Greg. Naz. carm. selecta... p. 234 n. 28 a), adiunctum est, e duobus carminibus constat: vv. 1—12 (*Ὄλβιος ὅστις ἄσαρκον ἔχει βίον, οὐδ' ἐπίμικτον*[1]) *κτλ.* = Ern. Dronke, Greg. Naz. carm. selecta... p. 235 n. 28 b) iam dudum ediderat Iac. Bilius (Greg. Naz. Theologi Opera ed. Iacob. Billius Prunaeus... Aucta est haec editio... Gregorii Epistolis... ex interpretatione Ferd. Morelli... Parisiis 1630[2]) vol. II p. 180 sq. n. 34 = carm. II, 1 n. 28. P. G. 37, 1287 sq.). Versus autem 13—19 (*Μή τις ἐμοῖς παθέεσσι καὶ ἄλγεσιν ἠὲ κάκιστος κτλ.*), qui in nonnullis codicibus ad carm. II, 1 n. 27 (P. G. 37. 1286 sq.) pertinent[3]), publicati sunt primum a Muratorio in Anecd. Graec. n. 228. Cf. Carm. II, 1 n. 84 (P. G.

---

81 (P. G. 37, 1427 sq.) coniuncti sunt. Cf. adnot. in P. G. 37, 1427 ad carmen laudatum.

[1]) Quod ad hunc versum spectat conferas velim carm. I, 2 n. 17. P. G. 37, 781.

[2]) Primam editionem Billii a. 1611 confectam ad manum habere non poteram.

[3]) Cf. adnot. ad hoc carm. in P. G. 37, 1287.

37, 1430 sq.); Ern. Dronke, Greg. Naz. carm. selecta... p. 236 n. 28 c.

III.

Gregorii Nazianzeni carm. I, 1 n. 37 et 38 (P. G. 37, 520 sqq.) conserta sunt, ut iam in universum D. A. B. Cailau (Greg. Naz. Theologi Opera... vol. II, Parisiis 1840 p. 297) ad carm. 37 (P. G. 37, 520 adnot. ad carm. 37) adnotavit, versibus ex carm. I, 1 n. 36 (P. G. 37, 518 sqq.) et ita:

Carm. 37 v. 1 = carm. 36 v. 32;
v. 2—3 = v. 1—2;
4—6 = 19—24; 33;
7 = 26—27.
Carm. 38 v. 1—4 = carm. 36 v. 3—6;
v. 5 = v. 19;
6 = carm. II, 1 n. 22 v. 1 (P. G. 37, 1281).

Ad alteram partem huius versus comparari potest carm. I, 2 n. 29 v. 36 (P. G. 37, 886); I, 2 n. 16 v. 40 (P. G. 37, 781); II. 1 n. 45 v. 154 (P. G. 37, 1364); II, 1 n. 45 v. 346 (P. G. 37, 1377); II, 1 n. 50 v. 72 (P. G. 37, 1390); II, 2 n. 1 v. 368 (P. G. 37, 1477); II, 2 n. 1 v. 122 (P. G. 37, 1460). Confer etiam Hom. Il. IX, 331; VI, 69; Od. VIII, 394; XIV, 76; XVII, 345. Nihil novi ex ea re cognoscimus, nam Gregorius saepissime imitatus est Homerum et epicos poetas. Cf. Aug. Ferd. Naeke in Indice lect. Bonn. 1836/37 p. 1 sqq. (= Opuscula philol. ed. Fr. Th. Welcker, vol. I, Bonnae 1842, p. 236 sqq.); M. Schmidt: Gregorius Nazianzenus, Philol. 15 (1860) p. 713; P. Stoppel: Quaestiones de Gregorii Naz. poetarum scenicorum imitatione et arte metrica, Rostochi 1881, p. 2 sq.; A. Rzach: Zu den Nachklängen hesiodischer Poesie, Wiener Stud. 21 (1889) p. 198 sqq.; A. Ludwich: Nachahmer und Vorbilder des Dichters Greg. v. Naz., Rhein. Mus. f. Philol. N. F. 42 (1887) p. 233 sqq.; idem: Zu den Gedichten des Greg. v. Naz., Streifzüge in entlegenere Gebiete der griech. Li-

teraturgesch. Königsberger Studien I fasc. p. 76 sqq.; Leo Sternbach: De Gregorio Nazianzeno Homeri interprete, Stromata in. hon. Cas. Morawski, Cracoviae 1898 p. 171 sqq. Non alienum mihi videtur hoc loco adnotare etiam carm. II, 1 n. 77 v. 15—17 (P. G. 37, 1425) iterari carm. II, 1 n. 89 v. 29—31 (P. G. 37, 1444), cuius carm. versus 28 loco, quo nunc legitur, nullum sensum praebet; compositus esse videtur ex carm. II, 1 n. 75 v. 6 (P. G. 37, 1423) et carm. II, 1 n. 77 v. 11 sq. (P. G. 37, 1424).

IV.

In I. A Crameri Anecdotis Graecis e codd. mss. Bibl. Oxoniensis vol. I (Oxonii 1835) p. 39, 13 sqq. (Ὁμήρου ἐπιμερισμοὶ) legitur:

Ἀρχός: (Il. *A.* 144). *Ὡς ἀπὸ τοῦ ἄγω ἀγὸς, ὁ ἡγεμών· ὁ θεολόγος εἰς τὰ ἔπη·*

καὶ γὰρ αὐτοῦ (Leg. cum Etym. Gud. p. 82, 30. *ἀγοῦ*) *πίπτοντος ὅλος στρατὸς εἰς χθόνα πίπτει*
οὕτως ἐκ τοῦ ἀρχὴ ἀρχός.

Cognomine (*ὁ θεολόγος*), quo lexicographus auctorem versus citati distinxit, deceptus Eugenius Abel ex Anecdotis Crameri versum hunc in Orphica inter »fragmenta miscellanea incertae sedis« (Orphica rec. Eug. Abel, Lipsiae-Pragae 1885 p. 265 num. 288) induxit ea cum adnotatione: »Orpheus an Gregorius Nazianzenus?« Dubitabat Orphicorum editor, Gregorio Nazianzeno an Orpheo versus »theologi« adscribendus esset, et iure, nam versus est Nazianzeni carm. II, 1 n. 13 v. 53 (P. G. 37, 1231): *Καὶ γὰρ ἀγοῦ πίπτοντος ὅλος στρατὸς ἐς χθόνα νεύει.* Cf. carm. I, 1 n. 34 v. 16 (P. G. 37, 516); Hom. Od. XXIV, 535.

V.

Ad Anth Palat. I, 102 *Ὦ πάντων ἐπέκεινα — τί γὰρ πλέον ἄλλο σε μέλψω κτλ.* novissimus editor — Hugonem Stadt-

muellerum praematura morte ereptum me in animo habere facile intelliges — non adnotavit tres illos hexametros, quod iam Leo Sternbach observavit (Meletemata Graeca p. I, Vindobonae 1886, p. 131), paraphrasin esse trium primorum versuum Gregorii Naz. hymni, qui his verbis incipit: Ὦ *πάντων ἐπέκεινα· τί γὰρ θέμις ἄλλο σε μέλπειν;* (carm. I, 1 n. 29. P. G. 37, 507). Conferas velim lectiones Olympiodori (Scholia ad Platonis Gorgiam, Archiv f. Philol. u. Paedag. XIV [1848] p. 128) apud Sternbachium l. l. p. 130 sq.

Cum de Hymno ad Deum res agitur, operae pretium est — ut mihi videtur — enarrare, quosnam casus expertus sit. Qui quidem in omnibus fere codicibus manuscriptis nomen Gregorii Nazianzeni prae se fert, quam ob rem editus est iam ab Jacobo Billio ut genuinum carmen Gregorii, quod a nemine in dubitationem vocabatur. Primus Albertus Iahn in libro, qui inscribitur: Lesefrüchte altteutscher Theologie und Philosophie (Theologie und Philosophie aus Heinrich Suso und Niclaus von Strasburg), Bern 1838 p. 19 in adnotationibus ad „Das Buch des Heinrich Suso von der ewigen Weisheit" putat hymnum hunc pertinere ad Proclum[1]), cuius opera theologica praecedit ut *ἀδέσποτον* in cod. Monac. Graeco 547 saec. XV (Ign. Hardt: Catal. codd. mss. Graecc. Monacc. vol. V p. 366; cod. chartaceus, sed hymnus scriptus in membrana). Cum postea *Πρόκλου ἐκ τῆς Χαλδαϊκῆς φιλοσοφίας* (Eclogae e Proclo... Accedit hymnus... vulgo Gregorio Naz. adscriptus, nunc Proclo Platonico vindicatus, Halis Sax. 1891) ederet, rediit ad hunc hymnum, quem iterum publicavit[2]), in-

[1]) »Zwar hat Gregor von Nazianz sehr viel Platonisches in seinen Werken; aber ich müsste mich sehr irren, wenn dieser neuplatonische Hymnus nicht dem Proclus selbst angehört... Kenner seiner (Proclus') Werke, besonders seiner Hymnen, werden mich leicht begreifen«. A. Iahn l. l p. 19.

[2]) Addidit duos versus secundum Olympiodorum: v. **2** [πῶς σε τὸν ἐν πάντεσσιν ὑπείροχον ὑμνοπολεύσω]; Cf. Anth. Pal. I, 102 v. 2 et adnot. crit. apud Stadtm. (I p. 27); v. **11** [ἐκ σέο πάντα πέφηνε· σὺ δ'οὐδενὸς εἵνεκα μοῦ-

terpretatus est et omnibus, quae pro et contra dici possunt, prolatis et perpensis coniecit hymnum hunc Proclo Platonico vindicandum esse [1]). De vestigiis doctrinae Heracliti in carminibus Gregorii Naz. conspicuis admonuit Ud. de Wilamowitz Moellendorff in Indice scholar. Gotting. aest. a. 1889 p. 16 sq., Ed. Norden in Fleckeiseni annal. suppl. XIX p. 386 adnot. 2 et Al. Patin: Heraklitische Beispiele, pars I (Neuburg a. D. 1892) p. 84 adnot. 111. Studiis Patini ad Heraclitum nisus in universum de Gregorii seu Procli Hymno ad Deum disputat I. Dräseke in dissertatione „Zu Proclos' Hymnus auf Gott" in Zeitschr. f. wiss. Theol. vol. 39 (1896) p. 298 sqq. [2])

De ista Alberti Iahnii valde probabili, donec censet hymnum ad Gregorium non pertinere, coniectura iudicium firmum, quo quaestio solvatur, ferre poterit adiutus argumentis e codicibus manuscriptis haustis Gregorii Nazianzeni carminum editionis criticae auctor.

Scribebam Basileae.

νος]. Secundum editionem Alberti Iahn proponit hunc hymnum I. Dräseke in Zeitschr. f. wissensch. Theol. vol. 39 (1896) p. 301. Ediderunt eum iuxta novos codices W. Christ et M. Paranikas in Anthol. Graeca carm. Christianorum. Lipsiae 1871 p. 24 n. II. omisso versu 6: πάντα σε καὶ λαλέοντα καὶ οὐ λαλέοντα λιγαίνει.

[1]) A. Iahn: Eclogae.,. p. 49—77. Iahnii coniectura Guilelmo Kroll, viro in litteris, quae ad Neoplatonicos qui dicuntur spectant, versutissimo, non arridet. Cf. Neue philol Rundschau 1892 p. 101.

[2]) Cf. recensionem Caroli Weyman in Byz. Zeitschr. 5 (1896) p. 613 sq.

De Gregorio Nazianzeno

posteriorum rhetorum grammaticorum lexicographorum fonte.

Pars I.

Scripsit

IOANNES SAJDAK.

I.

Ludovicus Bachmann in Anecdotis Graecis e codd. mss. Bibl. Reg. Parisinae vol. I (Lipsiae 1828) p. 1—422 e cod. Regio Graeco n. 345 saec. X (?) fol. 64^{v} — 149 edidit tractatum, qui inscribitur *Συναγωγὴ λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καὶ ῥητόρων πολλῶν.* Quoniam contigit mihi *λέξεις* e Gregorio Nazianzeno sumptas comparare, propono illas sperans dumtaxat ramenta fore ad studia et componendi artem posteriorum rhetorum et grammaticorum illustrandam.

Pag. 218 v. 27 sqq.

Ἔμπουσα: Ὀνοσκελοῦς φάσμα Ἑκαταῖον
ἔμπουσα μαινάς, ὦ τάλαινα καρδία

ὁ Θεολόγος. Greg. Naz carm. II, 1 n. 47 v. 1 (P. G. 37, 1381): *Ἔμπουσα, μαινάς, ὦ τάλαινα καρδία.*

Pag. 337 v. 30 sqq.

Περιδέξιος: ὁ καὶ τῇ ἀριστερᾷ ἐργαζόμενος. παρὰ δὲ τῷ Θεολόγῳ λέγοντι, ὅπως ἀποφεύξῃ τὸ σὸν περιδέξιον· περιδέξιον δέ ἐστι πᾶν διλήμματον· ἑκατέρωθεν γάρ, ὃ βούλεται, συνάγει. Greg.

Naz. or. 29 c. 7 (P. G. 36, 81 C): *Καὶ ὅπως ἀποφεύξῃ τὸ σὸν περιδέξιον.*

Pag. 349 v. 11 sq.

Προῖκα: δῶρον. ἄνευ μισθοῦ· καὶ ὁ Θεολόγος· ὁ δὲ προῖκα χρηστὸς ἦν. Greg. Naz. or. 43 c. 36 (P. G. 36, 545 A): *... ὁ δὲ προῖκα χρηστὸς ἦν...* Cf. Vita Greg. Naz. Auctore Gregorio Presbytero P. G. 35, 253 B; 288 A.

II.

Idem Ludovicus Bachmann in Anecdotis Graecis.. vol II (Lipsiae 1828) p. 316 e codice Supplem. Codd. Graec. Bibl. Reg. Paris. n. 122 (cod. chartac., forma quadrata, manu valde recenti scriptus fol. 17—18 fragmentum *Περὶ στιγμῶν*, quod ad Anonymi opusculum *Περὶ μέτρων* pertinet, in lucem edidit. In interpunctione in edendis Gregorii Nazianzeni orationibus recte adhibenda quanto studio grammatici posteriores elaboraverint,[1]) perspicue ostenditur hoc fragmento, in quo omnia, quae proferuntur, exempla e Gregorii orationibus sumpta sunt.[2]) Quod ut luculentius demonstretur, liceat mihi afferre cum laudatis Gregorii locis fragmentum, de quo agitur.

Στιγμαί εἰσιν ὀκτὼ κατὰ Νικάνορα· ὑπερτελεία, τελεία, ὑποτελεία, ἄνω πρώτη, ἄνω δευτέρα, ἀνυπόκριτος, ἐνυπόκριτος καὶ ἡ ὑποστιγμή· ὀκτὼ δὲ καὶ οὐ πλείους, δι' ἣν αἰτίαν ἐροῦμεν.

Τὸ τῆς φωνῆς διανάπαυμα ἢ ἀποστατικὸν ὅλης ἐννοίας καὶ καλεῖται ὑπερτελεία, ὡς τό ὃ πρὸ ἡμῶν πεφιλοσόφηται κάλλιστά τε καὶ ὑψηλότατα.

---

[1]) Ad interpunctionem recte constituendam maxime pertinent scholia ad orationes Gregorii Naz. in cod. Oxoniensis Collegii Beatae Mariae Magdalenae n. 5 saec. XI, quorum specimina praebet Ed. Norden: Scholia in Gregorii Nazianzeni orationes inedita, Hermes 27 (1892) p. 622 sqq.

[2]) Nec vates falsus fuit Norden, cum diceret exempla haec — nisi fallitur — omnia e Gregorii orationibus petita esse. L. l. p. 622.

V. Greg. Naz. or. 38 c. 8 (P. G. 36, 320 C) = or. 45 c. 4 (P. G. 36, 629 A):... *ὃ καί ἄλλῳ τινὶ τῶν πρὸ ἡμῶν πεφιλοσόφηται κάλλιστά τε καὶ ὑψηλότατα.*

Ἡ ἀποκαταστατικὸν μερικῆς ἐντελοῦς ἐννοίας τὴν λέξιν καὶ ποιεῖ τελείαν, ὡς τό· Χριστὸς γεννᾶται.

Greg. Naz. or. 38 c. 1 (P G. 36, 312 A): *Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε...* Cf. Greg. Naz. or. 19 c 13 (P. G. 35, 1057 D).

Ἡ ἀποκαταστατικὸν μὲν μερικῆς ἐννοίας, οὐκ ἐντελοῦς δέ, τὴν λέξιν καὶ ποιεῖ ὑποτελείαν, ὡς τό· Χριστὸς ἐκ παρθένου. προσυπακούεται γὰρ ἄνωθεν τὸ γεννᾶται.

Greg. Naz. or. 38 c. 1 (P. G. 36, 312 A sq.): *Χριστὸς γεννᾶται... Χριστὸς ἐκ Παρθένου...*

Ἡ συμπληρωτικὸν μὲν μηρικῆς ἐννοίας ἐντελοῦς τὴν λέξιν, ἔχει δὲ ἐπαγόμενον σύνδεσμον μετ' αὐτό, καὶ διὰ τοῦτο οὐ τελείας στιγμῆς τυγχάνει· καὶ δέχεται τὴν ἄνω πρώτην καλουμένην στιγμήν· οἷον τό· μὴ ὅτι τοῖς δι' ἀγάπην τι πεπονθόσι· ἐπιφέρεται γὰρ ὁ εἰ σύνδεσμος.

Greg. Naz. or. 1 c. 1 (P. G. 35, 396 A):... *εἴπωμεν, ἀδελφοὶ, καὶ τοῖς μισοῦσιν ἡμᾶς· μὴ ὅτι τοῖς δι' ἀγάπην τι πεποιηκόσιν ἢ πεπονθόσι...*

Ἡ συμπληρωτικὸν μερικῆς ἐννοίας, οὐκ ἐντελοῦς δέ, τὴν λέξιν καὶ μετὰ τοῦτο ὡσαύτως ἐπάγεται σύνδεσμός τις καὶ δέχεται τὴν ἄνω δευτέραν, ὡς τό· ἀναστάσεως ἡμέρα· τό γὰρ ἐστὶν ἔξωθεν ὑπακούεται καὶ σύνδεσμον ἔχει ἐπαγόμενον.

Greg. Naz. or. 1 c. 1 in. (P. G. 35, 396 A): *Ἀναστάσεως ἡμέρα καὶ ἡ ἀρχὴ δεξιὰ...*

Ἡ τὴν ἔννοιαν ἔτι ἐπηρμένην ἔχει καὶ ὅσον οὐκ ἤδη προκόψουσαν καὶ διαδεξομένην ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἢ τὴν ἐνυπόκριτον ἢ τὴν ὑποστιγμὴν καὶ καλεῖται ἀνυπόκριτος· ὡς, ἐπὶ τὰ ὄρη καὶ τοὺς βουνοὺς ἐθυσίαζες (sic).

Greg. Naz. or. 45 c. 26 (P. G 36, 657 D sq.) = or. 38 c. 14 (P. G. 36, 328 A):... *ἐπὶ τὸ πλανώμενον ἦλθεν ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς, ὁ τιθεὶς τὴν ψυχὴν ὑπὲρ τῶν προβάτων, ἐπὶ τὰ ὄρη καὶ τοὺς βουνοὺς, ἐφ' ὧν ἐθυσίαζες, καὶ πλανώμενον εὗρε...*

Ἢ ἤθους τινὸς ἀπομιμητικὸν σφοδρότατα, ἢ ἄλλου τινός, καὶ καλεῖται ἐνυπόκριτος, ὡς τό· τοῦτο ἐγκαλεῖς θεῷ.

Greg. Naz. or. 45 c. 26 (P. G. 36, 660 A) = or. 38 c. 14 (P. G. 36, 328 A): *Τοῦτο ἐγκαλεῖς Θεῷ, τὴν εὐεργεσίαν;* cf. ibid. col. 328 B.

Ἢ τὴν ἀπόδοσιν τῆς ἐννοίας ἐπιστᾶσαν σημαῖνον καὶ καλεῖται ὑποστιγμή, ὡς τό· ταῦτα ἐπειδὴ μείζονος ἐδεῖτο βοηθήματος, μείζονος καὶ τυγχάνει.

Greg. Naz. or. 45 c. 9 (P. G. 36, 633 C) = or. 38 c. 13 (P. G. 36, 325 A): *Ταῦτα ἐπειδὴ μείζονος ἐδεῖτο τοῦ βοηθήματος, μείζονος καὶ τυγχάνει.*

III.

In Anecdotis Graecis vol. I (vol I–III, Berolini 1814, 1816, 1821; paginarum numeri continuantur per volumina) publicavit Imm. Bekker e cod. Segueriano seu Coisliniano n. 345 saec. XI lexicon (*Περὶ συντάξεως. Ποῖα τῶν ῥημάτων γενικῇ καὶ δοτικῇ καὶ αἰτιατικῇ συντάσσονται*), ubi nonnullorum verborum syntaxis locis e Gregorii Nazianzeni orationibus petitis comprobatur. Et ita An. Gr. p. 134, 22 sqq. legitur:

Διαιτῶ: δοτικῇ. τοῦ Θεολόγου ἐκ τοῦ εἰς τὸν κατάπλουν· τί τὸ μὲν τιμᾷς τῶν ἐμῶν, τὸ δὲ ἀτιμάζεις, κακῶς θεότητι διαιτῶν, ἵνα ἐμοὶ τέμῃς τό χάρισμα

Greg. Naz. or. 34 c. 12 (P. G. 39, 252 C D):... *τί τὸ μὲν... τέμῃς τὸ χάρισμα...*

Pag. 142 v. 16 sqq.

Ἐπιστρατεύω: δοτικῇ. ⟨ἐκ⟩ τοῦ Θεολόγου ἐπιταφίου· οὐ Σκύθας χειρούμενοι, οὐκ ἄλλο τι βαρβαρικὸν ἔθνος ἀνακαθαίροντες, ἀλλ' ἐκκλησίᾳ ἐπιστρατεύοντες.

Greg. Naz. or. 43 c. 46 (P. G. 36, 556 C): ...*οὐ Σκύθας χειρούμενοι... ἀλλ' Ἐκκλησίαις ἐπιστρατεύοντες καὶ θυσιαστηρίων κατορχούμενοι...*

Pag. 148 v. 27 sqq.

Θεολογῶ: δοτικῇ. τοῦ Θεολόγου ἐκ τῆς πρὸς Κληδόνιον ἐπιστολῆς· οὗτοι γάρ, ἡνίκα μὲν ἂν τοῖς γνησίοις αὐτῶν μαθηταῖς καὶ μύσταις τῶν ἀπορρήτων θεολογῶσιν, ὡς οἱ Μανιχαῖοι τοῖς ἐκλεκτοῖς λεγομένοις, ὅλην τὴν νόσον αὐτοῖς ἐκκαλύπτοντες, μόλις καὶ τὴν σάρκα τῷ σωτῆρι παραδιδόασιν.

Greg. Naz. epist. 102 (P. G. 37, 196 B): *Οὗτοι γὰρ ἡνίκα... γνησίοις αὐτῶν... ὥσπερ οἱ Μανιχαῖοι... αὐτῶν ἐκκαλύπτοντες... τῷ Σωτῆρι διδόασιν.*

Pag. 152 v. 21 sqq.

Καταπαλαίω: αἰτιατικῇ. ἐκ τοῦ Θεολόγου εἰς τὸ βάπτισμα. ἐὰν ἐξ ἀπληστίας καταπαλαίῃ σε (cod. *καταπαλαίης πάσας...*) *πάσας ὑποδεικνύων τὰς βασιλείας, ὡς πένητος καταφρόνησον.*

Greg. Naz. or. 40 c. 10 (P. G. 36, 372 A): *Ἐὰν ἐξ ἀπληστίας καταπαλαίῃ σε πάσας ὑποδεικνύων τὰς βασιλείας, ὡς αὐτῷ διαφερούσας, ἐν μιᾷ καιροῦ τε ῥοπῇ καὶ ὄψεως, ἀπαιτῶν τὴν προσκύνησιν· ὡς πένητος καταφρόνησον.*

Pag. 152 v. 24 sqq.

Καταπραγματεύομαι: γενικῇ. ἐκ τοῦ ἐπιταφίου· καταπραγματεύονται τῆς ἐνδείας καὶ γεωργοῦσι τὰς συμφοράς.

Greg. Naz. or. 43 c. 34 (P. G. 36, 544 A): *Τηροῦσι γὰρ τοὺς καιροὺς καὶ καταπραγματεύονται τῆς ἐνδείας καὶ γεωργοῦσι τὰς συμφοράς...* Cf. ibid. c. 36 (P. G. 36, 545 A).

Pag. 152 v. 27 sqq.

Κατορχοῦμαι: γενικῇ· ἐκ τοῦ ἐπιταφίου· οὐ Σκύθας χειρούμενοι, οὐκ ἄλλο τι βαρβαρικὸν ἔθνος ἀνακαθαίροντες, ἀλλ' ἐκκλησίαις ἐπιστρατεύοντες καὶ θυσιαστηρίων κατορχούμενοι.

Greg. Naz. or. 43 c. 46 (P. G. 36, 556 C.) Cf. adnot. ad. *ἐπιστρατεύω* supra p. 97.

Pag. 167 v. 15 sq.

Πλεονεκτῶ... καὶ ὁ Θεολόγος εἰς τὸν Συντακτήριον αἰτιατικῇ· μή τι τὸν λαὸν τοῦτον ἐπλεονεκτήσαμεν.

Greg. Naz. or. 42 c. 19 (P G. 36, 480 C): *Μή τι τὸν λαὸν τοῦτον ἐπλεονεκτήσαμεν;...*

Pag. 168 v. 15 sqq.

Πρεσβεύω: αἰτιατικῇ, πρὸς ὃν γίνεται ἡ πρεσβεία· τὸ γὰρ περιποιητικὸν δοτικῇ· πρεσβεύει τοῖς Ἀθηναίοις ἤγουν ὑπὲρ Ἀθηναίων· τοῦ δὲ ἄλλου ὁ Θεολόγος ἐκ τοῦ περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος· ἡμεῖς δὲ τοσοῦτον θαῤῥοῦμεν τῇ θεότητι τοῦ πνεύματος, ὃ πρεσβεύομεν· καὶ εἰς τὸν Συντακτήριον· ναὶ πρὸς τῆς τριάδος αὐτῆς, ἣν πρεσβεύομεν.

Greg. Naz. or. 31 c. 3 (P. G. 36, 136 B): *Ἡμεῖς δὲ τοσοῦτον... ὃ πρεσβεύομεν...* Or. 42 c. 25 (P. G. 36, 488 C): *Ναὶ, πρὸς τῆς Τριάδος αὐτῆς, ἣν πρεσβεύομεν καὶ πρεσβεύετε...*

Pag. 172 v. 20 sqq.

Σπῶ: γενικῇ. ἐκ τοῦ περὶ θεολογίας λόγου δευτέρου· σκέψαι μοι καὶ νηκτὴν φύσιν τῶν ὑδάτων διολισθαίνουσαν καὶ οἷον ἱπταμένην κατὰ τῆς ὑγρᾶς φύσεως καὶ τοῦ μὲν ἰδίου σπῶσαν ἀέρος.

Greg. Naz. 28 c. 24 (P. G. 36, 57 D): *Σκέψαι μοι... σπῶσαν ἀέρος...* Cf. ibid. c. 12 (P. G. 36, 41 B).

Pag. 172 v. 24 sqq.

Συνεθίζω: δοτικῇ. ἐκ τοῦ περὶ φιλοπτωχίας· καὶ φωνοῦσιν ὄντως ἐκ γῆς καὶ εἰς τὸν ἀέρα λαλοῦσιν οὐκ εἰς ἀκοὰς εὐσυνέτους καὶ θείοις συνειθισμένας δόγμασιν. τὸ δὲ ἐθίζω τὸ ἁπλοῦν γενικῇ. ὁ αὐτός· τοιαῦτα τὸ λουτρὸν τοῖς εἰθισμένοις αὐτοῦ χαρίζεται.

Greg. Naz. or. 14 c. 29 (P G. 35, 897 A):... *καὶ φωνοῦσιν ὄντως... εἰς ἀέρα λαλοῦσιν καὶ οὐκ... ...συνειθισμένας δόγμασι...* Greg. Naz. or. 40 c. 10 (P. G. 36, 372 B): *Τοιαῦτα τὸ λουτρὸν τοῖς ἠσθημένοις αὐτοῦ χαρίζεται...*

Pag. 174 v. 33 sqq.

Τυραννῶ: αἰτιατικῇ... καὶ ἐν τῷ πρώτῳ τῶν Στηλιτευτικῶν· ἐν ἀρχῇ τῆς ἑαυτοῦ βασιλείας τυραννήσας πρὸ τῶν ἄλλων τοὺς λόγους. καὶ πρὸς αἰτιατικήν.

Greg. Naz. or. 4 c. 6 (P. G. 35, 537 A): ...*προκηρύξῃ τὴν ἀλογίαν ἐν ἀρχῇ τῆς ἑαυτοῦ βασιλείας, τυραννήσας πρὸ τῶν ἄλλων τοὺς λόγους...*

Watykańskie rękopisy listów św. Grzegorza z Nazyanzu

wraz z dodatkiem odnoszącym się do historyi studyów nad św. Grzegorzem.

Napisał

Gustaw Przychocki.

Słowa Montfaucona, wypowiedziane o bibliotece Laurentiana: »codices orationum Gregorii Nazianzeni frequentissimi sunt, epistolarum et carminum non item«[1]) zastosować można, zdaje się, i do innych bibliotek, a już z pewnością do biblioteki watykańskiej, gdzie wobec przeszło stu dwudziestu rękopisów z mowami Grzegorza i pokaźnej liczby rękopisów ze scholiami, liczba rękopisów pieśni i listów jest znacznie i bez porównania mniejszą. To też poszukiwania za rękopisami listów w tej olbrzymiej bibliotece tak utrudnione wobec braku odpowiednich katalogów (zwłaszcza do głównego zbioru watykańskiego[2]) tem głównie, że trzeba poruszać się

[1]) B. B. I p. 235 A.

[2]) Katalog pierwszych 500 greckich rękopisów przygotowuje Ks. Mercati, któremu też, równie jak i Ks. Ehrlemu, zawdzięczam wiele cennych wiadomości i uwag. — Ważne usługi zwłaszcza dla kontroli oddają najdawniejsze inwentarze bibl. watyk: n. p. Vat. gr. 1482 B. w. XVI p. t. Πίναξ σὺν θεῷ πάντων τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων, τῆς βιβλιοθήκης τοῦ παλατίου ἐν Βατικάνῳ κατὰ ἀλφάβητον i zupełnie do niego treścią podobny, tylko krótszy Vat. 1482 A (w XVI — XVII), który we wstępie (f. 1 b) podaje: .... Παῦλος ὁ τρίτος ἀρχιερεὺς θεῖος, τὴν φύσιν καὶ τῷ ὄντι φιλάνθρωπος, καὶ

w sferze najrozmaitszych listów t. zw. διαφοροι, anonimowych i t d., a to przeważnie bezskutecznie — dają jako rezultat małą stosunkowo liczbę rękopisów i to głównie młodszych, papierowych[3]), od XIII w. począwszy.

πάσης ἀρετῆς πατήρ, διὰ Μιχαήλου τοῦ Ῥωσαίτου Ἕλληνος ἀνδρὸς καὶ αὐτοῦ οἰκείου, τὰ συγκεχυμένα ταῦτα καὶ ἄτακτα βιβλία εἰς τάξιν μετήνεγκεν, δεῖγμα μὲν τῆς ἑαυτοῦ καλοκαγαθίας ... κ. τ. λ. Dalej Vat. gr. 1483 w. XVI p.t. ΥΝ ἑλληνικὰ βιβλία ἐν τῇ ὁσημέρας ἀνοιγομένῃ τῇ τοῦ ἱεροῦ παλατίου βιβλιοθήκῃ. Co do czasu zaś i autora czytamy na f. 2b: Ἐπὶ Λέοντος δεκάτου τῆς ῥωμαικῆς καὶ οἰκουμενικῆς ἁπάσης ἐκκλησίας μεγίστου ἀρχιερέως. Πίναξ ἤτοι κατάλογος ... ... Ἱερωνύμου τοῦ Ἀλλεάνδρου ἐπιστάτου. Vat. 1484 (w. XVI — XVII) p. t. πίναξ σὺν θεῷ πάντων βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης podaje rękopisy według τράπεζαι (plutei), w których są przechowane Już tutaj nadmieniam że we wszystkich tych katalogach znajdujemy wzmiankę tylko o jednym rękopisie listów Gr. (por. s. 105 uw.). — Wiele cennych wskazówek zawiera wreszcie wyciąg z inwentarza, zawarty w rękop. Vat. lat. 10198 (w. XVI — XVII), na który zwrócił mi uwagę Prof. Sternbach.

[3]) R. Montagu w swej edycyi (S. Gregorii Naz. in Iulianum invectivae duae cum scholiis ... ed. R. Montagu. Etonae 1610.), w której wydał także jako ἀνέκδοτα 11 listów Grzegorza, podając do nich i do wydanych poprzednio „notas et varietates lectionum", mówi we wstępie: „Augustinus Lindsel ... castigationes Iulii Gabrieli ad omnes epistulas et orationes e Vaticanis membranis ad me misit editas illas apud Plantinum, sed Parisiensibus non visas". Odnosi się ta notatka do edycyi Iuliusa Gabrieliusa Eugubinusa (S. Gregorii Naz ... orationes tres, a Iulio Gabrielio Eugubino Latine redditae ... Emendationes in omnia, quae Graece extant, ipsius theologica scripta, ex multis vetustissimis, ac probatissimis exemplaribus eruta. Antverpiae exc. Plantinus 1573.), który (jakto już zresztą z tytułu widać) w następujący sposób swe źródła określa: p. 13: „correctiones, quas quidem expluribus exemplaribus collectas habebam" i p. 483: „Emendationes sive variae lectiones ex antiquissimis exemplaribus collectae." Nie mówi więc przedewszystkiem nic, by to były rękopisy watykańskie, a tylko wnosić to można stąd, że wstęp pisał w Rzymie i że na str. 216. wspomina dwa razy rękopis watykański mów., a już żadnej wzmianki niema o »watykańskich membranach« listów. Wszystkie te wyrażenia: »exemplar vetustissimum, antiquissimum« i t. d. położyć należy na karb dobrze znanego nam zwyczaju

Montagu odnosi się tylko do mów!! —

Wchodzi tu ogółem w rachubę głównie 66 rękopisów jeżeli się jednak z nich odliczy 22 na rękopisy mów, mieszczące w rozmaitym układzie t. zw. listy do Kledoniosa, do Nektariosa i Euagriosa, 11 na rękopisy zawierające Philokalię, a z nią list 115 do Theodora, wreszcie 17 na listy sporadycznie występujące, listy pojedyncze i mniejsze fragmenty — na właściwe zbiory listów zostanie 16 rękopisów, które przedewszystkiem omówić zamierzam.[4])

Najstarszym i zarazem najobszerniejszym zbiorem listów Grzegorza w bibliotece watykańskiej jest *Vat. 435 w. XIII*[5]) (ff. XIX + 279) obejmujący (na f. 141—179[b] + 276 — 278[b]) *233* (względnie 234, por. s. 120) listów p. t.: *Γρηγορίου τοῦ θεολόγου πρὸς διαφόρους καὶ αὐτὸν τὸν μέγαν ἅγιον Βασίλειον.* Brak zatem 10 listów t. j.: 42, 57, 85, 88, 101, 102, 202, 241, 243, 244, gdyż list 114 występuje osobno (na f. 186, por. s. 120.) Listy są zaopatrzone w cyfry (nie pomylone) i inicyały (jedno i drugie rubryką) jakoteż w występujące z rzadka variae lectiones i drobne scholia. Jest to rękopis mieszany, pisany porządnie, ale już w XIV w. tak uszkodzony, iż kilkakrotnie musiał być uzupełniany i podklejany, przyczem przepadła część scholiów i dopisków. W uzupełnieniach tych poznać można 4 ręce, z w. XIV—XVI. W samym zbiorze listów rozróżnić się dadzą następujące części: w. XIII (część główna): f. 143—147 i 149—179; w. XIV: f. 141—142; w. XV: koniec listu 7. na f. 148[a]; w. XVI: reszta na f. 148 i f. 276—278, które są na końcu rękopisu najpóźniej dodane. Następstwo fascykułów obecnie kilkakrotnie pomylone.

Z reszty, zawartej w tym rękopisie, wymienić należy listy

ówczesnych wydawców, którzy każdy niemal rękopis stale w ten sposób nazywają. Żadnych „membran" z listami Grzegorza z Naz. w bibliotece watykańskiej niema.

[4]) Opisałem je dokładnie, tu jednak, dla przeglądu podaję tylko najważniejsze cechy charakterystyczne.

[5]) Vat. gr. 435 (V_1).

Bazylego (f. 17—126 w liczbie 316) Mowy Grzegorza z Naz. t. j. 9. (f. 15) 13. (f. 16—17) 22. (f. 127—132) 10. (f. 132—133) 34. (138b—140), żywot Grzegorza z Naz. (nieznany, f. 179). Z tegoż rękopisu wydał Arnim [Plutarcha] *Ἀποφθέγματα Ῥωμαικά.*[6]) (f. 220).

Drugie miejsce zajmuje *Vat. 713 w XIII*[7]) (ff. 164, znaczonych cyframi od 201—364), który stanowi obecnie właściwie drugi tom rękopisu Vat. 712 (ff. 200, znaczonych od 1—200, por. s. 114.), jak na to wskazują cyfry stronic, ten sam format, papier, te same 3 charaktery pisma. Stanowił on, zdaje się, z nim jeden rękopis, później rozdzielony i to najpierw na dwie nierówne części t. j. f. 1—48 i f. 49—364 — co jasno wynika z niektórych zachowanych oznaczeń kwaternionów — a później dopiero w ten sposób, jaki występuje obecnie. Rozróżnić można zasadniczo 2 ręce, a to dawniejszą na f. 287—364 i młodszą, która również wiele w reszcie tekstu poprawiała drobnem niezwykle zbitem i pełnem skróceń pismem, na f. 201—286. Nadto niektóre kartki (ale nie w tekscie listów G.) i index na f. 1—8 (w Vat. 712) pochodzą od 3-ciej ręki, w. XVI.

Obejmuje on *228 (233)* listów p. t. *Ἐπιστολαὶ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ θεολόγου* na f. 282 b—286 (ręka 2.) i 287—346 (ręka 1). Brak listów 8, 42, 57, 60, 65, 66, 88, 101, 102, 139, 157, 202, 241, 243, 244 i listu 114, który występuje osobno (por. s. 120). Na uwagę zasługuje to, że 5 listów napisano 2 razy, co się tłumaczy częścią tem, że pierwszy pisarz korzystał nieuważnie z dwu różnych źródeł, jak to wskazują różnice tekstu (listy 209—210) — częścią zaś (przy li-

[6]) H. von Arnim. Ineditum Vaticanum, Hermes 27 (1892) s. 118—130. Zresztą por. co do tego rękopisu: H. Schenkl, Die handschriftliche Überlieferung der Reden des Themistius. Wien. Stud. 20 (1898) p. 208; H. Rabe, Die Überlieferung der Lukianscholien. Nachr. d. k. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil. — hist. Cl. 1902, Heft 5.

[7]) Vat. gr. 713 (V_2).

stach 62, 164 177) pobieżnością tego, który na początkowych foliach rękopis uzupełniał. Dodać należy, że na końcu pierwotnego (?) zbioru listów (na f. 346[b]) ręka 2 dopisała Greg. Epigr. II 2. (M. 38. 83) wraz z inskrypcyą i Greg. list 236 (do Libaniosa). — Spotyka się gdzieniegdzie variae lectiones i scholia z drugiej ręki, przeważnie ogromnie uszkodzone. Z reszty tekstu wymienić należy listy Bazylego (f. 201—280 i f. 281).

Zupełnie młody jest *Vat. 1780 w XVI*[8]) obejmujący prócz listów Grzegorza (f. 1—82[b]) także (na reszcie rękopisu f. 83[a]—925) 163 niewydanych jeszcze listów Nikolaosa Mystikosa patryarchy konstantynop. (r. 852—925)[9]). Listy Grzegorza występują p. t. *Ἐπιστολαὶ διάφοροι τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐπισκόπου Ναζιανζοῦ Θεολόγου* w liczbie *228*, co wraz z 11 listami obcymi daję cyfrę 239, podczas gdy (pomylona) numeratura rękopisu podaje liczbę σλς (236). Brak listów: 12, 42, 50, 74, 88, 101, 102, 114, 183, 184, 185, 202, 236, 241, 243, 244.

Vat. 483 w XIV.[10]) (foll. 186) obejmuje (na f. 1—36[b]) *136* listów Grzegorza p. t *Τοῦ ἐν ἁγ. π. ἡμ. Γρηγορίου ἐπιστολαὶ τοῦ Θεολόγου* i odznacza się tem, że obok innych, opuszczono w nim zupełnie listy do Bazylego, co było zdaje się celowo robione, jak to wynika z porównania z tytułem zbioru V_1 (s. 102. i por. s 106). Pośród listów Grzegorza natomiast znajduje się 6 listów Bazylego, tak że ogólna liczba listów jest 141; pomimo to subskrypcya (f. 36[b]), (licząc naturalnie i listy Baz. do Grzegorzowych) podaje: *Γρηγορίου Θεολόγου ἐπιστολαὶ ἑκατὸν πεντήκοντα μία.* Z reszty rękopisu wymienić należy Sophoniasa *Παράφρασις εἰς τὸ περὶ*

---

[8]) Vat. gr. 1780 (V_3)

[9]) Por. Krumbacher B. L.[2] p. 458, gdzie zapewne o tym rękopisie mowa: »Eine Vatikanische Handschrift enhält 163 Briefe desselben«.

[10]) Vat. gr. 483 (V_4)

μνήμης καὶ ἀναμνήσεως καὶ εἰς τὰ τούτοις ἑπόμενα βιβλίον Ἀριστοτέλους. (f. 158—180 b). [11])

Zupełnie tę samą grupę listów Grzeg. obejmuje *Vat. 1588 w XIV* (ff 360), [12]) którego pismo nosi wprawdzie cechę pisma starego, ale właśnie ową wybitnie kaligraficzną manierą zdradza się jako późne, sztuczne naśladowanie. Nadto papier i znak wodny (według podobnych wzorów u Briquet'a [13]) każą nam przenieść go do w. XIV, za czem przemawia również to, że w rękopisie znajdują się rzeczy pochodzące z ręki Lakapenosa (por. niżej s. 106). Wygląda on, rozumie się w części odnoszącej się do listów Grzegorza (f. 117 a—187 a) p. t. *Τοῦ ἐν ἁγ. π. ἡμ. Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου κωνσταντινουπόλεως τοῦ θεολόγου ἐπιστολαί* wprost na odpis z Vat. 483 (V_4), od którego jest młodszy i z którym okazuje nawet wspólne błędy (n p. inskr. listu 15: Ὀλλιανῷ, skutkiem opuszczenia inicyału przez rubrykatora, zamiast Λολλιανῷ, list 137: Λομεαρίῳ zamiast Μοδαρίῳ i t. d.) ale pewne różnice, jako to inne miejsce listu 39 i brak listu 145 (który, ze względu na swe rozmiary nie mógł się znajdować na pustej dzisiaj części fol.)

[11]) Ten rękopis ma, zdaje się, na myśli, Krumbacher (Byz. Lit.[2]) kiedy mówiąc o Sophoniasie, zauważa na str. 431: »auch finden sich einzelne Stücke in einer Vatikanischen Handschrift fälschlich unter dem Namen des Patriarchen von Jerusalem Sophronios (7. Jh.)« — a w takim razie się myli, gdyż o Sophroniosie mówi tylko pisany inwentarz, podczas gdy w samym rękopisie czytamy wyraźnie: τοῦ σοφωτάτου κυροῦ σοφονίου. (p. 158 a). Jest to pomyłka dość często spotykana, por. Bandini. Catal. cod. man. bibl. Med. Laur. Codd. gr. III. p. 19, 278. Jest wreszcie ten rękopis, który notują dwa ze wspomnianych wyżej (*str. 100 uw. 2.*) starych inwentarzy watykańskich, a mianowicie Vat. gr. 1482 B. i 1482 A., jak to wskazuje podana w nich treść rękopisu: Γρηγορίου τοῦ θεολόγου ἐπιστολαὶ ⟨t. j. f. 1—36 b⟩ ἐπιστολαὶ διαφόρων φιλοσόφων ⟨t. j. f. 37—42 b⟩ ἐπὶ τῇ τῶν βουλγάρων συμβάσει ⟨t. j. f. 43—51 a⟩ Τιβερίου περὶ σχημάτων ῥητορικῶν ⟨t. j. f. 51—58⟩ κ. τ. λ.

[12]) Vat. gr. 1588 (V_3)

[13]) Les Filigranes, Dictionaire historique des marques du Papier. Paris etc. 1907, n. 5102—5142.

138[b]), każą przyjąć raczej pochodzenie od wspólnego archetypu. Rękopis ten obejmuję także listy Synesiosa z Kyr. (f. 1—116), listy filozofów (f. 187—195[b]) i wybór 264 [14]) listów Libaniosa (f. 225—348[b]), ułożony przez Georgiosa Lakapenosa.

Vat. 869 [15]) (ff. 200) pisany głównie 4-ma rękami z czasu od XIII—XV w. obejmuje w części pochodzącej z *w. XIV* (f. 83—130[a]) *80* listów Grzegorza i 1 list Bazylego p. t. *Ἐπιστολαὶ τοῦ ἁγίου γρηγορίου τοῦ θεολόγου*. Listów było pierwotnie więcej, gdyż, jak na to wskazują zachowane liczby, między dzisiejszemi stronicami f. 122[b] i 123[a] brak kwaternionu ς'. Po listach Grzegorza następują listy Bazylego. (ff. 130[b]—178[b]).

Tutaj wypadnie dodać także jedyny zbiór listów Grzegorza znajdujący się w bibliotece Neapolitańskiej t. j. Borb. 217 (Bibl. Naz. III AA. 14) w XIV. [16]) Obejmuje on 230 (231 por. s. 121) listów Grzegorza, (z tych 4 podwójnie) wraz z domieszką 11 listów obcych. Listy powtarzające się są: 220, 156 (pierwszy raz występuje połączony w jeden z poprzedzającym go 150), 205, 164. [17]) Brak listów: 28, 42, 57, 88, 101, 102, 125, 144, 170, 202, 212, 241, 243, 244. Spotyka się gdzieniegdzie variae lectiones i drobne scholia.

Na uwagę zasługuje grupa 127 listów Grzegorza występująca w czterech rękopisach watykańskich p. t. *Τοῦ ἐν ἁγ. π. ἡμ. Γρηγορίου τοῦ θεολόγου ἐπιστολαὶ πρὸς διαφόρους*, tem charakterystyczna, że mieści stale wśród listów Grzegorza Naz. list 1. Grzegorza z Nyssy i 3 listy Bazylego na końcu, [18]) nie zawierając jednak wcale listów Grze-

---

558. [14]) Krumbacher (B. L.[2]) p. 246 mówi o 246 listach. cf. B. Z. 2, 222.

[15]) Vat. gr. 869 (V_6)

[16]) Borb. gr. 217 (N)

[17]) Młodsza ręka zaznaczyła na marginesie przy liście 220 A: αὕτη δὶς γέγραπται, ἐστι γὰρ καὶ πρόσθεν, a przy liście 220 B analogicznie ά. δ. γ. ἐ. γ. κ. ὄπισθεν.

[18]) Są to listy 169 i 171 do Grzegorza i 170 do Glykeriosa.

gorza do Bazylego (por. s. 104). Na tejto tradycyi, nawet bez zmiany następstwa listów opiera się Billius w swej edycyi z r *1583* (Paryż), gdzie do znanych przedtem 80 listów dodaje 127 nowych wraz z łacińskiem tłumaczeniem.

Zbiory te występują w następujących rękopisach: *Vat. 700 w. XVI*[19]) (ff. 238) złożony zdaje się z dwu rękopisów (ff. 1—141 i 142—238) obejmuje listy Grzegorza na ff. 53[a]—99[b], poczem na f. 100[a]—141[a] następuje homilia Eustathiosa z Antiochei εἰς τήν ἑξαήμερον.[20]) W tekscie listów występują gdzieniegdzie variae lectiones i drobne, sporadyczne scholia, z tej samej ręki.

Zupełnie podobny jest *Vat. 1220 w. XVI*,[21]) jak to zauważył już Laurentius Zaccagni,[22]) który w Vat. 700 na f. 53 zanotował: »similis Nazianzeni epistularum codex cum Eustathio in Exaemeron habetur num. 1220 Laur. Zac.« Rękopis ten, jakkolwiek pisany tę samą ręką, posiada w swych dwu częściach dwojaką paginacyę: 1—80, gdzie znajdują się listy Grzegorza, i 1—61, gdzie znajduje się wymieniona wyżej homilia. W obu tych częściach okazuje ogromne podobieństwo do Vat 700 (te same uwagi, variae lectiones i scholia), ale niektóre dość wybitne różnice, zwłaszcza w tekscie, każą nam przyjąć raczej pochodzenie od wspólnego, dość odległego archetypu.

Dalej znajdujemy tę samą grupę w *Ottob. 6. w XV—XVI*[23]) podzielonym na 2 tomy (1—182 i 183—378 i f. 376—378 puste). Rękopis ten obejmuie *6* mów Grzegorza, z niemi

[19]) Vat. gr. 700 (V_7)

[20]) Por. Krumbacher (Ehrhard)[2] s. 206: »so ist bekannt, dass viele Schriften ... fast nur durch die Katenen in Bruchstücken erhalten sind. Dasselbe gilt für mehrere Exegeten der antiochenischen Schule, wie Eustathios von Antiochien« i. t. d.

[21]) Vat. gr. 1220 (V_8)

[22]) Pierwszy kustosz biblioteki Watykańskiej w czasie ok. 1682 (3)—1713 (Mercati).

[23]) Ottob. gr. 6 (O)

2 t. z. listy do Kledoniosa (f. 159[a] i 190[b]) i wymieniony zbiór listów Grzegorza na f. 339—376. Z rzadka występują variae lectiones.

Zupełnie taki sam zbiór listów występuje w *Barb. 561 w XVI*,[24]) który obejmuje jedynie te same listy Grzegorza (ff. 56) z tą różnicą, że brak w nim listu Grzegorza z Nyssy wraz z jego cyfrą porządkową σλβ (232). — Numerowanie listów w tych dwu ostatnich rękopisach przeprowadzone fragmentarycznie od cyfry νε (55) a to νε-ξη, ογ-οζ, οη-ο, π-πε.. etc. rzuca ważne światło na powstanie tego zbioru: Jest to wybór listów, sporządzony na podstawie większego zbioru, obejmującego, jak to wskazuje cyfra ostatniego listu (σλζ) co najmniej 237 listów. Przyczepione na końcu listy Bazylego wskazywałyby na to, że albo po listach Grzegorza następowała korespondencya Bazylego z Grzegorzem[25]) (przypominam, że w tej grupie niema listów Grzegorza do Bazylego, czemu nie przeszkadzałby Bazylego list 170 do Glykeriosa, gdyż odnosi się on ściśle do korespondencyi, zamienionej między Bazylim a Grzegorzem, jak to widać z listów Bazylego 169 i 171 i znajduje się nawet w zaiorach zatytułowanych: *Βασιλείου ἐπιστολαὶ πρὸς Γρηγόριον* (jak *Vat. 1028 w XV*[26]) — albo też, co równie jest prawdopodobnem i często się spotyka, po listach Grzegorza nastąpowały w archetypie listy Bazy-

[24]) Barb. gr. 561 (B)

[25]) Zbiory takie istniały rzeczywiście, jak na to wskazuje *Vat. 1706* w. XII. w którym na f. 846 czytamy tytuł: Ἐπιστολαὶ ἀμοιβαῖαι Βασιλείου καὶ Γρηγορίου; następuje początek listu Baz. (14.) do Grzegorza, do słów ... καὶ ὑπὸ ἀσχολῶν[na czem rękopis się urywa.

[26]) Zachowana w rękopisie tym jedna kartka z wymienionego zbioru zawiera następujące listy Bazylego: Część listu 2., list 19, 7, 169, 171 (te wszystkie do Grzegorza) i 170 do Glykeriosa, aż do słów ἐπάνελθε οὖν[, na czem zbiór się urywa. Następowały prawdopodobnie listy: 14 i 71 (do Grzegorza), a jest rzeczą wątpliwą, czy był także list 47, występujący również pod imieniem Grzegorza, por. s. 120.

lego, a niezbyt uczony i niedość ostrożny pisarz i z tych listów parę włączył do swego wyboru listów Grzegorza, zmylony może inskrypcyą *Γρηγορίῳ*.

Na szczególną uwagę zasługują następujące antologie i excerpty z pism Grzegorza, jako rzuwające ważne światło na pierwotne kompleksy i postępowanie excerpujących:

I tak: *Vat. 485 w. XIII*[27]) (ff. 260) pisany pięknem kaligraficznem pismem, naśladującem manierę wieku X, obejmuje prócz antologii z pism Grzegorza (f. 4—181^b) także excerpty z Platona i Arystotelesa (tych ostatnich tylko początek f. 182—182^b, opuszczone w spisie treści), Dionysiosa Pseudoareopagity (183—212^b) i Maximosa Confessora (213—260).

Antologia Gregoryańska jak to wskazuje już umieszczony na początku rękopisu (f. 1^a) spis treści (*πίναξ τῶν πραγματειῶν τοῦ παρόντος τεύχους*) nosi tytuł: ... *ἀπανθίσματα καὶ ἐκλογὴ τῶν λόγων τοῦ μεγάλου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου* i dzieli się na 87 rozdziałów: *εἰς ὀγδοήκοντα πρὸς τοῖς ἑπτὰ τίτλους διῃρημένη, ἑκάστῳ δὲ τίτλῳ διάφορα κεφάλαια ὑποτέτακται οἰκείως ἔχοντα πρὸς τοὺς τίτλους ἑαυτῶν. Τίτλον δὲ νῦν λέγομεν τὴν αἰτίαν τῆς συναγωγῆς τῶν ὑποκειμένων ἑκάστῃ κεφαλαίων, ἤτοι τὴν ὑπόθεσιν. Πρῶτος δὲ τίτλος κ. τ. λ.* Z tych 87 rozdziałów pierwszych 84 (do f. 129^b) odnosi się do mów[28]), następny (85. (πε) aż do f. 165^b) obejmuje wyjątki *ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεολόγου*, ostatnie dwa (*πς'* i *πζ'*, aż do f. 181^b) przypadają na pieśni Grzegorza.

Wyjątki z mów i listów zaopatrzone są wstępami, które jako bardzo charakterystyczne tutaj w całości podaję:

---

[27]) Vat. gr. 485 (V_9)

[28]) W tej części zwłaszcza spotykamy liczne scholia pochodzące z 3 rąk; część ich jednak zaginęła, odcięta wraz z marginesem, jak na to wskazują drobne resztki na samym brzegu rękopisu, zamalowane przeważnie białą farbą; nie jest jednak wykluczone, że dzisiaj posiadamy te same scholia, tylko bliżej tekstu przepisane.

I tak przed wyjątkami z mów (na f. 4[a] – 4[b]) czytamy:

Προοίμιον

Τοῖς τοῦ περιβοήτου Γρηγορίου θεοπνεύστοις καὶ μελισταγέσι λόγοις, τοῦ μεγάλου καὶ πολυφαοῦς λαμπτῆρος τῆς θεολογίας καὶ ὑψηλοῦ καὶ διαπρυσίου κήρυκος τῶν ὀρθῶν δογμάτων πάλαι κατάκρας ἑαλωκὼς καὶ τῷ χρόνῳ τὸν πόθον συνηυξηκὼς καὶ σφόδρα τούτοις προστετηκὼς καὶ ἀεὶ θελγόμενος, ἐπεὶ τό τε πανταχοῦ περιφέρειν τὴν ἐμπεριέχουσαν αὐτοὺς βίβλον οὐχ οἷόν τε ἦν μεγάλην οὖσαν καὶ διὰ τοῦτο δυσμετακόμιστον, τό τε μὴ καθ' ἑκάστην ὡς εἰπεῖν ἡμέραν ταύτῃ προσομιλεῖν καὶ τρυφᾶν καὶ ψυχαγωγεῖσθαι λιμὸν ἡγούμην καὶ δυστυχίαν καὶ ζημίαν οὐκ ἀνεκτήν, διεσκεψάμην, καθάπερ ἐξ εὐώδους καὶ πολυανθοῦς λειμῶνος, δρέψασθαι τά τε δογματικὰ καὶ γνωμικὰ καὶ ἠθικὰ καὶ ἄλλως ὡραῖά τε καὶ χαρίεντα, πράγμα τοῖς μὲν ἄλλοις ἴσως ἐρασταῖς αὐτοῦ μεμπτικὸν καὶ καταγνώσεως ἄξιον, πάντα γὰρ τὰ τῶν τούτου λόγων ἐπίσης καλὰ καὶ καλῶν κάλλιστα καὶ ὠφελιμώτατα καὶ τὴν ἡδονὴν καὶ χάριν ὁμότιμα[29]), ἐμοὶ δὲ τέως οἰκονομικὸν καὶ παραμυθία τοῦ πόθου· κρεῖσσον γὰρ ἐκ μέρους ἐντυγχάνειν αὐτοῖς[30]) ἑκάστοτε καὶ πυκτίον ἔχειν τούτων ἐγχειρίδιον καὶ ἐγκόλπιον πανταχοῦ μοι συνεπικομιζόμενον, ἢ πολλάς με παραπέμπειν ἡμέρας ἀπόσιτον αὐτῶν, ὡς ἂν εἴποι τις, καὶ ἀνομίλητον καὶ ἀπαιδαγώγητον. Καὶ καθ' ἕτερον δὲ λόγον χρήσιμον ἔσται τοῦτο τὸ σπούδασμα διὰ τὸ τῶν ἀνθολογηθέντων συνηγμένον καὶ ὡς εἰκὸς εὐσύνοπτόν τε καὶ εὐμνημόνευτον· εἴωθε γὰρ τῷ μήκει τοῦ λόγου διαχεῖσθαι τὰ λεγόμενα καὶ νοούμενα, καθάπερ ὕδωρ οὐ σωλῆνι σφιγγόμενον, ἀλλὰ κατὰ πεδίου χεόμενον καὶ λυόμενον, ἵνα κἀνταῦθα τοῖς τοῦ μεγάλου χρήσωμαι ῥήμασι.

Na f. 4[b] na górnym marginesie dopisana (tą samą ręką) uwaga:[31])

Χρὴ γινώσκειν, ὅτι τὰ ἀνθολογηθέντα σχηματίσας εἰς αὐτοτελῆ κεφάλαια, ἔστιν οὗ, τινὰς παρέλιπον ἐν μέσῳ ῥήσεις, ἐπί-

[29]) ὁμότιτα Pii.

[30]) ἐντυγχάνειν τοῖς Pii.

[31]) Uwagi tej brak w Pii.

τηδες διὰ τὸ εὐμνημόνευτον καὶ ὥστε δύνασθαι προσαρμόζειν τὰ ἐκλεγέντα ταῖς ἐμπιπτούσαις ὑποθέσεσιν.

Ważniejszym natomiast jest wstęp, rozpoczynający antologię z listów, ponieważ nie tylko objaśnia układ obecnego zbioru, ale rzuca również ważne światło na pierwotne kompleksy listów: (f. 130[a]).

Τριάκοντα καὶ διακοσίων οὐσῶν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ μεγάλου Γρηγορίου τοῦ θεολόγου, δύο καὶ ἐνενήκοντα τὰς πάσας ἐξελεξάμην, ὥσπερ ἐκ λίθων πολυτελῶν τοὺς διαυγεστέρους τε καὶ τῶν ἄλλων τιμιωτέρους· ἀστὴρ γάρ φησιν ἀστέρος διαφέρει τῇ ὑπερβολῇ τῆς λαμπρότητος· τούτων δὲ πάλιν αἱ μὲν [I] *ἓξ καὶ ὀγδοήκοντα, καθὼς εἶχον ἔχουσιν ἀνεπιχειρήτως,* [II] *ἓξ δὲ καὶ μόνων, ἀνειλόμην τὰ προοίμια μόνα καὶ μικρόν τι πρός· καί τῶν ἄλλων δὲ* [III] *τῶν μετὰ τὰς δύο ταύτας καὶ ἐνενήκοντα, πολλὰ νοήματα καὶ ὅσα καιριώτερα σπουδαίως ἀναλεξάμενος, εἰς ἐπιστολὰς ἐσχημάτισα καὶ ταῖς ἐκλεγείσαις συνέταξα, τῇ βραχύτητι καὶ μόνον ἀποδεούσας, ὡς μηδ' ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ λειμῶνος ἀσυντελὲς ἡμῖν ὑπολειφθῆναι καὶ ἄδρεπτον*

Widzimy więc, że autor antologii rozróżnia w niej trzy wyraźne kategorye; po dokładnem jednakże zbadaniu tego zbioru okazuje się, że nasz rękopis podziałowi temu nie w zupełności odpowiada, okazując układ inny. Co do listów składających się »tylko ze wstępu wraz z małym dodatkiem« (kateg. II.: *προοίμια μόνα καὶ μικρόν τι πρός*) i listów złożonych z wybranych przez autora antologii zdań (kateg. III.), to zachodzi tu pewna konfuzya, nie dozwalająca nam na dokładny rozdział tych dwu kategoryi, gdyż możliwą jest rzeczą, że autor antologii wybierając *καιριώτερα*, brał jako takie nieraz także same *προοίμια* listów[32]) — okazuje się nato-

[32]) W rzeczywistości, poza listami zupełnymi, znajdujemy w rękopisie: 7 listów złożonych ze wstępu wraz z pewnymi dodatkami, przeważnie z tego samego listu pochodzącymi (kateg. II.?) i 10 samych wstępów (czasem nieco

miast zupełnie jasno, że listów całych, które prócz jednego (Ep. 12.) występują anepigraphoi jest nie 86, jak chce kategorya I, ale 90. Ten objaw zwłaszcza nasuwa przypuszczenia, że albo zbiór obecny nie przedstawia pierwotnego składu antologii i został w ten sposób później rozszerzony, bez względu na wstęp, — albo też z tych 90-ciu listów któreś 4 (gdyż wstęp mówi o 86 całych) dziś uchodzące za całe, były w czasie powstania antologii dłuższe i tak, jak my je dziś posiadamy, pochodzą właśnie z takiego skrócenia lub przerobienia, o jakiem mowa w naszej antologii, w drugiej lub trzeciej kategoryi. Rozstrzygnięcie tej ważnej kwestyi zależeć będzie od dalszych badań [33]).

Z przytoczonego wyżej wstępu zyskujemy również cenną wiadomość, że w czasie powstania tej antologii znane było powszechnie tylko *230* listów Grzegorza (*τριάκ. κ. διακ. οὐσῶν τῶν ἐπιστολῶν...*), przyczem zauważyć należy, że wliczane tu były ówczesnym zwyczajem przypuszczalnie także i dodawane zwykle (jak n. p. w znanych nam rękopisach listów Grzegorza (por s 118 i nast.) listy obce. Co do czasu powstania naszej antologii, to język wstępów, jako też sam fakt robienia excerptów wskazywałby na późniejszą epokę byzantyjską i być może, że zbiór nasz stoi w związku właśnie ze znanem excerpowaniem, prowadzonem

zmienianych). Poza tem spotykamy pozlepiane w sztuczne listy wyjątki z listów najrozmaitszych. Wszystkich wogóle ustępów wraz z listami całymi jest 145. Dodać należy, że fragmenty listów występują wreszcie także i w rozdziale 82., zatytułowanym *ἀπανθίσματα ἐκ τῶν τοῦ Θεολόγου ῥητῶν ἁπλῶς* np. na f. 107 a, gdzie jest 1 zdanie z listu 50. (*Ὡς θερμὸν ἐξάλλῃ ... γράμμασι.*)

[33]) Tego rodzaju rękopisem jest, zbadany przez prof. gimn. S. Hammera Vindob. phil. gr. 149, który, o ile mogę sądzić z udzielonych mi przez prof. Sternbacha notatek, zawiera prawie wszystkie fragmentarycznie złożone listy z dopiero co omówionego V_9 (tu już wprost jako *ἐπιστολαὶ ... Γρηγορίου ... τοῦ Θεολόγου*), ale tylko część listów zupełnych.

na wielką skalę za Konstantyna Porphyrogenneta.[34] Zamiłowanie zaś tego uczonego cesarza do Grzegorza widoczne jest z faktów takich, że n. p. Basilios Elachistos jemu właśnie, według wszelkiego prawdopodobieństwa poświęca swój zbiór scholiow do mów Grzegorza,[35] lub że tenże cesarz sprowadza do Konstantynopola ciało Grzegorza z Nazyanzu.[36]

O zupełnie takim samym składzie jest *Vat. 484 w XV—XVI*[37] (fol. IV+273+IV) z tą tylko odmianą, że razem ze scholiami pisany jest jedną ręką i że niektóre uwagi i dopiski, czy uzupełnienia marginalne (ale nie scholia właściwe) przejmuje zazwyczaj do tekstu. Rękopis ten został później porównany z oryginałem i poprawiony w wielu miejscach. Kollator (podpisujący się, o ile dodaje własne uwagi, siglą $^{T}_{M}$ lub (f 195[a]) $^{T}_{M}$ *Devar*[38]) dodaje zwykle przy uzupełnieniach i poprawkach skrupulatne uwagi: *„amplius in originali“* (n. p. f 158[a], 159[a], 162[b], 175[b]) *„sic legitur in originali“* (f. 179[a], f. 184[a]) *„amplius in textu originalis“* (f. 262[a]) *„haec amplius in originali“* (f. 262[a]), a przy dopiskach przejętych do tekstu zauważa: *„in margine originalis“* (f 15[a]) *„hoc erat in margine“* (np. f 15[b], 18[b]) Również i ustęp *Ἐκ τῶν*

[34]) Patrz. Krumbacher B, L.[2] str. 252, 258.

[35]) P. Patr. Gr. 36 col. 1073—1076. por. Bandini, Catal. cod. man. bibl. Med. Laur. Codd. gr. I. 526 (L. IV. 13), A. Jahn. Eliae metr. Cretae commentariii w Patr. Gr. t. 36. col. 745— 746.

[36]) Acta SS. Bolland Mai II. str. 448—454 (pod datą 9. maja).

[37]) Vat. gr. 484 (V_{10})

[38]) Jest to Mateusz Devaris (Ματθαῖος Δεβάρης) uczony z Korfu, Korrektor biblioteki Watykańskiej w drugiej połowie w XVI. Umarł nie długo przed 1588. P. K. Σάθας, Νεοελληνικὴ φιλολογία ἐν Ἀθήναις 1868 s. 158—160; E. Legrand, (Bibliogr. Hellenique I, Paris 1885 s. CXCV—CXCVIII.) podaje (według: G. Marini, Degli archiatri pontificj Roma 1784 II 305 | 306 uw.) dekret papieża Piusa IV z dn. 8 stycznia 1562, w którym tenże Mateuszowi Devarisowi, 'quem... Paulus papa tertius... ad corrigendum libros graecos, qui tunc temporis ex praefata bibliotheca imprimendi promebantur... constituerat et deputaverat', nadaje dożywotnio 'officium Correctis huiusmodi'.

Πλάτωνος καὶ Ἀριστοτέλους ὅρων niekompletny w V_9. w tej samej formie występuje w *V.* 484, przyczem kollator dodaje uwagę (f. 195) „*Videtur deesse nonnula ad executionem propositorum... sed tamen in originali nihil ultra habetur* $\frac{T}{M}$ *Denar*“. Szczegóły jednak takie, jak niezgodność pewnej strony cytowanego „*originalis*“ z odnośną stronicą V_9, lub pewna różnica zachodząca między scholion podawanem »z oryginału«, a odpowiedniem scholion w V_9, każą nam, jeśli tego nie położymy na karb pisarza, przyjąć pochodzenie rękopisu Vat 484 raczej nie od V_9 wprost, ale od jakiegoś jego bliźniaka.

Reprezentantem tej samej antologii Gregoryańskiej jest także rękopis *Pii II 7 w. XV (fol. 94)*[39]), który jednakże ma index rozdziałów na końcu (dolepiony) i obejmuje wszystkiego tylko 60 rozdziałów antologii (mów). Nie jest to skrócenie omówionego zbioru — ale, jak wyraźne oznaki wskazują, rękopis z jakiegoś powodu niedokończony.

Zupełnie inną cechę noszą ekscerpta z listów Grzegórza występujące na f. 59—53^b niedbale pisanego rękopisu *Vat. 712 w. XIII*[40]) (ff. 200; por. wyżej s [103]), który jako należący do V_2 (Vat. 713) te same co on wykazuje cechy charakterystyczne (ręka I: ff. 49—200, r. II: 20—48, r III: niektóre miejsca i index na f. 1—8), a obejmuje oprócz excerptów z Grzegorza, takież ekscerpta z listów Jana Chrysostoma (f. 1—12), Bazylego (f. 12 i f. 53^b—58^b, jakoteż listy Theodora Studitesa (f. 13—20), Jana Chrysostoma (2-gi raz, f. 22—47), Izydora Peluzyoty (f. 47—i w 713 f. 360—364) Synesiosa (f. 47) Psellosa (f. 61—85) i po kilka listów dogmatycznych różnych biskupów. — Excerpta z listów Grzegorza, jak to wskazuje już sam ich wygląd t j. te charakterystycznie powyrywane z listów zdania (jakoteż excerpta inne w tym rękopisie występujące, miały

[39]) Pii II. 7. (Pii)
[40]) Vat. gr. 712 (V_{11})

służyć do celu wyłącznie praktycznego; jeżeli w poprzednio omówionej antologii spotykało się opuszczenia imion własnych, to przecież obok ewentualnego celu praktycznego widoczny był jasny system w układzie, pewien zmysł estetyczny w traktowaniu zdań pojedynczych, a nawet pietyzm dla autora. Tutaj, gdzie imiona własne się wyrzuca i zastępuje po prostu przez ὁ δεῖνα — uderza w oczy wyłączny cel praktyczny — jest to zupełnie pobieżnie zlepiony podręcznik do pisania listów[41]). Występuje tutaj wśród szeregu oderwanych zdań z innych listów Grzegorza 9 listów całych z odmianami w tekście t. j. liczby: 6, 179, 113, 51, 107, 109, 108, 118, 112, a 10 znacznie skróconych i pozmienianych; wśród nich dwa listy Bazylego.

Spotykamy w watykańskiej bibliotece również drobne grupy listów, których powstanie najracyonalniej chyba da się wytłumaczyć osobistem upodobaniem autora danego rękopisu:

Takim jest *Vat. 1756 w XVI*[42]) (f. II + 352 + I) posiadający wśród powodzi rozmaitych utworów Bessariona, Jana Bekkosa, Palamasa, Tzetzesa, Theodora z Gazy i t. d.[43])—30 listów Grzegorza (na p. 95[b]—104[b] p. t. *Τοῦ ἐν ἁγ. π. ἡμ. Γρηγορίου τοῦ θεολόγου ἐπιστολαὶ διάφοροι.*

---

[41]) Tu należy zapewne nie znajdujący się dziś w bibliotece Watykańskiej *Pal. 356 w XIV—XVI*, który według Katalogu Stevensona (Codd. Manusc. Pal. gr. rec. H. Stevenson sen. 1885) obejmuje: »Excerpta ex omnibus fere Gregorii epistulis«.

[42]) Vat. gr. 1756 (V_{12}).

[43]) Znajduje się tu nawet na f. 108 a—110 a alchemistyczny utwór p. t. Λεξικὸν τῆς χρυσοποιΐας. Por. L. Allatius, de Psellis, eorumque scriptis diatriba, Fabr. — Harl. Bibl. Gr. 10 (1807) str. 48 (= Migne, Patr. Gr. 122, kol. 500): »Eiusdem [Mich. Pselli] tractatus Περὶ χρυσοποιΐας, de auri conficiendi ratione, ad Michaelem Cerularium ..... una cum Democrito Abderita, Synesio, Pelagio et Stephano Alexandrino, de magna et Sacra Arte editus est Patavii ap. Sim. Galignanum 1572 in 8.«

Vat. 1696 w XIII[44]) (ff. 56) posiada między listami Grzegorza z Kypru, Nikolaosa Lampenosa (?), a ethopoiiami Nikephorosa Basilakesa 12 listów Grzegorza p t. *Ἐκ τῶν τοῦ θεολόγου ἐπιστολῶν*, zaopatrzonych dość licznemi scholiami marginalnemi i interlinearnemi.

W rękopisie *Pal. 209 w. XIV.*[45]) (ff. 287) wśród całej masy najrozmaitszych utworów, głównie treści teologicznej znajduje się 9 listów Grzegorza w dwóch grupach t j. 4 listy (58, 165, 76, 103) na f. 54—57[b] po listach Bazylego (do których wliczył je niebaczny autor inwentarza pisanego, podając liczbę listów Bazylego zamiast 42—46, co za nim powtórzył w swym katalogu Stevenson) i 5 listów (68, 195, 23, 78, 80) na f. 218—221 pomiędzy listami Gallusa do Juliana ces., a Psellosa utworem *Διὰ τί μονὰς ἀπ' ἀρχῆς εἰς δυάδα κινηθεῖσα, μέχρι τριάδος ἔστη.*[a]) *κ. τ. λ.* (Na uwagę zasługuje zresztą w tym rękopisie (na f. 59—130) grupa, złożona z utworu Bazylego *πρὸς τοὺς νέους, πῶς ἂν ἐξ Ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*, żywotu Libaniosa pióra Eunapiosa, kilkunastu (13) deklamacyi tegoż Libaniosa i wyboru (59) jego listów, która to grupa występuje w podobnym składzie (tylko, że tu jest 14 deklamacyi i 264 listów Libaniosa) w V_5 (omówionym wyżej, str. 105), f. 196—360[b], a wygląda zupełnie na podręcznik szkolny).

Niejako przejście od tych drobnych grup do listów pojedynczo i sporadycznie występujących stanowią: *Barb. 103 w. XV*, który do następującego po listach Libaniosa (f. 1 sq.) zbioru listów zamienionych między Libaniosem, a Bazylim, (f. 107) dodaje 2 listy Grzegorza do Bazylego (46 i 114, ten ostatni pod imieniem Bazylego), poczem następują listy Juliana (f 113), — *Ottob. 441 w. XV.* (r. 1477 według subskrypcyi na f 317[b]), gdzie wśród excerptów z pism rozmaitych ojców kościoła znajdują się (f. 32—

[44]) Vat. gr. 1696 (V_{13}).

[45]) Pal. gr. 209 (P).

[a]) Jest to scholion do Grzeg. N. mowy 29. Migne t. 36. kol. 76 B.

Cf. Georg. Acropol.

—32[b]) także 2 listy Grzegorza (80 i 53) i *Pal. 243 w. XIV*, zawierający na f. 234 Grzegorza list 243 = Greg. Nyss. 26, a następnie po exegezie Ezechiela (f. 236[b]) i korespondencyi Bazylego z Libaniosem (f 2376) — list 46 do Bazylego (f. 244).

Zupełnie zrozumiałą jest rzeczą, że na początku Philokalii[46]) występuje zwykle list 115 do Theodora (z Tyany), któremu Grzegorz dedykuje tę zestawioną przez siebie i Bazylego antologię z pism Origenesa. Prawie wszystkie watykańskie rękopisy Philokalii ten list zawierają t. j. Vat. 385 w. XV, 388 w. XVI, 389 w. XVI, 429 w. XIV, 1454 w. XV, 1565 w. XIV, 1655 w. XV, 1688 w. XVI, 1731 w. XV, Ottob. 410 w. XVI, Pii II. 3 w. XV.

Spotykamy jednakże niekiedy listy pojedyncze bez zrozumiałego związku z ich otoczeniem: Tak np. list 238 (Por. Eos XV 1909, 126) występuje osobno w *Vat. 424 w XIII—XIV* (f. 295[b], skąd go wydał Mercati jako ineditum w Studi e testi 11 (1903) p. 53—56). List do Nikobulosa (51) o prawidłach pisania listów znajduje się także w *Vat. 1347* w XVI (f. 201), a list 80 do Eudoxiosa (w nieco zmienionej formie) w *w Vat. 2250 w. XVI* (f. 166). List 235 do Adamantiosa, ze zmienioną inskrypcyą spotykamy w *Vat. 1226 w. XVI* (f. 29) a list 112 do Keleusiosa, traktujący o poście, znajduje się także osobno w *Vat. 1285 w. XVII* (f. 20) p. t. *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐν ἐπιστολῇ πρὸς Κελεύσιον ὅτι νηστεῖα κατὰ Θείους νόμους τηρεῖται.*

Znajdujemy nareszcie fragmenty listów, a to z listów: do Kledoniosa (Ep. 101): w Vat. 2210 w. XI (f. 150) 1257 w. XI (f. 26), 402 w. XIV—XV (f. 84); do Euagriosa (243 = Gr. Nyss. 26): w Vat. 1167 w. XIII (f. 138[b]) Ottob. 408 w. XVI (f. 96). Na uwagę zasługuje również *Vat. 1890*

[46]) Co do edycyi p. Bandini, Catal. cod. man. bibl. Med. Laur. Cod. gr. I p. 540 (ad IV. 15). Summaryczny spis rozdziałów w Patr. gr. XIV 1309—1316.

w. XVII podający 10 lekcyi z 8 listów Grzegorza p. t 'In Gregorii Nazianzeni epistulas non impressas lectiones' (według wyciągu z inwentarza zawartego w Vat. lat. 10198 por. s. 101 uw 2) Niektóre z tych lekcyi udało mi się zidentyfikować z lekcyami rękopisu V_2.

T. z. listy do Kledoniosa (101, 102) Nektariosa (202) Euagriosa (243 = Gr Nyss. 26) mają odrębną od reszty listów tradycyę i występują tylko wśród mów Grzegorza[47]). Dla ewidencyi podaję rękopisy mów, w których te listy w rozmaitych grupach się znajdują:

Vat. 462 w XI (101, 102), 456 w XII (101, 102, 202, 243) 469 w X. (202, 101, 102) 471 w XI (243), 472 w XI (202, 101, 102), 473 w XI (202, 101, 102), 474 w XI (202, 243, 101, 102). 475 w X (202, 101, 102), 476 w. XIII (202, 101, 102) 479 w XI 202, 243, 101, 102), 1219 w XV (101, 102), 1249 w XI (202, 101, 102, 243) 1446 w XI (243, 202, 101, 102), 1675 w XI (101, 102, 202, 243) 2061 B w X[a]) (101, 102, 202) *Pal.* 25 w X (101, 102, 202) 217 w XIII (101, 102, 243), 218 w XII (202, 243, 101, 102) 402 w XI (202, 243, 101, 102) *Ottob.* 4 w XI—XII (101, 102, 243), 396 w X. (101, 102, 202) 424 w IX (101, 102, 202).

Po tej recenzyi ogólnej podaję szereg zestawień dla lepszego przeglądu rezultatów.

Bardzo ważną jest kwestya listów obcych, względnie za takie uchodzących, które występują wśród listów Grzegorza, bardzo często niczem od reszty listów nie odróżnione, poprostu jako listy Grzegorza. Nie mogąc w sprawozdaniu tym wchodzić w kwestye autorstwa, podaję tutaj

[47]) O Watykańskich rękopisach z mowami G. N. pisze T. Sinko, Eos XII 1906 str. 98—103 i XV 1909 str. 63—68.

[a]) Jest to druga część rk. Vat 2061, kollacyonowanego przez Prof. Sinkę (Eos XV. 1909, str. 63), który nie wiedząc o niej (rozłożono ją bowiem, celem zbadania palimpsestu na pojedyncze karty i przechowują osobno), uważał ją za nieistniejącą (m. pod. str. 64).

tylko ich przegląd, trzymając się (w oznaczaniu autorów, czy adresatów) obecnych edycyi.

Są to głównie listy Bazylego (18 listów), następnie 1 list Grzegorza z Nyssy (list 1), występujący jako list Grzegorza z Nazyanzu w V_1 V_7 V_8 O, a nawet i 1 list Prokopiosa (Hercher 82), również jako list Grzegorza w V_2.

Co do listów Bazylego, to o ile są to listy pisane do Grzegorza, występowanie ich wśród listów Grzegorza jest zrozumiałe, zwłaszcza, że obok nich znajdują się wtedy często odpowiednie listy Grzegorza w danej sprawie do Bazylego pisane, jakkolwiek inskrypcye podają je bardzo często jako listy Grzegorza. Spotykamy więc tutaj wszystkie[48]) listy Bazylego do Grzegorza, a mianowicie: Baz. list 2 (początek): V_{11}, N; 7 : N; 14 : V_2, N; 19 : N; 71 : V_3, V_{11}; 169 : V_3,V_4, V_5 V_7 V_8 O. B. N; 171 : V_3 V_4 V_5 V_7 V_8 O B. W związku z tymi dwoma ostatnimi listami występuje zwykle Bazylego list 170 (V_3, V_4, V_5, V_7, V_8 O B) do Glykeriosa, jak to już było wspomniane wyżej. Co do reszty listów Bazylego, to zwłaszcza, o ile przy nich nie znajdujemy odnośnego oznaczenia, wskazującego wyraźnie, że jest to list Bazylego, wyłania się nowa kwestya ich autorstwa, względnie drogi, którą się w zbiór listów Grzegorza dostały. Są to listy Bazylego: 1 (do Eustathiosa, *ἀκέφαλος*, rozpoczynający się od lin. 12. Migne t 32. kol. 220, z dodanem na początku zdaniem: *Λόγον ἐρῶ πρὸς τὴν σὴν λογιότητα, καὶ θαυμαστὸν μὲν ἴσως ἀληθῆ δέ.* nast.: *ἐγὼ κατέλιπον μὲν κ. τ. λ.*[49]): V_1 V_3 V_4

[48]) Co do listu 47, który także pod imieniem Grzegorza występuje, p. s. 120.

[49]) To było przyczyną pomyłki Bongiovanniego, który ten list wydał jako ineditum Gregorianum w Memorie per servire all' Istoria letteraria d' Italia, Venetiis 1754 t. IV. p. III. Por. Jacobi Morelli Bibl. Regiae d. Marci custodis, Bibl. manuscr. Gr. et Lat. Bassani 1802 p. 72: »Aliam ad Eustathium tamquam ineditam Bongiovannius protulerat, quam initio mutilam Basilii M. esse Gallandius postea reprehendit«.

V_5; 13 (do Olympiosa): N; 112 (do Andronikosa): V_3 V_4 V_5, 174 (do wdowy) V_3; 186 (do Antipatra): V_3; 196 (do Aburgiosa): V_3; 208 (do Eulankiosa): N V_3; 246 (do Nikopolitan): N; 280 (do Modestosa): V_6; 329 (do Phaleriosa): V_3.

Mówiąc tu tylko o tych listach, których autorstwo uchodzi dotąd za stwierdzone, pominąłem naturalnie te listy, które Migne w swej Patrologii drukuje zarówno pod imieniem Grzegorza, jak i pod imieniem Bazylego, dodając miejscami (w edycyi Grzegorza) naiwne uwagi: »Alias inter Basilianas recensita« (t. 37. kol. 87 uw. 25.) lub »Haec epistola inter Basilianas et Gregorianas reperitur« (t. 37 kol. 129—130) i t. p. Co do tych pięciu listów, to zauważyć należy, że listy te w watykańskich zbiorach listów Grzegorza stosunkowo bardzo rzadko (najrzadziej ze wszystkich) występują, a mianowicie: 42 (do Eusebiosa bisk. Samos = Baz. 47 do Grzegorza): V_{11}; 57 (do Tekli = Baz 321): V_3; 65 (do Eus. b. Sam. = Baz. 166): V_1 V_3; 66 (do tegoż = Baz. 167); V_1 V_3. List zaś Grzegorza 241 do Aburgiosa, który spotykamy w Patrologii greckiej bez żadnej gdziekolwiek wzmianki również jako list Bazylego 196, nie występuje w żadnym rękopisie watykańskim listów Grzegorza.

Zupełnie analogicznie do tego, co powyżej wykazano, znajdujemy na odwrót, ale w znacznie mniejszym zakresie, listy Grzegorza wmieszane w listy Bazylego Tak n. p. list 4 (do Bazylego) znajduje się w Vat. 2209 w X. (f 2ª); 6 (również do Baz.) podobnie w Vat. 434 w. XIII (cyfra τλζ) i V_3 (f. 203ª) Stąd pochodzi, że w V_{11} (wśród listów Grzegorza, f 49ᵇ) ten list nosi inskrypcyę: *Βασίλειος Γρηγορίῳ*. Ciekawym i na razie niewytłómaczonym jest fakt, że wśród listów Bazylego spotykamy również listy Grzegorza do Keleusiosa, nie stojące w żadnym związku z sąsiadującymi listami Bazylego. Są to listy: 113 w V_2 (f. 235ᵇ ręka w XVI) i 114 w 434 w XIII. Vat. (cyfra τλη) p. t. *Γρηγορίῳ Βασίλειος*,

V_2 (f. 201) p. t. *Βασίλειος Γρηγορίῳ*, V_1 (f. 17[b]) p. t. *Γρηγορίῳ ἑταίρῳ* (*τ. ἀ.*) Tem też tłumaczy się, że tenże list, występujący w N wśród listów Grzegorza, nosi inskrypcyę *Βασίλειός τινι ἑταίρῳ*. Dodać należy wreszcie, że w tymże rękopisie (f. 145) list Bazylego 4 (do Olympiosa) nosi na marginesie dopisek *Θεολόγου Ὀλυμπίῳ δώροις αὐτὸν τιμήσαντι.*

Co do nowych listów Grzegorza, to wstrzymuję się na razie z przypisywaniem Grzegorzowi niektórych, spotykanych wśród jego listów, listów obcych i zaznaczam tylko, że dwa nowe listy (t. j. jeden Grzegorza i jeden Bazylego stanowiący jego odpowiedź), wydane przez Mercatiego[50]), por. s. 102) z V_1 (f. 178 *σλα'* i *σλβ'*) znalazłem również w N (f. 162[b] cyfry: *λζ'* i *λη'* z małą różnicą tekstu[51])

Największą grupę listów Grzegorza obejmuje V_1 t. j. listów 233 (234 z tym nowym) — to znaczy, że grupa 244 listów wydanych u Migne'a, razem w żadnym watykańskim rękopisie nie występuje. Listy te występują więc porozrzucane po rozmaitych rękopisach i w bardzo rozmaitym porządku, przyczem, jak już wspomniałem, listu 241 (=Baz. 196) w żadnym rękopisie Grzegorza nia spotykamy. — Podobnie w żadnym zbiorze listów nie ma listów 101, 102 (do Kledoniosa) 243 (do Euagriosa=Gr Nyss 26, M. 46. 1101), 202 (do Nektariosa), które, jak już zaznaczyłem (por. s. 117) są przekazane tylko z mowami i z tradycyą listów nic nie mają wspólnego. Dodać

[50]) Varia Sacra, Fascicolo I Studi e Testi 11 (1903) s. 53—56.

[51]) Inskrypcye: Βασιλείῳ τῷ μεγάλῳ — Γρηγορίῳ Βασίλειος ὁ μέγας] Βασιλείῳ—Βασίλειος Γρηγορίῳ N; W liście Grzegorza do Bazylego: ἤτησέ με γραφὴν] ἤτησέ με γράψαι N. Również w jednym rękopisie w British Museum (Burney 75 w. XV pocz.) znajduje się wśród listów Grzegorza ten nowy list do Bazylego z tą samą co w N różnicą tekstu. (Catalogue of manuscripts in the British Museum, New Series, volume 1, 1840 Part. II str. 34). Są to wszystko rękopisy młodsze, ale zaraz tutaj nadmieniam, że tenże list znalazłem także w rękopisie weneckim *Marc. 461. (Zan LXXIX) z w. XII.*, gdzie występuje on wśród listów Grzegorza p. t. (Βασ)λείῳ, z tą samą zresztą co wyżej różnicą tekstu (na f. 10 a).

wreszceie należy, że list 244 (do Basilissy), wydany dodatkowo dopiero w r. 1754 przez Bongiovanniego[51]) spotyka się tylko w V_4— i V_5, który tę samą tradycyę reprezentuje. List zaś 114 (do Keleusiosa) (występujący głównie wśród listów Bazylego, często jako list tegoż autora, p. str. 120—121) znajduje się zresztą jedynie w dwu fragmentarycznych, podrzędnej wartości zbiorach: V_6 i V_{11}, i to anepigraphos, a poza tem w N, wyraźnie jako list Bazylego (p. str. 120).

Ogromne zamieszanie panuje w inskrypcyach listów Grzegorzowych, tak, że w rękopisach wyżej omówionych przeszło 60 listów występuje pod imionami najrozmaitszych adresatów. Dla przeglądu więc, pomijając odmiany, które mogą pochodzić poprostu z przepisania się pisarza[53]) podaję tutaj listę faktycznych różnic, ułożoną według cyfr i inskrypcyi Migne'a:

List 11 *Γρηγορίῳ Νύσσης*	*Ἀνδρονίκῳ* V_1 *Γρηγορίῳ* V_3 *Γρηγορίῳ ἀναγνώστῃ* V_2
» 14 *Καισαρίῳ* (praef. urbi)	*Γρηγορίῳ τῷ Νύσσης* V_{13} *τῷ ἀδελφῷ Καισαρίῳ* N
» 15 *Ἀολλιανῷ*	*Ἰουλιανῷ* V_3 *Ἰουλιανῷ ἐξισωτῇ* V_2 (*Ἀολλιανῷ* V_7)
» 23 *Καισαρίῳ* (praef. urbi)	*τῷ ἀδελφῷ Καισαρίῳ* N *Ἐπιφανίῳ* P
» 39 *Σωφρονίῳ*	Anepigr. in ras. N.
» 53 *Νικοβούλῳ*	*πρὸς Φιλάγριον* Ottob. 441
» 55 »	*Εὐαγρίῳ* N.
» 57 *Θέκλῃ*	*πρὸς ἐλευθέραν* V_3
» 63 *Ἀμφιλοχίῳ*	Anepigr. V_6
» 75 *Βιταλιανῷ*	*Βιταλίῳ* V_3 V_2

[52]) W dziele wspomnianem na str. 119 uw. 23, t. IV. p. III. p. 55 Por. Patr. Gr. 37 kol. 385—386.

[53]) N. p. 108, 109 Κληδονίῳ] Κλυδονίῳ N; 137 Μοδαρίῳ] Δομεαρίῳ V_4; 145; Οὐηριανῷ] Οὐρανίῳ N. 209 i t. p., którym też przeważnie nie odpowiadają znane nam rzeczywiste osobistości.

List 77	*Θεοδώρῳ*	Anepigr. V_7 V_8 *ἀνωνύμῃ* (sic) O
» 80	*Εὐδοξίῳ ῥήτορι*	*Φιλαγρίῳ* V_1 V_2 V_3 N (in ras.) Ottob. 441, Anepigr. V_6 *Εὐαγρίῳ* P
» 82	*Ἁλυπίῳ*	*Ὁλυμπίῳ* V_5
» 84	»	*Ὁλυ[μ]πίῳ ἄρχοντι* V_1
» 89	*Βοσπορίῳ Κολον*	*Θεοδώρῳ* V_4 *Γρηγορίῳ ἐπισκ.* N
» 90	*Προκοπίῳ*	*Ἀνυσίῳ* V_1 V_2 V_3 V_6 *Μελετίῳ* N
» 94	*Ἀμαζονίῳ*	*Μοδαρίῳ* V_2
» 99	*Ὁμοφρονίῳ*	*Σακερδῶτι* V_1 V_2 V_3
» 103	*Παλλαδίῳ*	Anepigr. V_4
» 104	*Ὁλυμπίῳ*	Anepigr. N (in ras.)
» 107	*Κληδονίῳ*	*Σακερδῶτι* N
» 111	*Εὐλαλίῳ*	*Εὐγενίῳ* V_1 V_3 *Παλλαδίῳ* V_6 *Κληδονίῳ* V_2
» 113	*Κελευσίῳ*	Anepigr. V_{11}
» 114	»	» V_6 (*Βασίλειός τινι ἑταίρῳ* N)
» 118	*Εὐλαλίῳ*	*Εὐγενίῳ* V_1 V_3 *Παλλαδίῳ* V_6 *Κληδονίῳ* V_2
» 120	*Ἑλλαδίῳ*	*Νεκταρίῳ* N
» 124	*Θεοδώρῳ*	*Σακερδῶτι* N
» 125	*Ὁλυμπίῳ*	*Ἁλυπίῳ* V_3 V_2
» 140	»	» V_3 V_2
» 143	»	» V_3 V_2
» 158	*Εὐλαλίῳ*	*Ἑλλαδίῳ* V_1 *Νεκταρίῳ* V_{12} N
» 159	*Θεοδώρῳ*	*Σακερδῶτι* N
» 165	*Τιμοθέῳ*	*Σταγειρίῳ σοφιστῇ* V_6 *Σταγειδρίῳ* V_3 P *[Στ]αγειρίῳ* V_2
» 166	»	» » »
» 167	*Ἑλλαδίῳ*	*Νεκταρίῳ πατριάρχῃ* V_6 *Νεκταρίῳ* V_{12} N
» 172	»	*Νεκταρίῳ* V_{12} N
» 174	*Εὐδοξίῳ*	*Εὐαγρίῳ* V_2
» 175	»	» »

L. 176 *Εὐδοξίῳ*	*Εὐαγρίῳ* V_2
» 179 »	*Εὐαγρίῳ* V_2 (in marg. m. rec. *ῥητορι Εὐδοξίῳ*)
» 180 »	*Εὐαγρίῳ* V_2
» 181 *Σατουρνίνῳ*	*Πουστουμιανῷ* V_6
» 185 *Νεκταρίῳ*	*Οὐηριανῷ* V_6
» 187 *Εὐδοξίῳ*	*Εὐαγρίῳ* V_2
» 188 *Σταγειρίῳ*	*Στρατηγίῳ σοφιστῇ* V_3
» 193 *Προκοπίῳ*	*Βιταλιανῷ* V_1 **N** *Βιταλίῳ* V_4, V_3, V_2
» 194 »	» »
» 205 *Ἀδελφίῳ*	*Ἀνυσίῳ* N
» 206 »	» »
» 216 *Εὐδοξίῳ*	*Νεκταρίῳ* N
» 217 »	» »
» 218 »	» »
» 219 *Ἑλλαδίῳ* (episc. Caes.)	*Ἑλλαδίῳ ἄρχοντι* V_{13}
» 220 *Ἑλλαδίῳ* » »	*Νεκταρίῳ* N
» 224 *Ἀφρικανῷ*	*Ἀφρικανῷ ἤτοι Ἀλυπίῳ* V_3
» 226 *Ἀνυσίῳ*	*Βοσπορίῳ* V_2
» 229 *Πανσοφίῳ*	*Γιγαντίῳ* V_6
» 230 *Θεοδοσίῳ ἢ Θεοδώρῳ*	*Θεοδοσίῳ* V_1 *Θεοδώρῳ* V_4 *Θεοδουσίῳ ἤτοι Θεοδώρῳ ἐπισκόπῳ* V_3 *Θεοδώρῳ Τυάνων* V_2 *Θεοδότῳ* V_{12}
» 231 *Εὐσεβίῳ φίλῳ*	*Εὐσεβίῳ ἐπισκόπῳ* (*Σαμοσ.* N)
» 234 *Ὀλυμπιανῷ*	*Οὐλπιανῷ* V_1 V_6, N *Ὀλυμπίῳ* V_2 V_3.
» 235 *Ἀδαμαντίῳ*	*Εὐδοξίῳ* Vat 1226 (p. str. 117).

Przyczyna tej konfuzyi leży głównie w nieświadomości lub niedbalstwie pisarzy, którzy, dopisując cyfry i imiona adresatów, najczęściej dopiero po napisaniu całego rękopisu, nie dość skrupulatnie przy tem postępowali, opuszczając dane

inskrypcye lub rozciągając zwłaszcza często, przy kilku listach do tego samego adresata, inskrypcyę τῷ αὐτῷ także i na listy nic wspólnego z danym adresatem w pierwowzorze nie mające. Było to tem łatwiejsze, o ile pracował tu osobny rubrykator, a pomyłki komplikowały się i utrwalały coraz więcej, przy dalszem przepisywaniu ze zmianą porządku i wybieraniem listów, gdzie na miejsce dawniejszego τῷ αὐτῷ następowało poprostu już (fałszywe) imię adresata, a treść listów tak często parenetyczna, ogólna i nic charakterystycznego nie zawierająca, równie dobrze do jednego jak i do innych odniesioną być mogła [54]). Istnienie homonymów odegrało tu także rolę nadzwyczaj szkodliwą; zrozumiałą wreszcie jest rzeczą, że ci, którzy sobie sporządzali rękopisy listów Grzegorza dla praktycznego celu — a tych było zapewne najwięcej — nie mieli żadnego interesu ani dla historyi danej epoki, ani dla przeważnej liczby adresatów, o których zresztą najczęściej nie mieli najmniejszego pojęcia.

Dzisiaj wyjaśnienia tej kwestyi dostarczyć mogą tylko bardzo gruntowne poszukiwania prosopograficzne i chronologiczne, które znów postępować mogą tylko równocześnie z badaniem tradycyi rękopiśmiennej, tem więcej, że przy innych, zwłaszcza starszych rękopisach spodziewać się należy całego szeregu dalszych zmian w inskrypcyach.

Dość liczne są inskrypcye, które nie zmieniając (przyjętego dziś) adresata dodają pewne ob-

[54]) „In dieser Zeit pflegt eben der Inhalt der Korrespondenzen so allgemein und nichtssagend zu sein, dass dieselbe Lobhudelei mit ganz geringen Veränderungen ebensogut einen Brief des Julian wie einen ganz anderen Brief des Basilius beantworten konnte“ O. Seeck, die Briefe des Libanius zeitlich geordnet, Texte u. Unters. N. F. XV (1906) str. 34. Słowo w słowo odnieść to można do Grzegorza. Nie jest również wykluczoną rzeczą, że sam Grzegorz ten sam list, może z nieznacznemi zmianami posyłał do kilku adresatów, podobnie jak to się zdarza przy listach Libaniosa (Seeck, m. podane, str. 33) i Cicerona (H. Peter. Der Brief in der röm. Litt. Leipz. 1901 str. 30).

jaśnienia, czy uwagi, mogące być dla nas, zależnie od treści listu i wartości rękopisu, wskazówkami chronologicznemi lub prosopograficznemi (zwłaszcza przy homonymach), mają wreszcie pewne znaczenie exegetyczne, lub zwracają uwagę na stylistyczny charakter danego listu. Dla przykładu podaję tylko niektóre ważniejsze:

12 *Νικοβούλῳ*	*Νικοβούλῳ ὀνειδίσαντι ἐπὶ ἡλικίᾳ τὴν ἰδίαν γαμετὴν Ἀλυπιάνην. Ἡ αὐτὴ δὲ θυγάτηρ ἦν Γοργονίας ἀδελφῆς τοῦ μακαρίου Γρηγορίου.* V_6, V_7 (*μεγάλου Γρηγ.*), V_8 (*μεγάλου Γρηγ.*) O, B, N (*.. Γρηγορίου, περὶ ἧς καὶ πολλὰ ὁ ἅγιος λελύπηται*) | *Νικοβούλῳ γαμβρῷ* V_9 V_{10} *Νικ. ὀνειδ. τὴν ἑαυτοῦ γαμετὴν Ἀλ. διὰ βραχύτητα ἡλικίας. ἦν δὲ αὐτὴ θυγατήρ... τῆς ἀδελφῆς τοῦ ἁγίου τούτου Γρηγορίου* V_1.
24 *Θεμιστίῳ*	*Θεμισθίῳ ἐπάρχῳ* V_1 V_3
41 *Πρὸς τοὺς ἐν Καισαρείᾳ*	*Τῇ ἐκκλησίᾳ Καισαρέων προσώπῳ τοῦ ἰδίου πατρός:* V_1 *....πατρὸς ἐπισκόπου ὄντος* V_3 V_2 *....ὡς ἀπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ* N.
43 *Τοῖς ἐπισκόποις*	*Τοῖς ἐπισκόποις ἐκ προσώπου τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς* V_2 *....ὡς παρὰ τοῦ πατρὸς* V_1
44 *Εὐσεβίῳ ἐπισκ. Σαμ.* (Podobnie: 64, 65, 66)	*Εὐσεβίῳ Σαμοσάτων ἐξορίστῳ* V_1 *πρὸς Εὐσέβιον ἐπισκ. Σαμ. ἐν ἐξορίᾳ ὄντα* N *Εὐς. Σαμ. καὶ ὁμολογητῇ* V_3
45 *Βασιλείῳ*	*Βασ. ἐπισκόπῳ γενομένῳ* V_2
51 *Νικοβούλῳ*	*Νικ. περὶ ἐπιστολιμαίου χαρακτῆρος καὶ μέτρου* V_1, bez: *καὶ μέτρου* V_9
88 *Νεκταρίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντ.*	*Νεκτ. ἀρχιεπ. Κωνστ. χειροτονηθέντι μετὰ τὴν αὐτοῦ ὑποχώρησιν* V_6

132 *Σατουρνίνῳ*	*Σατ. περὶ εἰρήνης τῶν ἐκκλησιῶν* V_3
136 *Μοδαρίῳ στρατηλάτῃ* (Podobnie 133, 135, 173)	*Μοδ. στρατ. περὶ εἰρήνης τῶν ἐκκλησιῶν* V_7, V_8, O, B.
197 *Γρηγορίῳ Νύσσης*	*Νύσσης Γρηγ. παραμυητικὴ* V_1 V_3 V_4 V_7 V_8 O B
222 *Θέκλῃ*	*Θ. παραμυθητικὴ* V_1 V_3 i t. p.

Jak już wspomniałem wyżej, w niektórych rękopisach spotykamy czasem scholia i uwagi. Są to n. p. uwagi estetyczne jak np. w rękopisie V_1 (f. 153[a]) gdzie do listu 232, zawierającego weselne życzenia i wzmiankę o zamianie wody w wino przez Chrystusa Pana, zauważa scholiasta: *Σημείωσαι περὶ γάμου ὅλην καὶ τὴν ἐξ ὕδατος εἰς οἶνον μεταβολήν, τίς ἐστιν*, lub gramatyczno-stylistyczne jak n. p. w tymże rękopisie gdzie (na f. 166[b]) do słów: *δημοσθηνίσω σὴν χάριν* w liście 190 (M. 37. kol. 312 lin. 7) czytamy na marginesie: *διὰ τὴν σύνταξιν*. Podobnie w rękopisach O V_7 V_8 znajdujemy do pierwszego słowa listu 204 następującą uwagę: *Τὸ 'εἶεν' ἀντὶ τοῦ 'ταῦτα μὲν δὴ οὕτως'. ἔστι γὰρ ἐπιῤῥήμα ἀφοριστικὸν· ἐπὶ γὰρ τοῖς ἤδη εἰρημένοις λεγόμενον, περιορίζει ταῦτα. Σημαίνει καὶ τὸ ἄγε δή. ἔστι καὶ ἀναφώνησις*[55]) W N zaś, przy pseudogregoryańskim liście: Gr Nyss. 1 (f. 198) czytamy: *ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιστολῇ δοκεῖ αὐτὸς ὁ θεολόγος οὐ κατηγορίαν ἐνοτήσασθαι μᾶλλον τοῦ περὶ οὗ γρα-*

[55]) Scholion to stało się przyczyną pewnej dość daleko sięgającej pomyłki. Billius, uzupełniając swą grecko-łacińską edycyę Grzegorza (z r. 1659) nowymi listami w r. 1583 (Paryż) połączył to scholion z listem w jedną całość, a nawet tak przetłómaczył ten list na język łaciński. (W tej edycyi list nosi liczbę 128, str. 1108—1109). Skutkiem tego było, że Morellus w edycyi z r. 1609 (Paryż), nie mając w swym rękopisie tego scholion, na błędzie się nie spostrzegł i list ten (bez scholion) drugi raz wydał, między swemi ἀνέκδοτα (str. 940). Błąd zauważył Montagu we wspomnianej wyżej (str. 101, uw. 2) edycyi (f. K 2[a] i K 4[b]) ale znów

φει ψευδεπισκόπου, ἢ ἄμιλλαν πρὸς τὰς Λυσιακάς τε καὶ Δημοσθενικὰς διηγήσεις, εἰ καὶ τὸν χαρακτῆρα τὸν ἐπιστολικὸν σώζων, οὐδὲ δεινοῦται τῇ λέξει οὐδὲ συνέστραπται, ἀλλ' ὁμῶς τὸ τάχος καὶ τὸ ||||| ἀληθές τε καὶ πιθανὸν καὶ πάθους μεστὸν, ἐγκατάσκευόν τε καὶ δυνατὸν καὶ οὕτως πᾶσαν ἐκείνων τυγχάνει διήγησιν — co wygląda na reminiscencyę jakiejś doktryny szkolnej: »περὶ τῶν τοῦ λόγου χαρακτήρων« lub coś podobnego.

Zasługują na uwagę również pewne objaśnienia exegetyczne. Tak n. p. zawarte w V_1 (f. 171[a]) dziś ogromnie zniszczone scholion do słów *Θεοσεβίαν τὴν ὄντως ἱερὰν, καὶ ἱερέως σύζυγον* w liście 197 (M. kol. 324 lin 2.) podawało zapewne jakieś wówczas przyjmowane wyjaśnienie, jak to z jego szczątków widać: *ἐκ τούτου δ η λ ο ν ..... ὁ νύσσης ἀδελφὸς τῆς Θεοσεβίας, ἀλλὰ κ α ι [γυ]ναικ .....ἐκείνη Θεοσέβεια.* — Ciekawe jest scholion w rękopisie V_2 (f. 285) (pisane drobniutkiem, pełnem skróceń i bardzo zniszczonem obecnie pismem), do słowa *Σασίμων* w liście 48 (M. kol. 100. lin. 22). *Σταθμός τις ἐν μέσῳ λεωφόρων τοῦ Καππαδόκων ἡ* (sic) *σχίζεται εἰς τρισσὴν ὁδόν. ἔρρημος* (sic) *ἄχλοος, ἄβλαστος, ἄνυδρος, οὐδ' ἐλεύθερος· κόνις τὰ πάντα καὶ ψόφος καὶ ἄλκατα· λαὸς ὅσος ξένοι τε κἀλλοί τινες· ἄπευκτον δυστιχὲς* (sic) *κωμύδριον αὕτη σάσιμα* (sic) *τῶν ἐμῶν παροικία. ταύτην μοι δέδωκε ὁ τοῖς πεντήκοντα χωρεπισκόποις στενοχωρούμενος· φεῦ τῆς εὐψυχίας*, co jest tylko parafrazą wiersza Grzegorza »De vita sua« (M. 37) kol. 1059—1060) w. 439—438.

Wogóle scholiom tym, które poza wiadomości zaczerpnięte z samego Grzegorza prawie nie wychodzą, jakiegoś większego znaczenia przypisywać nie można.

---

sam, dziwnem zrządzeniem losu, wydał jako ἀνέκδοτον (w swej ed. str. 122) list 106, już poprzednio kilkakrotnie wydany (ed. z r. 1583, 1609), zapewne odmiennym początkiem listu (Ἰδεὺ zam. Ὀδοῦ) i inną inskrypcyą (Ἀλυπίῳ zam. Ὀλυμπίῳ) w błąd wprowadzony.

DODATEK.

Co do Pseudogregoriana to dodać należy, że omówiony przez prof Sinkę dyalogiczny Katechizm traktujący o Bogu, o trzech osobach boskich, o uczłowieczeniu Syna Bożego (w rękop. Vat. 579 w. XIV [56]) znajduje się także w *Reg. 57. w XIV—XVI f. 52* (w części pisanej w w. XIV t. j. w r. 1359) p. t. *Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἀπορίαι καὶ λύσεις κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν* (r. k. *ἐρώτησιν*), a wspomniany przy kodeksach paryskich (Coisl. 120) [57] Dyalog Grzegorza z Bazylim o tem, czy Boga można oglądać, rozpoczynający się od słów: *Βασίλειος. Τί ἐστιν ἀρχή; Γρηγόριος. Τὸ πρῶτον αἴτιον τοῦ δευτέρου αἰτίου*... występuje także w *Vat. 1700 w XV* f. 75. Fragment znów jakiegoś »zdegenerowanego potomka literatury rozmów teologicznych«, bardzo podobny do wspomnianego przez Prof. Sinkę utworu z Ashburn. 1549 (w XVI) [58] znajduje się także w Pal. 269 w XV (f. 290—291, tytuł zniszczony) [59]. Krótka nauka o szatach kapłańskich i ich symbolice, w formie dyalogu oprócz w Vat. 1571 w XIV [60] występuje także w *Pal. 39 w XIII—XIV* f. 163[b] i *Pal. 363 w XV* f. 12. Podobna liturgiczno-symboliczna rozprawa znajduje się w *Ottob. 441*, w XV (por. s. 116) na f. 437[b]—439[b] p. t. *Ἐρώτησις τοῦ μεγάλου Βασιλείου καὶ ἀπόκρισις τοῦ μεγάλου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου* i rozpoczyna się na f. 438[a]: *Διὰ τί ἐκκλησία καὶ διὰ τί βῆμα καὶ διὰ τί ἄμβων καὶ διὰ τί εἰλητὸν* (rk. *εἰλιτὸν*) *καὶ διὰ τί ῥιπίδια. Ἀπόκρ. Ἡ μὲν ἐκκλησία*

---

[56]) Eos XII (1906) s. 101.

[57]) Fol. 209; A. M. Bandini, Catalogus codd. mrs. bibl. Med. Laur. Flor. 1764—1793, I, s. 193; por. Eos XII (1906) s. 25, 101.

[58]) Eos 1906 p. 104.

[59]) Zauważyć jednak należy, że ani w Pal. ani w Aschb. obok Γρηγόριος niema dodatku »z Nazyanzu« lub »Theologos«.

[60]) Eos 1906 s. 101. Wydrukowano tu zapewne przez pomyłkę Vat. 157.

ἐστὶν οἶκος τοῦ θεοῦ κ. τ. λ. — *Barb. 311* (*w. XIV*) na f. 14 [a] i nast. zawiera wreszcie pod imieniem Grzegorza rozprawę o stworzeniu świata, o symbolicznem znaczeniu niektórych stworzeń (n. p. j. 18 [b] *περὶ τοῦ λέοντος φυσιόλογος*, f. 22 [a] *περὶ τοῦ χελιδόνος*) i przedmiotów (n. p. f. 24 [a] *περὶ τῆς ἀσπίδος*) p. t.: *Ἡ γεομετρία καὶ πῶς ἔπικεν* (?) *ὁ θεὸς τὸν κόσμον. Ἐρώτησις* (rk. *Ἐρώτισης*). *Γρηγορίου τοῦ θεολόγου ἀπὸ Βασιλείου τοῦ μεγάλου.*[61]) Wszystkie te utwory, oblite głównie na Wschodzie, a znane po części w starosłowiańskich i łacińskich tłumaczeniach (te już w VI w)[62]) należą do dawnej i szeroko rozgałęzionej, ale niezbadanej jeszcze należycie literatury isagogicznej, opartej na schemacie szkolnym: *κατὰ πεῦσιν καὶ ἀπόκρισιν* (p. wyżej s. 129.)[63]) Są to zapewne podręczniki szkolne, które dowodzą, do jakiego stopnia stały się typowemi postacie tych dwu wielkich Kappadoków, jako reprezentantów prawowiernej nauki; z ich dziełami natomiast najczęściej nie okazują większego związku, niż z jakiemkolwiek zresztą dziełem orthodoksyjnem, te zasady wiary zawierającem. Zupełnie podobną cechę okazuje zwłaszcza *Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* Jana Damaske-

---

[61]) Co do wydań tych utworów por. publikacye: Anecdota Graeco-Byzantin. coll. dig. rec. A. Vassiliev. Pars prior Mosquae 1893 (B. Z. III [1894] s 190), N. Th. Krasnoseljcew, Addenda k izdanju A. Vasiljeva 'Anecd. Gr. Byz. Odessa 1898 (B. Z. I (1892) 355, VIII (1899) 230). I. Żdanow, Rozmowy trzech ojców kościoła i Joca monachorum (po ros.) w czasopiśmie Rs. Minist. oświaty. t 279 (1892) ze stycznia s. 157—194. (B. Z. I (1892) 355).

[62]) B. Z. I (1892) 356; VIII (1899) 230.

[63]) Por. E. Norden. Die Composition und Litteraturgattung der Horazischen Epistula ad Pisones, Hermes 40 (1905) s. 481—528, s. 517 nast. Krumbacher, Gesch. d. byz. Litt.[2] (Ehrhard) s. 65; A. Ehrhard, B. Z. VII (1898) s. 609 nast.; C. Weyman, B. Z. X (1901) s. 678 nast. zresztą S. Gregorii Nazianzeni Definitiones rerum simplices (ὅροι παχυμερεῖς, częścią metryczne) ed. a D. Hoeschelio, ex off. Sanctandreana (Heidelberg) 1591.

1) Nic a nic z tego niema!!

nosa (Migne P. G. 94 str. 789 nast.), który znów, jak sam podaje (m. pod. str. 524 por. 533), w swej nauce z Grzegorza Naz. czerpie.

Ze względu na literaturę studyów gregoryańskich na uwagę zasługuje również pewna liczba niewydanych[64]) mów pochwalnych i enkomiów na cześć Grzegorza z Nazyanzu — samego lub wraz z innymi sławnymi ojcami kościoła z tego czasu.

I tak w *Vat 1297 w. XIV.* (f. 1—10[b]) znajduje się: *Τοῦ σοφωτάτου λογοθέτου τοῦ γενικοῦ Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου ἐγκώμιον εἰς τὸν ἐν ἁγ. π. ἡμ. Γρηγόριον ἀρχ. Κωνστ. τὸν θεολόγον.* Enkomion to w rodzaju biografii, napisane na dzień poświęcouy Grzegorzowi (25 stycznia) rozpoczyna się od słów: *Ὅσα μὲν τῷ παρόντι λόγῳ τὰ δυσχερῆ πρόσεστιν οὐδὲ λέγειν οἶμαι ῥᾳδίως* i kończy się urwane na słowach: *κοινὰ παιδεύματα, οἰκίαι, συναυλίαι, τροφαὶ*[. Dodać należy, że tenże Metochites pisał także wiersze na cześć trzech hierarchów Bazylego, Grzegorza z Nazyanzu i z Nyssy[65]). *cod. Vat. Gr. 721.*

W *Ottob. 189 miesz. w XV—XVII* spotykamy na f. 30—42[b] mowę p. t.: *Πέτρου τοῦ Ἀρκούδου* (sic) *λόγος εἰς τὸν μέγαν Γρηγόριον τὸν θεολόγον.* (Zaczyna się od słów *Δίκαιος ἔρανος ἀγαθοῖς ἀνδράσιν ἀρετῆς ἕνεκεν...*, a kończy się słowami: *εἰ δ' ἐκ καλῆς προαιρέσεως καὶ βαθυτάτης φιλίας, μέγιστός τε καὶ φιλικώτατος ἐν αὐτῷ τῷ φιλίῳ ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστῷ*). Autorem jest zdaje się Piotr Arkudios,

---

[64]) Pomijając więc Enkomia: Jana Geometresa, wydane z Pal. 402 (por. Eos 1900 str. 67) przez Tacchiego Venturiego (Studi e docum. di storia e diritto XIV (1893) s. 133 sq.), Jana Euchaity[x]) z Vat. 676 przez Pawła de Lagarde (w Abh. d. Gött. Ges. d. wiss. 28 (1882) 95—218, por. Krumbacher B. L.[2] str. 171), i patryarchy Konstantynopola Philotheosa, na cześć trzech hierarchów, (w Vat. 809 w XV por. f. 100—138[b] i 2129 w XV pocz. f. 486—523) wydane u Mignea P. G. t. 154 kol. 768 ~~nucl.~~ 820; (por. Krumbacher B L[2] 204; Byz. Zeitschr. I 1892, 188).

[65]) Krumbacher B. L.[2] str. 553.

x) est Vat. Gr. 453 p. 346-360 (Inc. Παλίν...) p. 360-372 Inc. Τετρᾶς...).

Grek, który z końcem w XVI przybył z Korfu jako duchowny do Rzymu, gdzie umarł w r. 1634 w Collegio dei Greci (*Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον*), zostawiwszy szereg pism teologicznych greckich i łacińskich, ceniony wielce dla swej gorącej wiary i głębokiej wiedzy teologicznej.

Z polecenia papieży Grzegorza XIV i Klemensa VIII posłował nawet w sprawach kościelnych do Polski, gdzie około 20 lat przebywał[66].

Na cześć trzech hierarchów napisane jest obszerne enkomion Mateusza Kamarioty, — (nauczyciela filozofii, retoryki i gramatyki w Konstantynopolu, w połowie XV w.)[67], które znajduje się w rękop. *Vat. 1098 a w XVI* f. 97—120 b p. t.: *Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου κυροῦ Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου ἐγκώμιον εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς ἱεράρχας Βασίλειον τὸν μέγαν, Γρηγόριον τὸν Θεολόγον καὶ Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον.* (Zaczyna się od słów: *Εἴπερ ἀλλότι τοῖς τοῦ λόγου θεραπευταῖς καὶ λόγος ἐγκωμίων προσήκων*, kończy się słowami: *...εἰ καὶ ἄλλως ὑμῖν οὐδέν τι προσήκομεν λατρείαν ἄμωμον ἀνατιθέντες, τῇ μίᾳ τριάδι... ἀμήν*). Autor sam określa cel swej mowy, mówiąc, że pisze to enkomion *οὐχ' ἵν' ἐντεῦθεν αὐτῶν αὐτοὶ λαμπρότεροι δειχθεῖεν, ἤ γένοιντο· οὐ γὰρ οὐχ' οἷόντε τοῦτο τῶν ἁπάντων οὐδένα νομίζειν.... ἀλλ' ἵνα οἷς τε λέγειν ἔξεστι περὶ αὐ-*

[66]) Κ. Σάθας. Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, s. 260—264. S. 262: Ὁ Γρηγόριος ΙΔ', καὶ Κλήμης Ζ' (ma być H') ἀνέθηκαν εἰς τὸν Ἀρκούδιον τὴν εἰς Πολωνίαν ἀποστολήν, πρὸς ῥύθμισιν τῶν Ῥωμαικῶν συμφερόντων, καὶ ἀπόκρυσιν τοῦ ἀναβράζοντος κρατῆρος τῆς λουθηροκαλβινικῆς μεταῤῥυθμίσεως. Ἐπὶ εἰκοσαετείαν διατρίψας ἐκεῖ, ἐπανῆλθεν εἰς Ῥώμην, καὶ ἐτιμήθη μεγάλως διὰ τοὺς καταβληθέντας κόπους. Por.: Dizionario biografico universale. Milano (Hcepli) 1907 s 119; Biogr. Univers. (Michaud) Ancienne et moderne t. II Paris 1854. str. 165—166. — Jego krewnym był zapewne Φραγκίσκος Ἀρκούδιος biskup z Nuscum (r. 1639—1641, p Gams, Series Episcoporum, Ratisbon. 1873, str. 908), który według uwagi w cod. *Barb. 456 w XIII.* (f. III a) ofiarował ten rękopis: Φραγκίσκῳ καρδινάλει τῷ Βαρβερινῷ. Por. Anal. Bolland XIX (1900) str. 85.

[67]) Krumbacher B. L.[2] 121, 451., Σάθας, (m. pod.) str. 60—61.

τῶν καὶ ὅσοις τῶν λεγομένων ἀκροᾶσθαι συμβαίνει <ν> βελτίους αὐτῷ γένοιντο τοῖς λόγοις, ὡς πρὸς παράδειγμα χειραγωγούμενοι τοὺς ἐπαινουμένους. (f. 97a—97b)

Łączenie tych trzech ojców kościoła (to samo widzieliśmy już u Philotheosa i w wierszach Metochitesa str. 130 uw. 65 str. 131 [68]) znajduje oficyalny wyraz dopiero od wprowadzenia wspólnego święta na ich cześć (30 stycznia), co tradycya wiąże z imieniem biskupa Jana Mauropusa Euchaity.[69] Ustanowienie tej uroczystości opisuje pewna legenda, spotykana czasem w menologiach i synaxariach pod datą 30 stycznia [70]. Jej początek, jako zawierający ciekawe dane właśnie co do studyów nad trzema hierarchami przytaczam tutaj, z ręk. *Vat. 722 w XVI* (f. 181—184b) [71], którego tekst jest od znanego dotychczas miejscami odmienny i obszerniejszy:

Ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς βασιλείας τοῦ εὐσεβοῦς καὶ φιλοχρίστου βασιλέως Κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ [Κομνηνοῦ], [72] *ὃς μετὰ τὸν Βοτανειάτην τὰ σκῆπτρα τῆς βασιλείας διεδέξατο ἐν Κωνσταντινουπόλει, στάσις ἐγένετο παρὰ τῶν μὲν ὑπερτιθέντων τὸν μέγαν Βασίλειον, ὡς ὑψήγορον, καὶ τὴν τῶν ὄντων φύσιν ἐξερευνήσαντα λόγῳ καὶ ταῖς ἀρεταῖς, μικροῦ τοῖς ἀγγέλοις παραμιλλώμενον, καὶ μιᾷ ἐκ τοῦ προχείρου συγχωροῦντα καὶ τὸ ἦθος σοβαρὸν καὶ μηδὲν ἀνθρώπινον ἔχοντα· ὑποβιβαζόντων δὲ τὸν θεῖον Χρυσόστομον, ὡς ἐναντίως ἐκείνῳ δῆθεν διακείμενον διὰ τὸ πρόχειρον εἶναι, καὶ ἑλκτικὸν εἰς μετάνοιαν· τῶν δὲ τοῦτον δὴ τὸν*

[68]) Zdaniem Prof. Sternbacha spotykane już znacznie wcześniej.

[69]) Krumbacher B. L.[2] str. 171 (Ehrhard) i str. 740; M. Patr. Gr. t. 29 CCCLXXXIX—DCCLXXXX.

[70]) Wyd.: ΜΗΝΑΙΟΝ ΤΟΥ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ, ἐν ΒΕΝΕΤΙΑ παρὰ Νικολ. Γλυκεῖ 1820 s. 287—289 i Migne. P. Gr. p wyżej.

[71]) Nie spotykamy jej w starszych synaxariach n. p. *Vat. 2046 w. XI, Vat. 2031 w. XII:* niema jej też w monumentalnej edycyi: Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae....adiectis synaxariis selectis opera et studio Hippolyti Delehaye, Bruxellis, Boll. 1902.

[72]) Słów objętych klamrami [ ] brak u Migne'a.

θεῖον Χρυσόστομον ὑψοῦντων, ὡς ἀνθρωπικώτερον διακείμενον καὶ διδασκαλίαις καὶ τῷ λείῳ τῆς φράσεως πάντας καθοδηγοῦντα καὶ πρὸς μετάνοιαν ἐκκαλούμενον καὶ τῇ πλήθει τῶν μελιῤῥύτων λόγων, καὶ τῇ κατ' ἔννοιαν δεινότητι ὑπερτιθέντων τοῦ τε μεγάλου Βασιλείου καὶ Γρηγορίου· ἑτέρων δέ τῷ θεολόγῳ προσκειμένων Γρηγορίῳ, ἅτε δὴ κομψῷ καὶ τῇ πεποικιλμένῃ τῇ τε διατόρῳ τῶν λόγων, καὶ τῷ τῶν λέξεων ἀνθηρῷ πάντας τοὺς ἐπὶ Ἑλληνικῇ παιδείᾳ διαβοήτους καὶ τοὺς καθ' ἡμᾶς ὑπερβάντι [καὶ παρρησίᾳ τὴν εὐσέβειαν κηρύξαντι καὶ ὑψηλῶς θεολογήσαντι καὶ τομῶς, ὡς εἰπεῖν, πρὸς τὸ κήρυγμα χωρήσαντι καὶ μόνῳ τὸν τῆς οἰκουμένης ὀφθαλμόν, τὴν Κωνσταντίνου πρὸς τὴν εὐσέβειαν ἐπανορθώσαντι καὶ ἐκ ταύτης τῇ οἰκουμένῃ τὸ τῆς ἀληθείας καταπυρσεύσαντι φῶς] καὶ τούτῳ τὴν νικῶσαν διδόντων· κἀκείνων ὑπερβιαζόντων αὐτόν, ὡς συμβαίνειν διαιρεθῆναι τὰ πλήθη καὶ τοὺς μὲν Ἰωαννίτας λέγεσθαι, τοὺς δὲ Βασιλίτας, Γρηγορίτας δὲ τοὺς λοιπούς. Ἐπί τούτοις ὀνόμασι τῶν περὶ λόγους στασιαζόντων καὶ τούτων οὕτω διαπραττομένων, ὀπτάνονται οἱ μέγιστοι οὗτοι καθ' ἕνα πρότερον, εἶτα καὶ ἅμα, ὕπαρ οὐκ ὄναρ, τῷ τότε τῆς Εὐχαίτων πόλεως τῶν ἱερῶν ἐξηγουμένῳ Ἰωάννῃ τῷ πάνυ, ἀνδρί τ' ἄλλα τε ἐλλογίμῳ καὶ παιδείας Ἑλληνικῆς οὐκ ἀμαθῶς ἔχοντι, ὡς τὰ αὐτῷ πονηθέντα δείκνυσι.

Trzej ojcowie kościoła opowiadają mu, że niema co o ich wartość się spierać, bo przecież przebywając u Boga, żyją w najzupełniejszej zgodzie, na dowód czego, jakoteż i dla uspokojenia umysłów polecają ustanowienie wspólnego święta. Jan Euchaita stosując się do ich życzenia: *συνῆψε πάλιν αὐτοὺς κατὰ τὴν τριακοστὴν κανόσι καὶ τροπαρίοις*[73] *καὶ ἐγκωμίοις*[74] *καταστέψας ὡς προσῆκεν αὐτούς.* (f. 183[a]).*)

---

[73]) Mign. P. Gr. p. wyżej, str. CCCXVI—CCCLXXXIX.

[74]) P. str. 130. uw. 63.

*) Wyraźnie z tego źródła czerpie Theokletos Menopulos w swej Ἐναίσιμος διατρίβη περὶ σοφιστῶν.... ἐν Ἀθήναις 1893 s. 33.

Jakimkolwiek jest jądro prawdy w tej legendzie, w każdym razie jest ona dla nas dowodem żywego interesowania się w owej epoce spuścizną literacką Grzegorza, Bazylego i Jana Chryzostoma

W związku z tem wspomnieć należy również o zachowanej w *Vat. 899 w XIV.* po epitome z retoryki Hermogenesa (f. 60[b]) notatce, zestawiającej podobnie jak Psellos[75]) cechy stylistyczne czterech ojców kościoła:.

Ἰστέον καὶ τοῦτο, ὅτι ὁ μὲν μέγας Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐννοίαις χρῆται ἀπὸ φιλοσόφων καὶ ῥητόρων, λέξεσι καθαραῖς καὶ σχήμασι ἐκ πάντων μεμιγμένοις καὶ τοῖς λοιποῖς ὁμοίοις (corr. *ὅμοιος?*) *τοῦ λόγου μέρεσιν, ὡσαύτως καὶ ὁ μέγας Βασίλειος, ὁ δὲ Νύσσης Γρηγόριος τοῖς πᾶσι χρῆται μικτοῖς καὶ ἐννοίαις καὶ λέξεσιν· ὁ δὲ Χρυσόστομος, ἐννοίαις μὲν χρῆται ῥητορικαῖς καὶ μάλιστα ἐν τοῖς ἠθικοῖς, λέξεσι δὲ καθαραῖς καὶ σχήμασι ἁπλοῖς ὡσαύτως τὸ πλεῖστον καὶ τοῖς λοιποῖς· τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ὁ Μεταφραστής*[76]).

Wszystko są to dla nas dokumenta do historyi studyów nad Grzegorzem i są jakby odbłyskiem, czy rezultatem wspomnianych wyżej walk literackich.

[75]) W rozprawie Περὶ τῶν χαρακτήρων τῶν ἐν ἁγ. π. ἡμ. καὶ μεγάλων διδασκάλων Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, zachowanej n. p. w *Vat. 1823 miesz. w. XIII—XVI* (f. 101—103[a], w. XVI) i w trudno czytelnym *Vat. 671 w. XIV.* (f. 94—97), a wydanej przez Boissonade'a r. 1838 s. 124 nast. i Migne'a Patr. Gr. 122 s. 901—908.

[76]) Por. E. Norden. Die Antike Kunstprosa, Leipzig 1898 II s. 568—569.

Vat. 97 s. XV ep. 46 est fol. 304v-305.

Wykaz omówionych rękopisów.

Vat.											
385	str. 117	1167	str. 117	(2061	B	str. 118	*Pii II.*				
386	»	(1219	» 118)	2210		117	3	str. 117			
389	»	+1220	107	2250		»	7	114			
402	»	1226	117	*Pal.*			*Neap.*				
424	»	1249	118	(25		118)	Borb.	217	106		
429	»	1257	117	39		129					
+435	102	1285	117	+209		116	*Vat. lat.*				
(456	118)	1297	131	(217		118)	10189	101			
(462	»)	1347	117	(218		»					
(469	»)	(1446	118)	243		117					
(471	»)	1454	117	269		129					
(472	»)	1482	A 101	356		115					
(473	»)	1482	B »	363		129					
(474	»)	1483	»	(402		118)					
(475	»)	1484	»	*Ottob.*							
(476	»)	1565	117	(4		118)					
(479	»)	1571	129	+6		107					
+483	104	+1588	105	189		131					
+484	113	1655	117	(396		118)					
+485	109	(1675	118)	408		117					
579	128	1688	117	410		»					
671	134	+1696	116	(424		118)					
+700	107	1700	129	441		116					
+712	114	1706	108	*Barb.*							
+713	103	1731	117	103		15					
722	133	+1756	115	311		129					
+869	106	1823	134	456		132					
899	134	1890	117	+561		108					
1028	108	2031	133	*Reg.*							
1098	132	2046	»	57		129					
(840	)	+1780	410								

Uwaga: + = Główne rękopisy listów, ( ) = Rękop. mów.

Sigle rękop.

V_1	— Vat.	435	V_7	— Vat	700	V_{13}	— Vat.	1696
V_2	— »	713	V_8	— »	1220	P	— Pal.	209
V_3	— »	1780	V_9	— »	485	B	— Barb.	561
V_4	— »	483	V_{10}	— »	484	O	— Ottob.	6
V_5	— »	1588	V_{11}	— »	712	Pii	— Pii II.	7
V_6	— »	869	V_{12}	— »	1756	N	— Barb.	217

Londyn.

Borb.

Szkolnictwo greckie w świetle nowych dokumentów.

Przedstawił

Jakób Handel.

Petersen, pisząc w r. 1856 swą rozprawę o greckiem gimnazyum, musiał opierać się głównie na Witruwiuszu, i jego suchy i często niedokładny opis uzupełniać własnemi kombinacyami. Dziś archeologia, epigrafika, a po części i papirologia dostarcza badaczowi zabytków, które mu pozwalają wejść do izby szkolnej, poinformować się niejako w kancelaryi z aktów urzędowych o organizacyi szkoły starożytnej, jej podstawach finansowych, o życiu nauczycieli i uczniów, przyjrzeć się jej podręcznikom i zeszytom. Te nowe źródła poznania wywołały w ostatnich czasach szereg rozpraw i artykułów, których wyniki chcę przedstawić w niniejszym referacie. Uwzględniam w nim następujących autorów i prace: 1) Oehler, Epigraphische Beiträge zur Geschichte der Bildung im klassischen Altertum (Progr. d. Mädchenobergym., Wien, 1909); 2) Tenże, Das humanistische Gymnasium im klassischen Altertum (Mitteilungen d. Vereins der Freunde d. humanist. Gymn., Heft 9, 1909); 3) Sonnenburg, Aus dem antiken Schulleben (Das hum. Gymn., XX, 516); 4) Brinkmann, Aus dem antiken Schulunterricht, (Rh. M. N. F. 65, 1, 1910); 5) E. Ziebarth, Aus dem griechischen Schulwesen, Eudemos v. Milet u. Verwandtes, Leipzig u. Berlin, 1909.

Punkt ciężkości książki Ziebartha spoczywa, jak sam tytuł wskazuje, w milezyjskim napisie, odnoszącym się do szkolnej fundacyi niejakiego Eudemosa (około 200 przed Chr.). Autor publikuje ów dokument, ryty na kamieniu, podaje jego przekład, opatruje go komentarzem rzeczowym, a momenty w nim poruszone uzupełnia na podstawie wiado-

mości inskrypcyjnych z innych miast greckich, a niekiedy na podstawie źródeł papirusowych i literackich. Obraz szkolnictwa greckiego, wyłaniający się z publikacyi Ziebartha i wymienionych przyczynków Oehlera, Sonneburga i Brinkmana, przedstawia się mniej więcej w sposób następujący:

Szkolnictwo u Jończyków nie było, jak w Sparcie, wyłącznie rzeczą państwa, ale w znaczniej mierze sprawą prywatną. Prywatnym zakładem jest mianowicie szkoła elementarna t. j. palestra, a tylko gimnazya stale utrzymuje państwo we własnym interesie, bo tu dopiero odbywa się właściwe przygotowanie militarne efebów, bezpośrednie przygotowanie przyszłych obywateli. Wobec tego nierzadko zamożniejsze jednostki biorą na siebie obowiązek państwa, a liczne akty fundacyjne, dzięki pracom wykopaliskowym wydobyte na światło dzienne, składają chlubne świadectwo ofiarności publicznej i zrozumieniu celów szkolnictwa w starożytności, a równocześnie dają nam obfite wyjaśnienia o szkole greckiej jej podstawach materyalnych i życiu wewnętrznem. Najdokładniejszym i najbardziej pod tym względem interesującym dokumentem jest dekret, wyryty na kamieniu, znalezionym w świątyni Apollina delfickiego, stanowiącej główne archiwum państwowe Miletu. Jest to uchwała Zgromadzenia ludowego w sprawie fundacyi wymienionego już Eudemosa na rzecz szkolnictwa milezyjskiego z ok. r. 210 przed Chr.

Kapitał fundacyjny wynosił 10 talentów srebrnych (= ok. 55.000 koron); celem fundacyi była παιδεία τῶν ἐλευθέρων παίδων. Samego aktu fundacyjnego (ἐπαγγελία), na którym uchwała się opiera, dotychczas nie znaleziono. Jakaż jest treść tego ważnego i ciekawego dokumentu? Po krótkim wstępie, w którym czytamy, że Rada miasta Miletu przyjmuje fundacyę z podziękowaniem, następują szczegółowe postanowienia czyli statut fundacyjny (σύνταξις, διάταξις), w którym można wyróżnić kilka zasadniczych punktów. Punkt pierwszy zajmuje się stroną finansową (w. 8—25); fundator ma w oznaczonych przez siebie terminach spłacić ratalnie (διαγράψαι) kwotę zapisaną na ręce urzędników skarbowych (ταμίαι τῶν ἐγκυκλίων). Oni nie mają jednak prawa rozporządzania pobranemi kwotami, ale muszą je oddawać zarządowi banku państwowego, gdzie prowadzi się osobny budżet miejski (λόγος τῆς πόλεως w odróżnieniu od λόγοι τῶν ταμίων lub ἀναλώματα τῶν ταμίων). W budżet ten należy wstawić nową rubrykę (ὑφίστασθαι λόγον): »dar Eudemosa na rzecz wychowania wolno urodzonych chłopców". Dalsze rozporządzanie kwot, spłacanych na to konto zastrzega sobie Z. l. w myśl wniosku Eudemosa do następnej uchwały. Osnowę tej uchwały, która tymczasem zapadła, czytamy od w. 19 naszego aktu: Urząd rachunkowy (ἀνατάκται)

preliminuje corocznie odsetki sumy fundacyjnej w kwocie 300 staterów (= 6.000 drachm = 10%) i z sumy tej miesięcznie opłaca za pośrednictwem urzędników bankowych czyli kasyerów (ταμίαι) potrzeby i bieżące wydatki szkolne (τὸ ἐπιβάλλον). Drugi artykuł statutu zawiera postanowienia co do właściwego celu fundacyi t. j. kreowania posad nauczycielskich. Corocznie ma być rozpisany publicznie konkurs na posady nauczycieli gimnastyki oraz przedmiotów nauki szkolnej (παιδοτρίβαι i γραμματοδιδάσκαλοι). Kompetenci wnoszą podania do desygnowanej na rok następny szkolnej władzy nadzorczej (w. 26 ἀπογράφονται πρὸς τοὺς καθισταμένους παιδονόμους εἰς τὸν ἐπιόντα ἐνιαυτόν) w terminie od 15—20 dnia miesiąca Artemision (= kwietnia). Listy kandydatów wystawiano publicznie w hali Antyocha. Dnia 28. tegoż miesiąca, a więc w tydzień po upływie terminu zgłoszeń, odbywał się na Zl w teatrze uroczysty akt wyboru nauczycieli. Ponieważ wychowanie młodzieży w Grecyi w ścisłym pozostawało związku z kultem państwowym, w skład komisyi wyborczej wchodzili także kapłani mianowicie Hermesa Enagonios i Muz; nadto desygnowani pajdonomowie (= inspektorowie szkolni), a wreszcie sam fundator, a po jego śmierci senior rodu Eudemosa. Wybory podobnie jak każde posiedzenie Zl otwiera herold (ἱεροκήρυξ) oficyalną modlitwą, która w tym wypadku zawierała specyalną formułę. Znamiennym jest fakt, że zarówno formuła jak i przysięga wszystkich kandydatów (przed wybraniem!) zwracają się przeciwko nielegalnym zabiegom przedwyborczym. Kwalifikacyi zawodowej nie badano, rozstrzygały kwalifikacye osobiste (οὓς ἄριστα νομίζει τῶν παίδων ἐπιστατήσειν). Po odprawieniu wstępnej modlitwy pajdonomowie wręczali sekretarzowi Rady listę kandydatów, a on kolejno odczytywał ich nazwiska, przedstawiając ich w ten sposób wyborcom. Następnie kapłani i herold zaprzysięgali kandydatów, przyczem nauczyciel gimnastyki przysięgał na Hermesa, a przyszli nauczyciele elementarni na Apollina i Muzy. Po tej ceremonii przystępowano do właściwego wyboru 4 nauczycieli gimnastyki z płacą miesięczną 30 drachm (= ok. 27 K) i tyluż nauczycieli elementarnych z pensyą 40 drachm (= ok. 36 K) Głosowano przez podnoszenie rąk. — W sprawie obowiązków służbowych nauczycieli powołuje się nasza uchwała na niestety niezachowaną ustawę szkolną (παιδονομικὸς νόμος), O przysiędze wybranych nauczycieli nie słyszymy. Jednym z najważniejszych obowiązków obranych wychowawców młodzieży są często wymieniane ἐπιδείξεις. Wyraz ten zdaniem Ziebartha użyty jest nie w późniejszem, utartem znaczeniu wykładów publicznych, lecz oznacza tosamo, co częściej używane ἀπόδειξις tj. egzamin szkolny, lekcyę próbną lub popis gimnastyczny. Egzamina takie polecała też ustawa

szkolna w Priene, a były one nietylko popisem uczniów, ale podobnie jak i przy dzisiejszych wizytacyach władz szkolnych — pewnego rodzaju egzaminem pedagogicznym nauczycieli.

Ustawa szkolna w Milecie i Priene musiała zatem na wzór attyckich przepisów, odnoszących się do efebii zawierać postanowienia co do przyjmowania uczniów (εἰσιτήρια), co do kursu studyów (ὑπὸ τοῦ δήμου προστεταγμένα μαθήματα), co do egzaminów końcowych (ἀποδείξεις), oraz co do wojskowych i religijnych obowiązków efebów. Nowością w Milecie są wycieczki gimnastyczne, które pajdotrybowie odbywali z najdzielniejszymi gimnastykami na okoliczne igrzyska konkursowe (στεφανῖται ἀγῶνες). Nauczyciel w takim razie w porozumieniu z przełożonymi musiał zostawiać tymczasowego zastępcę. — Co się tyczy praw nauczyciela, to pierwszem test prawo regularnej wypłaty pensyi przez kasyerów (ταμίαι) pierwszego dnia każdego miesiąca pod rygorem grzywny w wysokości 500 staterów. Zaległej płacy mógł nauczyciel dochodzić na podstawie prawa policyjnego (ἀγορανομικὸς νόμος) przez zajęcie czyli fantowanie (ἐνεχυρασία). — W dalszym ciągu zawiera omawiany dekret postanowienia przeciwko nadużyciu kapitału odsetkowego na cele inne prócz szkolnych.

Cel fundacyi Eudemosa nie ograniczał się jednak tylko do kreowania posad nauczycielskich. Ponieważ 8 nauczycieli pobierało rocznie razem 3.360 drachm, a nadto za miesiące przestępne dodatek w łącznej kwocie 280 dr., zostawała corocznie do dyspozycyi wcale pokaźna nadwyżka w kwocie 2,300 drachm. I tę sumę należało obrócić stosownie do woli ofiarodawcy na cele i korzyść młodzieży, mianowicie na odbywanie procesyi szkolnej. Pajdonowowie mieli co roku zakupić wołu ofiarnego, którego w uroczystym pochodzie prowadzono do Didymy co 4 lata w święto Didymeów, a zresztą w czasie uroczystości Βαῆγια. W obchodzie brali udział pajdonomowie, młodzież pod przewodnictwem przełożonych nauczycieli (ἐπιστάται), wreszcie Eudemos, a względnie reprezentant jego rodziny. Wszyscy uczestnicy otrzymywali w Didymie porcyę z pieczeni ofiarnej, co zwłaszcza po długim i męczącym marszu nie musiało być niepożądanem. — W końcowym paragrafie powiedziano, że 5-ty dzień każdego miesiąca ma być poświęcony fundatorowi zakładu i wolny od nauki szkolnej.

Taka jest treść owego cennego statutu fundacyjnego, który o stosunkach szkolnych w Milecie informuje nas tak żywo i szczegółowo, jak gdyby chodziło tu o sprawy blizkie nam i współczesne, a nie odległe od nas o całych 21 wieków dziejów cywilizacyi. W konwencyonalnej formule końcowej poleca uchwała wydanie tego aktu i wystawienie dwóch

jego egzemplarzy na widok publiczny, a wreszcie zastrzega sobie ewentualne osobne uczczenie hojnego ofiarodawcy prawdopodobnie odpowiednim dyplomem honorowym.

Że fundacya Eudemosa nie była tylko specyalnością Miletu, że nie mamy tu do czynienia z jakimś objawem wyjątkowym w Grecyi i zupełnie odosobionym, możemy powiedzieć stanowczo już na podstawie dzisiejszego stanu źródeł epigraficznych. Takie same stosunki jak w Milecie znajdujemy mianowicie na wyspie Teos, a poucza nas o nich dokładnie i szczegółowo, ogłoszony również przez Ziebartha (s. 48 nn.) w tym wypadku już sam akt fundacyjny niejakiego Polytrosa, syna Onesimosa. I tu istniały ustawy szkolne, i tu słyszymy o instytucyi gimnazyarchów i pajdonomów, słowem i na Teos podobnie jak w Milecie wychowanie było publiczne, było rzeczą państwa, ale i tu jak i tam brakło środków do utrzymywania szkół i opłacania nauczycieli. Temu brakowi miał zaradzić wspaniałomyślny dar Polytrosa w wysokości 34.000 drachm na cele szkolnictwa elementarnego: εἰς παιδείαν τῶν ἐλευθέρων παίδων. I tu wyboru nauczycieli dokonywa Zgromadzenie ludowe. Są oni zatem temsamem funkcyonaryuszami państwowymi i to zdaje się o »rangę« niższymi od sekretarzy państwa (γραμματεῖς), o ile wnosić wolno z kolei i porządku, w jakim dokonywał się ich wybór. Trzech nauczycieli elementarnych (γραμματοδιδάσκαλοι) naucza młodzież obojga płci w 3 oddziałach czyli klasach. Płaca nauczyciela pierwszej klasy, najniższej wynosi 500 drachm (= ok. 450 koron) rocznie, nauczyciel drugiej klasy pobiera 550 drachm, trzeciej 600 drachm. Profesor muzyki (κιθαριστής lub ψαλτής) z wysoką płacą 700 drachm (= przeszło 600 koron!) udziela lekcyi tylko chłopcom i to dwu najwyższych klas tj. tym, którzy już bezpośrednio lub w najbliższym roku mają przejść na kurs efebów, a nadto samym efebom. Ziebarth trafnie zwraca uwagę na praktyczną oszczędność fiskalną; wszak kapitał fundacyjny przeznaczony był wyłącznie dla kursu niższego (παῖδες), a nie dla gimnazyum, mimoto wyzyskiwano nauczycieli muzyki i szermierki (ὁπλομάχος), przeznaczając ich także dla kursu efebów dlatego, że nauczając tylko w dwu klasach najwyższych mieli stosunkowo mniej zajęcia! Dziewczęta niezawodnie pobierały naukę muzyki oddzielnie od chłopców, gdyż słyszymy, że tworzyły one osobny chór dziewczęcy, z którego pajdonom wybierał co najlepsze głosy do wykonywania hymnów podczas uroczystości publicznych, natomiast chór chłopców śpiewał wówczas chorał przy ołtarzu tz. παραβώμιον.

Gimnastyki udzielać miało według postanowienia Polytrosa dwóch pajdotrybów z pensyą roczną po 500 drachm. Nadto porucza fundator

pajdonomowi wraz z gimnazyarchą ewentualne kreowanie posady nauczyciela szermierki z płacą 300 dr. oraz instruktora w strzelaniu z łuku i rzucaniu dzidą (ὁ τοξεύειν καὶ ἀκοντίζειν διδάξων) z płacą 250 drachm — z zastrzeżeniem odnośnej uchwały Zl., Przewidując, że fechtmistrza może trzeba będzie sprowadzić z poza Teos, postanawia ofiarodawca, by kurs szermierki trwał conajmniej dwa miesiące w roku. Akt kończy się postanowieniem co do egzaminów końcowych, które dla przedmiotów nauki szkolnej odbywać się mają w ratuszu, dla gimnastyki zaś prawdopodobnie jak zwyczajnie w samem gimnazyum.

Szczególne znaczenie omówionych dokumentów polega na tem, że dają nam wyobrażenie o niższem szkolnictwie (παιδεία τῶν παίδων) i jego stosunku do państwa, podczas gdy dotychczas wiedzieliśmy dokładnie tylko o opiece państwa nad wychowaniem efebów, a więc nad wyższem szkolnictwem. Jaki był tedy stosunek państwa do szkoły u Greków wogólności? Żądanie szkoły państwowej i przymusu szkolnego są tak stare, jak nauka prawa greckiego, którego najwybitniejszymi teoretykami byli Platon i Arystoteles [1]). Praktyczne zastosowanie znalazły jednak te dwa postulaty w całej pełni jedynie w Sparcie i na Krecie, a na ich wzór także w Wielkiej Grecyi zwłaszcza w Thurioj, — jak świadczą ułomki prawodastwa Charondasa [2]). Podobne stosunki zdaje się panowały też w innych miastach jak w Trojdzenie, Astypalaja, w Mytilenie i Byzancyum. Wprawdzie i w ustawie solońskiej znajdował się ustęp περὶ παίδων καὶ μειρακίων σωφροσύνης (cytowany przez Ajschinesa w mowie przeciwko Timarchowi §. 33), zawierał on jednak tylko postanowienia co do szkół prywatnych i świadczy jedynie o kontroli i nadzorze państwa nad szkolnictwem, które samo przez się było prywatne. Zresztą i ta ustawa — jak się zdaje — nie długo była przestrzegana; przeciwnie w V. w. w Atenach możemy obserwować coś, co jest wprost przeciwieństwem i zaprzeczeniem wszelkiego przymusu szkolnego, bo zupełną samowolę i niczem niekrępowaną swobodę w dziedzinie wychowania Dopiero reforma szkolnictwa ateńskiego dokonana ok. r. 338. przez zaprowadzenie efebii stanowi upaństwowienie wyższych szkół, które w czasach rzymskich podobno rozszerzono także na szkoły niższe, elementarne [3]). Co do miast małoazyatyckich wiele dokumentów, a choćby już omówiony sta-

---

[1]) Plato. Legg. 804 D; por. Ziebarth s. 29, Girard, L'education athenienne[2] (1891) s. 3 i. n.

[2]) Diod, XII, 12: ἐνομοθέτησε τῶν πολιτῶν τοὺς υἱεῖς ἅπαντας μανθάνειν γράμματα χορηγούσης τῆς πόλεως τοὺς μισθοὺς τοῖς διδασκάλοις; por. Ziebarth s. 24.

[3]) Dittenberger, de epheb. Athen. p. 31, por. Ziebarth s. 30.

tut fundacyjny dowodzi, że już wcześnie państwo troszczy się o wychowanie młodzieży i otacza je swoją opieką. Wymownem świadectwem tego stanu rzeczy jest urząd pajdonoma, o którym słyszymy dość wcześnie nietylko w Sparcie i na Krecie, ale i w wielu miastach Azyi Mniejszej. Na Teos pajdonom kieruje też wychowaniem dziewcząt, które (zdaniem Ziebartha) pobierały tam naukę wspólnie z chłopcami, natomiast w innych miastach, jak w Pergamon, Smyrnie i Magnezyi słyszymy o osobnym — że tak powiem — inspektoracie szkół żeńskich (οἱ ἐπὶ τῆς εὐκοσμίας καὶ τῶν παρθένων Insch. v. Perg. II, 463; ὁ ἐπὶ τῆς εὐκοσμίας καὶ τῶν παρθένων CIG 3185, 20; lub wreszcie γυναικονόμος Insch. v. Magn. 98, 20). Zasadę przymu u szkolnego praktycznie przeprowadzoną spotykamy nadto na Keos, w Eretryi, Amorgos, w Delfach i Sratonikei przynajmniej o tyle, że młodzież — i to niekiedy obojga płci — obowiązkowo bierze udział w chórach podczas pewnych publicznych obchodów uroczystych.

Bądźcobądź jednak opieka państwa nad szkolnictwem nie była jak dzisiaj ustawą zagwarantowana, a w drobnych państewkach greckich — jak uczą napisy — zależała ona od chwilowego stanu zmiennych stosunków finansowych. Wobec tego łatwo zrozumieć, że właśnie i przedewszystkiem w dziedzinie szkolnictwa i oświaty publicznej inicyatywa prywatna i skuteczne współdziałanie zamożnych obywateli i hojnych dobroczyńców szerokie i wdzięczne miały pole działania. Założycielami bogatych fundacyi szkolnych byli na wielką skalę możni książęta i królowie hellenistyczni, którzy w III i II stuleciu wywalczyli sobie w Grecyi decydujący wpływ polityczny. A kiedy zabrakło dostojnych i bogatych mecenasów, radzono sobie w inny sposób, zakładano »towarzystwa budowy gimnazyów«. Takie stowarzyszenie stanowili συνθῦται οἱ κατασκευάσαντες τὸ γυμνάσιον Διὶ Κεραίωι καὶ Ἄνθαι, których listę, pochodzącą z r. 125. przed Chr. znaleziono w Atenach. Oprócz wielkich fundacyi szkolnych nie brakło oczywiście bardzo wielu mniejszych i skromniejszych, których celem było np. powiększenie personalu nauczycielskiego, odnowienie lub przyozdobienie gmachu szkolnego, zaprowadzenie lub uświetnienie agonów uczniowskich, zakładanie łazienek przy gimnazyach, zaopatrzenie zakładu w oliwę niezbędną dla ćwiczeń gimnastycznych itp.

Nader ważne świadectwo dla poznania ustroju i organizacyi szkół greckich stanowią także listy byłych uczniów, a niekiedy i nauczycieli, które porównaćby można z dzisiejszymi programami gimnazyalnymi. Zrazu władze wydają te listy, z czasem zaś sporządzają je sami uczniowie. Z tych katalogów dowiadujemy się o podziale uczniów na klasy; albo według wieku (νεώτεροι, μέσοι, πρεσβύτεροι) albo na takich, którzy już postą-

pili w nauce i na świeżo wstępujących czyli początkujących, albo wreszcie dzielą się uczniowie na grupy nazwane od kierującego nauczyciela czyli jakbyśmy powiedzieli od gospodarza klasy; taki podział był np. w Faijum w Egipcie (Zieb. s. 75). Oprócz tych list oficyalnych posiadamy też listy prywatne, dokonane wyłącznie przez uczniów. Z nich dowiadujemy się, że Grecya była też ojczyzną stowarzyszeń i związków, a raczej bractw uczniowskich i że instytucya rozmaitych kółek i klubów była tam szeroko rozpowszechniona. Należy to rozumieć w ten sposób, że w pewnych sprawach, wymagających wspólnego porozumienia się np. bardzo często celem uczczenia patrona względnie fundatora szkoły, zbierała się młodzież danego zakładu, by powziąć odnośną uchwałę. W burzliwych czasach walk stronnictw niekiedy zdaje się i polityka wdzierała się w mury szkoły; na taki stan rzeczy dla Miletu przynajmniej zdaje się naprowadzać Platon (Legg. p. 53. 613). Mniejsze kółka i kluby łączyły się w większe stowarzyszenia, obejmujące młodzież całego zakładu (τὸ κοινόν). Takie stowarzyszenie uczniów poznajemy bliżej z dekretu znalezionego na wyspie Patmos z II w. przed Chr. Członkowie kółek nazywają się φίλοι, φίλαι, συσταῖαι, συνέφηβοι, συντρίκλενοι, οἱ σχολάσαντες. Korporatywnie występują też niekiedy osobno uczenice np. gdy chodzi o uczczenie zasłużonej osobistości uchwałą lub wieńcem; dalej istniały osobne kluby sportowe, gimnastyczne i szermiercze φιλογυμνασταί, φιλόπλοι. — Były też okolicznościowe stowarzyszenia uczniów, zawdzięczające swe powstanie pewnym wypadkom lub zdarzeniom. Tak np. w Akrajsfiaj istniało w II. w. po Chr. kółko efebów, którego zadaniem było urządzanie corocznie nabożeństwa za duszę zmarłego kolegi niejakiego Epaminondasa i siostry jego Theokrine (σύνοδος τῶν ἡρωιαστῶν καὶ ἐφήβων Ἐπαμινώνδου). Inicyatorami i założycielami tego związku byli rodzice przedwcześnie zmarłego efeba, a matka — jak czytamy w napisie — bacznie przestrzegała, by członkowie nie uchylali się od nałożonego na siebie obowiązku, usuwając tych, którzy nie należycie czcili nieboszczyka. — Ziebarth zwraca uwagę na znaczenie list szkolnych dla celów statystycznych, czego dotychczas dla nauki jeszcze nie zużytkowano.

Mamy też bezpośrednie świadectwa uczniów starożytnych, próby ich pisma i to w obrębie samego gmachu szkolnego. I tak ściany sali szkolnej w Priene zapisane są aż pod sufit i przedstawiają nam istne album uczniów pryenejskich z I w. przed Chr., którym rzeczywiście udało się uwiecznić swą pamięć przez wyrycie napisów w rodzaju: ὁ τόπος Ἀρτεμᾶ τοῦ Διονυσίου, ὁ τόπος Χάρητος καὶ Ἀπολλωνίου υἱῶν Ἀπολλωνίου itp. Wśród tych nieoficyalnych inskrypcyi znachodzimy też nierzadko pocieszne przezwiska i przydomki. Podobne napisy ścienne zachowały

się też w gimnazyach w Pergamon, na Terze, na Delos i w Chalkis. Dowcipniejsi przekazali potomności nawet wielkość swych stóp (przeważnie prawych), rysując je na marmurze i umieszczając w nich swe cenne nazwiska w dopełniaczu. Wiele takich rysunków znaleziono na ścianach gimnazyum τῶν νέων w Kyzikos, gdzie tafle marmurowe stanowią rodzaj albumu podobnie jak ławki, ściany karcerów i innych ubikacyi w dzisiejszych gimnazyach.

Ale nietylko o uczniach opowiadają nam kamienie, dowiadujemy się z nich także i o władzach szkolnych i o nauczycielach. Obszerne sale szkolne służyły też bowiem za archiwa w najszerszem tego słowa znaczeniu. Wszelkie ważniejsze dokumenty odnoszące się do szkolnictwa w ogólności, do władz szkolnych i nauczycieli umieszczano podobnie jak słynny napis Eudemosa ἐν τῷ ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ τοῦ γυμνασίου. Za wzór takiego szkolnego archiwum służyć mogą gimnazya pergameńskie, zwłaszcza gimnazya τῶν νέων, gdzie znaleziono kilkadziesiąt baz honorowych na cześć mężów zasłużonych w szkolnictwie. Podobnie w Iasos czytamy liczne napisy na cześć gimnazyarchów, efebarchów lub przedwcześnie zmarłych uczniów, których posągi zdaniem Ziebartha niezawodnie również ustawiano w gmachu szkolnym (s. 91). Jak dziś w aulach uniwersyteckich portrety byłych rektorów spoglądają na młodsze pokolenia, podobnie i w Atenach posąg bronzowy założyciela, zdobił dziedziniec Ptolemajonu obok posągów uczonego króla Juby i Chryzypa [1]). Podobnie jak donosi nam napis z ok. r. 127 — ustawiono w gimnazyum efebów w Halikarnasie posąg jakiegoś sławnego poety, a zarazem i wędrownego nauczyciela »παρὰ τὸν παλαιὸν Ἡρόδοτον«, a w gimnazyum pergameńskiem w osobnej sali stał pomnik marmurowy zasłużonego dyrektora (gimnazyarchy).

Jakżeż przedstawia się stanowisko społeczne nauczycieli w świetle pomników napisowych? Uwagi godnym jest napis (Le Bas 519), który opowiada, że w Stratonikei za Augusta δημόσιοι παιδοφύλακες pod grozą więzienia musieli zawiadamiać Radę miejską o wystąpieniu każdego ucznia. W innych miastach np. w Teos słyszymy o grzywnach któremi karano nauczycieli za przekroczenie obowiązków służbowych. Jeden napis ze Sestos (Dittenberger, Orientis Gr. 339, 74) wyraża uznanie gimnazyarsze za taktowne obchodzenie się z profesorami, obchodzenie się zdradzające przekonanie, że uczeni mężowie są chlubą ojczyzny.[2])

[1]) Pausan. I, 17, 2 por. Ziebarth s. 91.

[2]) προσηνέχθη δὲ φιλανθρώπως καὶ τοῖς τὰς ἀκροάσεις ποιησαμένοις πᾶσιν βουλόμενος καὶ ἐν τούτοις διὰ τῶν πεπαιδευμένων ἔνδοξον περιτιθέναι τῇ πατρίδι.

Znamiennym jest też fakt, że honorarya nauczycielskie nazywają się φιλανθρωπίαι, podobnie jak w Egipcie φιλάνθρωπον. Że pobory te były zresztą wcale wysokie, tego dowodzi (swoją drogą jedyny) przykład, że γραμματοδιδάσκαλος Πετενεφώτης Πετεβήνιος τοῦ Πετεφώτου (? w Karnak) w r. 108 po Chr. mógł sobie pozwolić na zbudowanie własnym kosztem (ἐκ τοῦ ἰδίου) muru świątyni Latony w ojczystem mieście.

O poważaniu jakiem cieszył się nauczyciel grecki najwymowniej świadczą pomniki, dowodzące zarazem pietyzmu i przywiązania uczniów do swoich wychowawców. W najprostszej formie przedstawiają one nauczyciela ze zwojem lub tabliczką w ręce; ku niemu spogląda uczeń, który rozwija papirus, by zeń odczytywać lekcyę.[1]) Głębokie wrażenie robi płaskorzeźba nagrobkowa z II w. przed Chr., którą wdzięczni uczniowie wystawili nauczycielowi Hieronimowi na Rodos;[2]) jedna scena wyobraża nauczyciela w otoczeniu 5 uczniów, do których przemawia, na drugiej towarzyszą mu oni do podziemia na pola szczęśliwych. Z napisu grobowego, który prawdopodobnie należał do naszej płaskorzeźby (Inscr. Gr. XII. 1, 141) dowiadujemy się, że ów czcigodny pedagog przez 52 lat pełnił obowiązki nauczyciela elementarnego i że lista poważnego zastępu jego byłych wychowanków znajdowała się w komorze grobowej, której drzwi zdobiło właśnie owo epitafium.

Także i nauczyciele podobnie jak uczniowie tworzyli stowarzyszenia celem naradzania się nad wspólnemi sprawami i ochrony interesów zawodowych. O takiej organizacyi nauczycielskiej słyszymy np. w Smyrnie (CIG. 319, 19 n.). W Kallipolis zjednoczone grupy uczniów szkół wszystkich stopni wraz z korporacyą nauczycieli (οἱ νέοι καὶ οἱ ἐφηβοὶ καὶ οἱ παῖδες καὶ οἱ παιδευταί) uchwalają wspólnie uczcić wieńcem profesora matematyki (γεωμέτρης).[3]) O obowiązkach nauczycieli, które objęte były osobną ustawą słyszeliśmy wyżej przy omawianiu fundacyi Eudemosa. Co się zaś tyczy ich praw, to oprócz stałych poborów wspominają napisy o szczególnych dotacyach bogatych pajdonomów (διανεμαί) zarówno dla uczniów jak i dla nauczycieli. Przy popisach także i nauczycielom dostawały się premje i to zazwyczaj w naturze (ἄθλα ἔμψυχα) np. cielę (w Priene); w razie pomyślnego wyniku egzaminu szkolnego otrzymywali osobne remuneracye (ἔπαθλον ὑπὲρ τῆς φιλοπονίας np. Insch. v. Pr. 113, 30), wreszcie w uroczystościach państwowych brali udział na równi

[1]) Kaibel, Ep. gr. 534; Birt, Buchrolle 173; por. Ziebarth s. 101.

[2]) Obecnie znajduje się w posiadaniu Hillera v. Gaertringen, por. Hermes XXXVII (1902) s. 121 nn., Ziebarth s. 101.

[3]) Dumont, Mél. d'arch. et d'epigr. 435 nr. 100a; por. Ziebarth l. c.

z najwyższymi dygnitarzami i zwycięzcami w igrzyskach i z urzędu uczestniczyli w uczcie ofiarnej (I. v. Pr. 112, 110). Jeszcze za Plutarcha w Atenach nauczycieli, którym udał się egzamin zapraszał strategos na bankiet (Plut. Qu. conv. IX, 1 p. 736 D).

Obok tych nauczycieli stałych, wybieranych na rok lub przez kilkakrotny wybór na czas dłuższy, istniał też rodzaj nauczycieli wędrownych, specyalistów w danej gałęzi, którzy jużto z własnej inicyatywy jużto powoływani przez władze szkolne przez dłuższy lub krótszy czas odbywali kursa poszczególnych przedmiotów.

Zanim przystąpię do omówienia innych ciekawych pomników epigraficznych, muszę naznaczyć, że i papirusy egipskie jak pod niejednym względem, tak i w dziedzinie szkolnictwa stanowią obfite źródło poznania. Niewyczerpaną wprost skarbnicę, podobnie jak dla wszystkich stron życia starożytnego przedstawiają przedewszystkiem papirusy, zawierające zapiski prywatne, a więc zeszyty, listy uczniów do rodziców itp. Ale i wśród znalezionych papirusów literackich dziwnym trafem zachował się nam cenny dokument ilustrujący starożytną »pedagogikę« w mimusie Herondasa p. t. Διδάσκαλος. Strapiona i zrozpaczona matka, kobieta z ludu przyprowadza jak wiadomo swego synalka nicponia, z którym już żadną miarą w domu rady sobie dać nie może do Lampryska, pedagoga, snadź słynnego nie tyle może z głębokiej wiedzy, co z ciężkiéj ręki, by jej pociechę »wykarbował« na ludzi w myśl zasady Menandra: ὁ μὴ δαρεὶς ἄνθρωπος οὐ παιδεύεται. Biedny światłodawca przekonany potokiem słów zgryzionej niewiasty, odrazu przystępuje z powagą godną lepszej sprawy do »lekcyi próbnej« w asystencyi aż 3 pachołków, a matka zachwycona zdolnościami »pedagogicznemi« energicznego bakałarza zostawia jedynaka pod »ojcowską« jego opieką pod warunkiem, że w ciągu nauki nastąpi dalsza serya »dyscyplin«, choćby nawet pupilek »czytał lepiej jak sama Klio«. Procedurę, którą iście po mistrzowsku kreśli Herondas, unaocznia nam malowidło ścienne w Pompei (Baumeister, Demkm. III. fig. 1653): jeden uczeń podnosi ręce delinkwenta do góry, drugi usłużny kolega trzyma go za nogi i tak odbywa się egzekucya, dla której istnieje techniczna nazwa κατ' ὦμον δεῖραι, a z czego potoczna łacina stworzyła hibrydę c a t o m i d i a r e (Petron.)

Dotychczas mówiliśmy o szkole greckiej, jej podstawach materyalnych i organizacyi, o uczniach i nauczycielach. Zajmijmy się teraz najciekawszem może pytaniem, które nasuwa się, gdy mowa o szkolnictwie greckiem: jak przedstawia się sama nauka szkolna w oświetleniu nowo odkrytych źródeł i zabytków? I pod tym względem świeżo odkopane budynki szkolne często obfitych i wiarygodnych dostarczają nam infor-

macyi, ale tutaj i inne materyały piśmienne jak zwoje papirusowe, woskowe tabliczki, cegiełki lub skorupki gliniane i drewniane tablice często skutecznie rywalizują ze świadectwami rytemi na kamieniu i uzupełniając się wzajemnie dają nam wierny a dokłady obraz toku nauki szkolnej przynajmniej pewnych epok starożytności, jej metod, celów i rezultatów.

Przedewszystkiem pytamy się czego uczono. Wprawdzie nie znaleziono dotychczas podziału godzin na ścianach budynków szkolnych, ale miejsce ich bardzo dobrze zastępują nam inskrypcye, donoszące o wynikach nauki, mianowicie listy premiantów czyli zwycięzców tj. spisy uczniów odznaczonych nagrodą przy egzaminach. Listy te przeważnie pochodzą z II i III w. przed Chr., wobec tego dla ich zrozumienia koniecznem jest zebrać to, co inne źródła mówią o greckiej nauce szkolnej.[1]) Nauka elementarna u gramatysty (γραμματιστής) zaczyna się od czytania, ἀνάγνωσις i pisania, γραμμάτων γραφή. Jak wyglądała izba szkolna w połowie V w., o tem pouczają nas lepiej niżby to uczynić mogły najdokładniejsze opisy — sceny szkolne na słynnej wazie Durisa, przechowywanej w Muzeum berlińskiem: nauczyciel siedzi na krześle z oparciem, podczas gdy stołek ucznia nie ma oparcia; za uczniem stoi pedagog-guwerner, który go odprowadza do szkoły. Na lekcyi czytania lub recytacyi uczeń stoi przed nauczycielem, profesor trzyma w ręce zwój z wierszami, które uczeń wygłasza.[2]) Środkami pomocniczymi w nauce szkolnej były skorupki gliniane lub cegły; spełniały one rolę dzisiejszych tablic ściennych. Jedna z takich cegieł, znaleziona w Atenach zawiera ćwiczenie w syllabizowaniu, jak: αρ βαρ ερ βερ γερ δερ itp. Metodę nauczania opisuje gramatyk Dyonizyusz (de comp. verb. 25): najpierw uczono nazw liter, potem samych głosek i ich znaczenia, następnie zgłosek, a wreszcie zgłoskami uczono pisania i czytania.

Nader ciekawe potwierdzenie tych wzmianek i znakomitą ilustracyę do nich mamy w znalezionych zeszytach starożytnych. Pierwszą ich grupę ogłosił Wessely w swoich Studien zur Palaeographie und Papyruskunde II, 42. Są to resztki greckich podręczników. W zeszytach, które obejmują czasy od I – VI wieku po Chr. widzimy jak początkowo uczono tz. dużych liter czyli majuskuły, a równocześnie wprawiano uczniów w tworzeniu zgłosek i większych całości dźwiękowych oraz rozmaitych permutacyi i kombinacyi samogłosek i spółgłosek; w wymawianiu trudniejszych kompleksów dźwiękowych ćwiczono się intenzywnie

[1]) Girard, L'education athènienne[2] s. 100 n., por. Ziebarth s. 105 nn.
[2]) Birt, die Buchrolle s. 139 n.

przez wielorazowe powtarzanie. Analogicznie szła nauka pisma kursywnego. Jeszcze bliżej informują nas o tymże elementarnym stopniu nauki wydane przez J. Grafton-Milne'a »Relics of Graeco-Egyptian schools«.[1]) Są to ostraka, skorupki gliniane, na których — jak często w szkołach greckich — z braku innego materyału piśmiennego uczniowie gramatysty z okolicy Karnaku w II w. po Chr. wykonywali pierwsze ćwiczenia w pisaniu. Alfabet ćwiczony jest zgodnie z przepisami Kwintyliana (Inst. or. I, 1, 25) naprzód i wstecz. Tak np. pierwsze ostrakon zawiera litery od A—M i wstecz od M—A, obok zaś N—Ω i Grafton-Milne wskazuje, że i w Sparcie na pewnej kolumnie marmurowej wyryty jest alfabet w tymsamym porządku. Dla lepszego zapamiętania sobie abecadła uczono się szeregów odpowiednich wyrazów zwłaszcza imion własnych np. na drugiej skorupce czytamy szereg: Ἀχιλλεύς Βίων Γάιος Δίων Ἔρως Ζήνων Ἥρων Θέων Ἴων itp., dalej każdą spółgłoskę łączono kolejno z wszystkiemi samogłoskami np. ξα ξε ξη ξι ξο na ostr. 3., podobnie więc jak na owej cegiełce attyckiej. Nadto nauczyciel pisał inicyały pod sobą, a uczeń musiał dorabiać słowa z odpowiednim sufiksem np. zakończone na—ους; takie ćwiczenie mamy na ostr. 3.

Systematyczny tok nauki elementarnej możemy śledzić dokładnie na zeszycie gimnazyasty greckiego z IV w. po Chr., ogłoszonym przez Jouget'a i Perdizet'a.[2]) Najpierw mamy tam szereg alfabetyczny wyrazów jednozgłoskowych: αἷξ βοῦς γύψ ἐρῦς Εὖς Ζεύς ἦρ Θρᾷξ ἶς κλῶψ λύγξ μῦς νοῦς ξαρ (?) οὖς πούς ῥώξ σῦς τίς ὗς φώς χρώς ψάρ ὦς; dalej czytamy podobne dwu-, trój- i czterozgłoskowe szeregi imion własnych po 4 na każdą literę np. Ἄμμων Αἴας Ἄτλας Ἄκτωρ, Τυδεύς Τηρεύς Τεῦκρος Τῖφος itp. Następuje 5 prozaicznych χρεῖαι. Dyogenesa jak np. znana już dawniej (I): ἰδὼν μυῖαν ἐπάνω τῆς τραπέζης αὐτοῦ εἶπεν· καὶ Διογένης παρασίτους τρέφει, albo zdradzająca pochodzenie egipskie (IV): ἰδὼν Αἰθίοπα καθαρὸν (sc. ἄρτον)[3]) τρώγοντα· ἰδού, ἡ νὺξ τὴν ἡμέραν πνίγει. Dalej czytamy 24 trymetrów jambicznych treści gnomicznej (γνῶμαι μονόστιχοι), rozpoczynających się kolejno literami alfabetu. Na czele widnieje nowa, prawdziwie szkolna zasada: Ἀρχὴ μεγίστη τοῦ φρονεῖν τὰ γράμματα. O ile niektóre z tych sentencyi wpajały w uczniów bardzo szczytne i szlachetne zasady np. Γέροντα τίμα τοῦ θεοῦ τὴν εἰκόνα, albo Ζήσεις βίον κράτιστον ἢν θυμοῦ κρατῇς, o tyle raczej humorystyczną nazwaćby można maksymę: Θάλαττα καὶ πῦρ καὶ γυνὴ

[1]) W Journal of hellenic Studies 1908 s. 121 n.

[2]) Wessely, Studien VI s. 148 nn. por. Sonnenburg l. c. s. 202.

[3]) Tak w Egipcie nazywano chleb pszeniczny por. niem. Weissbrod, (por. Sonnenburg s. 202).

τρίτον κακόν. Zamyka ten zbiór przypowieści pierwszy prolog Babriosa: Niektóre partye widocznie pisane były za dyktandem nauczyciela: widać to z licznych błędów. Uczeń kończy zeszyt pobożną modlitwą; [γένοιτο ε] ὐτυχῶς τῷ [τοῦτο ἔ] χοντι καὶ τῷ [σπουδῇ ἀνα] γιγνώσκοντι [ἔτι μᾶλ] λον δὲ τῷ [πάντα νο] οῦντι. [1])

W całym zeszycie jak widzieliśmy panuje porządek alfabetyczny. Charakterystyczną próbkę sztucznej i często przesadnej dążności do porządku abecadłowego w praktyce szkolnej daje nam papirus, zawierający ćwiczenie ucznia egipskiego z początku I w. po Chr. (Tebtunis Pap. II, 278)[2]). Najpierw czytamy długą listę nazw rzemieślników według alfabetu: Ἀρτοκόπος Βαφεύς Γναφεύς Δοροξύς (=δορυξόος, δορυξός) Ἐλεουργός (czyt. ἐλαιουργός) Ζωγράφος itd. Następuje opowiadanie o kradzionej szacie w 24 krótkich zdańkach jednowierszowych, rozpoczynających się również głoskami alfabetu. Zadanie to było niezawodnie dyktatem, gdyż roi się formalnie od błędów; zwłaszcza przy dźwiękach, które wymawiano już itacystycznie, uczeń nasz zdradza zupełną ignorancyę ortografii i etymologii. Oto kilka takich kwiatków: γεννέως zamiast γενναῖος, ὡ zam. ὁ, ἠγόραστε zam. ἠγόρασται, ἐλοιπήθην z. ἐλυπήθην, ζητῳ i ἐύρίσκω (sic), ἦρτε z. ἦρται i. w. i. Mówiąc o błędach ortograficznych muszę też zauważyć, że i w odmianie uczeń grecki nie mocniejszym był od dzisiejszego; wystarczy nadmienić, że w ćwiczeniu gramatycznem na jednym z papirusów arcyks. Rainera[3]) czytamy jako formę aorystu od γράφω ἐγεγράφθην!

Po opanowaniu elementów pisania i czytania przystępowano do nauki skandowania i dzielenia zgłosek. Jak ćwiczenie takie odbywało się na piśmie, widzimy na drewnianej tablicy szkolnej, znajdującej się obecnie w posiadaniu król. biblioteki w Heidelbergu. Wiadomość o niej pierwszy zakomunikował Otto Crusius (Philologus 64 (1905) s. 145), a opisuje ją i reprodukuje Ziebarth (s. 108). Na tablicy przeszło półmetrowej[4]) po lewej stronie jest pole, oddzielone kreskami atramentowemi, a na niem czytamy odpowiednio dobrany wiersz w heksametrze daktylicznym: ΑΡ- ΞΑΙ-ΧΕΙΓ-ΑΓΑ-ΘΗ-ΚΑ-ΑΑ-ΓΡΑΜ-ΜΑΤΑ-ΚΔΙ-CΤΙ-ΧΟΝ-ΟΡ-ΘΟΝ.

Kwintylian (Inst. or. I, 1, 25) nauczycielowi elementarnemu zamiast prowadzenia ręki piszącego, radzi pisać na wosku wzory i kazać uczniom prowadzić rylec po gotowych już zagłębieniach.[5]) Otóż, że podobnie

[1]) Według uzupełnienia Crönerta, por. Ziebarth s. 108.
[2]) Por. Sonnenburg s. 203.
[3]) Wessely, Studien II s. LVIII, por. Sonnenburg s. 204.
[4]) Długość wynosi 0,51 m², szerokość 0,09, grubość 0.008.
[5]) Por. Danysz, Eos V, s. 173.

i w greckiej szkole ćwiczenia w pisaniu według wzorów nauczyciela ważną odgrywały rolę, o tem wiemy z oddawna już znanych tabliczek woskowych, pochodzących z r. 294 po Chr., a przechowywanych obecnie w Muzeum marsyliańskiem.[1]) Najpierw znajdujemy wzór nauczyciela z wezwaniem do pilnej pracy: φιλοπόνει, a na 3 innych tablicach mamy po 3 odpisy pierwowzoru z błędami oraz z poprawkami i cenzurą nauczyciela. Na tablicy drewnianej Muzeum berlińskiego zupełnie podobnej do owej heidelberskiej czytamy szerszą nieco przestrogę nauczyciela: φιλοπόνει ὦ παῖ μὴ ὄκῃς; (tz. pisz starannie chłopcze, byś nie dostał w skórę!). Te budujące słowa uczeń musiał powtórzyć i razy atramentem może za karę, a może tylko dla wprawy.

Zgodnie z zasadą kwintyliańską, że wzory pisma nie powinny zawierać nic nieznaczących zdań, otiosas sententias, ale nauki moralne, ćwiczenia kaligraficzne i ortograficzne, czyto według wzorów pisane, czyto za dyktatem, przeważnie czerpane są ze zbiorów sentencyi treści etycznej. Crusius w przytoczonym już artykule p. t. Aus antiken Schulbüchern (s. 144) słusznie dopatruje się w tych zbiorach przypowieści, splecionych z opowiadaniami w trymetrach i choliambach, bajkami Babriosa zdarzeniami i opowieściami z mitologii, — zarysowującej się powoli czytanki starożytnej.

Cennym nabytkiem w przedstawionym tu w ogólnych zarysach, a wcale już dziś pokaźnym zbiorze książek i zeszytów starożytnych, jest ogłoszony przez Kenyona w czasopiśmie Journal of Hellenic Studies (XXIX, 1909 s. 29 nn.), a omówiony szczegółowo przez Brinkmana w tamtegorocznym styczniowym zeszycie Reńskiego Muzeum[2]) szereg tabliczek szkolnych, pochodzących z III w. po Chr. Ośm tych tabliczek drewnianych tejsamej wielkości połączonych jest w jeden kodeks zapomocą jedwabnych sznurków, przeciągniętych przez odpowiednie otwory na obu końcach wzdłuż jednej strony. Zeszyt jest zatem sporządzony zupełnie podobnie jak książki indyjskie z liści palmowych. Stronice poszczególnych tablic z wyjątkiem dwu zewnętrznych, które tworzą okładkę — mają ciągłą paginacyę od α do π; z braku liczb μ i ν można wnosić, że jedna tabliczka zginęła. Z 14 stronic paginowanych zużyto tylko 7 (α—δ i γ—ι), pozostałe są czyste, niezapisane. Pierwsze 4 zapisane strony wypełnia spis 207 czasowników, które, pominąwszy kilka nieprzechodnich i wiele innych — zaopatrzone są uwagami jakim rządzą

[1]) Fröhner, Tablett. grecques du Musée de Marseille, Paris 1867, cytuje je Grafton-Milne l. c. 125 por. Ziebarth s. 108.

[2]) Rh. M, NF 65, 1. (1910), Aus antikem Schulunterricht.

przypadkiem i bez głębszej zasady podziału ujęte są zgrubsza w 4 grupy synonimiczne. Tak np. brzmi I grupa (w. 2 nn.): τιμῶ τοῦτον, δοξάζω τοῦτον, πρεσβεύω τοῦτον, σεμνύω τοῦτον; VIII grupa (w. 31 nn.): δίδωμι τοῦτο τούτῳ, συγχωρῶ (sic) τ. τ., παραχωρῶ τ. τ., προξενῶ τ. τ. itd. Tu i ówdzie dodana przestroga przed niewłaściwem użyciem strony słowa (genus verbi) np. w. 22 nn. ἀποστρέφομαι τοῦτον· οὐ λέγεται ἀποστρέφω, βδελύττομαι τοῦτον. οὐ λέγεται βδελύττω itp. Po spisie czasowników następują dwie strony niezapisane (εξ), na str. η-ι wyliczone są litery alfabetu z podaniem właściwości fonetycznych, odpowiadających im dźwięków (w. 228—251) np. τὸ ᾱ δίσημον, τὸ β̄ μέσον itd., dalej czytamy 22 sentencyi w formie pytań i odpowiedzi (w. 252—273) np. τί καινὸν ἐν βίῳ καὶ παράδοξον; ἄνθρωπος, potem bardzo sumaryczne reguły co do użycia trybów po spójnikach i czasownikach (w. 274—280) np. τὸ ὅπως καὶ τὸ ἵνα καὶ τὸ ἐὰν τίνι συντάσσεται; τῇ εὐκτικῇ. μετὰ τὴν μετοχὴν τὸ ῥῆμα, ἐπένεγκον τὸ ἀπαρέμφατον, οἷον βούλομαι γράψαι, βούλομαι ἀπαγγεῖλαι. Następuje klasyfikacya imion (ὀνόματα), ułożona z różnych punktów widzenia i objaśniona przykładami, a zakończona następującemi wierszami; ὀρθή· εἶπεν—γενική· λόγος ἀπομνημονεύεται εἰπόντος—δοτική· φασὶν εἰπεῖν—κλητική· σύ ποτε εἶπας. Takiesame zestawienie czytamy dla liczby podwójnej.

Jaki sens i cel miały te formuły napozór tajemnicze, o tem poucza nas treść dziewiątej tablicy publikowanej przez Kenyona. Ma ona nieco większe rozmiary od tabliczek omówionego zeszytu, nadto zaopatrzona jest na stronie węższej w rękojeść przedziurawioną, a więc widocznie można ją było zawiesić na gwoździu. Jedna strona tej tablicy jest zapisana częścią konjugacyi czasownika νικᾶν, druga zaś daje nam rozwiązanie zagadki, którą przedstawia ostatni rozdział zeszytu tabliczkowego. Chodzi tu mianowicie o odmianę sentencyi Pitagorasa na 15 sposobów tak, że podmiot z określeniami przymiotnikowemi i partycypialnemi kolejno występuje we wszystkich przypadkach sing., dual. i plur.; owóż formuły wyżej przytoczone mają być kluczem do przeprowadzenia tej odmiany. A zatem tam czytamy: ὀρθή· εἶπεν, tu: ὁ Πυθαγόρας φιλοσόφος ἀποβὰς καὶ γράμματα διδάσκων συνεβούλευεν τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς ἐναιμόνων ἀπέχεσθαι, tam: γενική· λόγος ἀπομνημονεύεται εἰπόντος, tu: τοῦ Πυθαγόρου φιλοσόφου ἀποβάντος καὶ γράμματα διδάσκοντος λόγος ἀπομνημονεύεται συνβουλεύοντος κτέ. W ten sposób odpowiednio do tych formuł utworzony jest dativus: τῷ Πυθαγόρᾳ —ἔδοξεν συνβουλεῦσαι, acc. τὸν Πυθαγόραν — φασὶν συνβουλεῦσαι, voc. ὦ Πυθαγόρε— σύ ποτε συνεβουλεύσατον, podobnież przypadki liczby podwójnej. Nadto mamy tu jeszcze rozwiązania na voc. dual. oraz na 5 przypadków plur., które na ostatniej tabliczce zeszytowej już nie mogły się pomieścić. — Zupełnie podobne kombinacye znajdujemy w zachowanych podręcznikach

retorycznego kursu przygotowawczego tz. προγυμνάσματα Theona, które zdaje się pochodzą z czasów Augusta.[1]) Najpierw podane jest jakieś zdanie (χρεία), a potém szereg ćwiczeń, które na tem zdaniu należy przeprowadzić, jakoto: ἀπαγγελία, κλίσις, ἀντιλογία, ἐπέκτασις i συστολή, ἀνασκευή i κατασκευή. Z przykładów tamże przytoczonych wynika, że wymienione ćwiczenie jest właśnie rodzajem κλίσις. Tam chodzi o naukę gramatyki, tu o wprowadzenie do retoryki.

Ogromnie interesujące i pouczające ze względu na analogię z naszymi stosunkami są tłumaczenia, przekłady uczniów z greckiego na łacinę. Jeden z papirusów Muzeum brytyjskiego nr. 481, z IV w. po Chr, zawiera preparacyę względnie wokabularz, zaczynający się od słów: κολοιμβος περιστερος—ανσαρες· χινες – πασαρες· στρ (ρυθοι) itd., więcej jednak zajmie dziś zwłaszcza nauczyciela filologii przekład łaciński bajki Babriosa, który pozwolę sobie tu przytoczyć wraz z tekstem oryginału choćby curiositatis causa. Oto owo klasyczne zadanie[2]): Ἄγροικος ἠπείλησε νηπίῳ τιτθῇ / κλαίοντι· σίγα, μὴ σε τῷ λύκῳ ῥίψω. / λύκος δ' ἀκούσας τήν τε γραῦν ἀληθεύειν / νομίσας ἔμεινεν ὡς ἕτοιμα δειπνήσων, / ἕως ὁ παῖς μὲν ἐσπέρας ἐκοιμήθη, αὐτὸς δὲ πινῶν καὶ χανῶν λύκος ὄντος (sic) / ἀπῆλθε ψυχραῖς ἐλπίσιν ἐνεβρεύσας. / λύκαινα δ' αὐτὸν ἡ σύνευνος ἠρώτα. / πῶς οὐδὲν ἦλθες ἄρας, ὡς πρὶν ἐώθεις; / δδ'.... ./ κἀκεῖνος εἶπεν· πῶς γάρ, ὃς γυναικὶ πιστεύω; — A teraz powiedzmy po szkolnemu: idem latine i udzielmy głosu naszemu antycznemu gimnazyaście[3]):.... »Luppus autem auditus anucellam vere dictum« putatus mansit quasi parata cenaret, dum puer quidem sero dormisset, ipse porro esuriens et luppus enectus vere redivit frigitis spebus frestigiatur. Luppa enim eum coniugalis interrogabat: quomodo nihil tulitus venisti, sicut solebas? et ille dixit: quomondo enim, quis mulieri credo? Do tego »elaboratu« możnaby bardzo dobrze zastosować słowa nauczyciela z pewnego grecko-łacińskiego kollokwium kodeksu Harlejańskiego z X w. (CGL III 110=640): δεῖξον, ἴδω πῶς ἔγραψας; ostende videam, quomodo scripsisti? καλῶς λίαν, bene valde (oczywista ironia co wynika z następnego:) ἄξιος εἶ ῥαφῆναι, dignus es vapulare.[4])

Z nauką elementarną, na którą Platon (Legg. 810 B) zapewne zgodnie z praktyką przeznacza 3 lata, łączyła się lektura poetów ojczystych. Ale już za Platona aktualną była kwestya, czy powinno się młodzież »do syta karmić« poezyą i zmuszać do wyuczania się na pamięć całych utworów, czy też wystarczy dać jej do ręki odpowiedni

[1]) Brinkmann l. c.
[2]) Sonnenburg s. 205 n.
[3]) Posiadamy przekład dopiero począwszy od 4. w.
[4]) Sonnenburg s. 206.

wybór, chrestomatyę czy antologię (ἐκ πάντων κεφάλαια ἐκλέξαντες καί τινας ὅλας ῥήσεις εἰς ταὐτὸ ξυναγόντες).[1])

Że gimnazyastów greckich w ciągu dalszych studyów zaznajamiano z literaturą ojczystą, tego dowodzą bogate zbiory biblioteczne, które często połączone były z gimnazyami. Najsławniejszą ze znanych jest biblioteka gimnazyum ateńskiego im. Ptolemeusza (tz. Ptolemajon), która z końcem każdego roku szkolnego otrzymywała po 100 nowych dzieł względnie tomów (βιβλίων) jako dotacyę zagwarantowaną dwiema uchwałami Zgromadzenia ludowego. Że nie zaniedbywano też literatury współczesnej, o tem świadczy napis (Le Bas nr. 1618), z którego dowiadujemy się, że do biblioteki gimnazyalnej w Halikarnasie zakupiono dzieła poety lokalnego, z zawodu wędrownego nauczyciela niejakiego Gajusza Juliusza Longina w tym celu: ἵνα καὶ ἐν τούτοις οἱ νέοι παιδεύονται τὸν αὐτὸν τρόπον ὃν ἐν τοῖς τῶν παλαιῶν συγγραμμάτων. — W Muzeum berlińskiem znajduje się zeszyt starożytny, złożony z 4 tabliczek woskowych, a zawierający preparacyę do kilku miejsc Iliady np. Λ 159 nn. Ξ 127 nn. ii. Stosowano też już w starożytności metodę poglądową przy nauce języków, a za materyał optyczny służyła jużto sama izba szkolna, jużto ilustrowane podręczniki lub obrazy, które demonstrowano w klasie.[2])

O innych przedmiotach prócz języków i literatury mamy tylko skąpe i rzadkie wiadomości. Tak np. dowiadujemy się, że przy nauce geometryi posługiwano się modelami kul, sześcianów i dwunastościanów, że chłopców uczono rysowania figur geometrycznych, jak kół i linii krzywych, że istniały mapy geograficzne i globusy niebieskie do nauki astronomii.[3]) Obok tych przedmiotów naukowych w szkole greckiej od najdawniejszych czasów ważną rolę odgrywała też — jak wiadomo — nauka muzyki i śpiewu, a przedewszystkiem gimnastyki i sportów.

Te wszelkiego rodzaju ćwiczenia gimnastyczne i sportowe, a ewentualnie także dyscypliny muzyczne i umiejętne stanowiły przedmiot agonów czyli popisów szkolnych, które dawały obraz rezultatów nauki. Egzamina te, zwane ἀποδείξεις lub ἀγῶνες odbywały się albo regularnie jak np. na Teos i w Milecie albo też ustanawiały je osobne psefizmaty, które też równocześnie uchwalały potrzebne wydatki na nagrody. Nazwiska zwycięzców i premiantów według upowszechnionego zwyczaju uwieczniano w samem gimnazyum lub na innem miejscu publicznem, a było to obowiązkiem władzy miejskiej lub może osobnych funkcyo-

[1]) Platon Legg. 810 E.
[2]) Por. Ziehen BPhW 1906, s. 636 n., Birt, Buchrolle s. 303 n., Ziebarth s. 111 n.
[3]) Por. Girard.[3] [2]s. 227 n

naryuszy (γραμματεῖς). Zachowane listy zwycięzców wymieniają dokładnie przedmiot popisu oraz klasę i nazwisko laureata. Na Chios prowadzono wspólną listę premiantów wszystkich 3 stopni nauki: παῖδες, ἔφηβοι i νέοι. Wymienia ona kolejno zwycięzców w czytaniu (ἀνάγνωσις), w deklamacyi (ῥαψῳδία) i muzyce (κιθαρισμός i ψαλμός); następnie wylicza nazwiska zwycięzców w 3 rodzajach biegu wyścigowego: δόλιχος, στάδιον i δίαυλος, wreszcie szampionów w walce zapaśniczej i w boksowaniu czyli walce na pięści. Smak estetyczny Greka i na listach tych wycisnął swe piętno. Najpiękniejszy zachowany egzemplarz pochodzi z Chalkis z I w. przed Chr., obejmuje on jednak tylko zwyciezców w agonach gimnicznych; na tablicy marmurowej (1,07 m szer., 0,80 m wys.) widzimy 3 rzędy wieńców, uwitych kolejno z liści wawrzynu, dębu i oliwki, wewnątrz wyryte są nazwiska laureatów, nad nimi zaś widnieją nazwy agonów. Z Teos mamy listę wprawdzie niezupełną, ale bardzo ważną, gdyż poucza nas o całym szerego dyscyplin i przedmiotów naukowych, które uprawiano w tamtejszych szkołach. Wyróżnia ona conajmniej dwa kursy czyli klasy: νεωτέρα i μέση ἡλικία. Obok czytania (ἀνάγνωσις) uczono też na najniższym stopniu kaligrafii (καλλιγραφία), pisania nut na muzykę i śpiew (ῥυθμογραφία i μελογραφία), dalej deklamacyi względnie recytacyi miejsc z tragików i komików (κωμῳδία i τραγῳδία), muzyki i śpiewu z towarzyszeniem cytry (ψαλμός, κιθαρισμός i κιθαρῳδία). Z przedmiotów niemuzycznych (w znaczeniu starożytnem) wymienia nasza lista tylko bieg z pochodniami (λαμπάς). Na średnim stopniu (μέση ἡλικία) ilość przedmiotów jest bardziej ograniczona, obok czytania egzaminowano jeszcze z ὑποβολή, co zdaje się być jednoznacznem z ῥαψῳδία,[1]) z rysunków (ζωγραφία) i wreszcie z przedmiotu, który nazywa się πολυμαθία. Zdaniem Ziebartha (s. 118) w przedmiocie tym, który możnaby oddać przez ogólne wykształcenie podawano uczniom pewną sumę wiedzy encyklopedycznej z podręczników w rodzaju wydanych przez Dielsa, Laterculi Alexandrimi (Abhandl. d. berl. Akad. 1904). Z przedmiotów kursu wyższego (πρεσβύτεροι) czytamy tylko o ἀνάγνωσις oraz ὑποβολῆς ἀνταπόδοσις, co zdaniem Wilamowitza (Hom. Unters. s. 265) ma oznaczać zbiorową deklamacyę poematów epicznych, wygłaszaną przez kolejno zmieniających się uczniów (abwechselndes Deklamieren). Na ułomku listy uczniów-premiantów z Magnezyi nad Meandrem obok przedmiotów muzycznych i rysunków, słyszymy też o rachunkach (ἀριθμητική), a lista zwycięskich gimnazyastów z Samos[2]) wymienia też uczniów, którzy w danym miesiącu otrzymali nagrodę za wzorową

[1]) Por. Grasberger, Erziehung und Unterricht III, 317.

[2]) Wydał ją Preuner. Ath. Mitteil. XXVIII (1903) s. 353.

pilność (φιλοπονία) oraz zachowanie się i porządek zewnętrzny (εὐταξία). Nie wiadomo dokładnie, co należy rozumieć przez εὐεξία, za którą również wyszczególniano uczniów. Zdaniem Grasbergera i Ziebartha chodzi tu o zdrowie i zdatność fizyczną, a cenzurę tę dawano za zręczność i sprawność w marszu lub innych ćwiczeniach na boisku gimnastycznem. Do ogólnych predykatów należy też εὐανδρία, za którą w państwowych agonach ateńskich dawano nagrody; podobne konkursy piękności (ἀγῶνες κάλλους) dla kobiet odbywały się na np. podczas uroczystości na cześć Demetery eleuzyńskiej w Basilis, w Arkadyi oraz w Elidzie, na Tenedos i Lesbos. Przytem był też zapewne osobny oddział dla panien (παρθένοι). Ziebarth domyśla się bardzo trafnie, że także ἀγῶνες περὶ σωφροσύνης καὶ οἰκονομίας, które Teofrast u Atenajosa (s. 610ª) poświadcza dla kobiet, niezawodnie stanowiły też rodzaj popisu końcowego w szkołach żeńskich; wszak i tam chyba nie obeszło się bez agonów.

Wogóle jednak agony szkolne były stosunkowo mało rozpowszechnione. Ale i tam gdzie ich nie było, nie brakło sposobności do skonstatowania raz na rok postępów młodzieży szkolnej publicznie i w sposób uroczysty. Sposobność do tego nadarzały agony państwowe, w których młodzież ta z reguły czynny brała udział. To występowanie szkoły poza szkołą stanowi znamienny rys przy ocenie jej działalności. Że to życie poza murami szkoły więcej nam jest znane, niż życie w obrębie jej murów, to nikogo nie zadziwi. Zapiski o szkołach greckich pouczają nas przedewszystkiem o niepowszednich dniach, przyczem ze sprawozdań tych wieje znamienny dla szkolnictwa greckiego szlachetny duch patryotyczny, a zarazem i religijny. Bo też wychowanie u Greków było nawskróś narodowe i religijne. Oczywiście nie należy tego rozumieć w tem znaczeniu, jakoby osobne godziny czy lekcye były poświęcone tym celom. Religia helleńska była nawskróś narodowa, a lekcya religii odbywała się tam, gdzie najgłębsze mogła wywierać i pozostawiać po sobie wrażenie, w świątyni, w przybytkach bóstwa. Każde gimnazyum mieściło w swych murach kaplicę Hermesa i Heraklesa, patronów szkoły; tu odbywały się praktyczne lekcye religii, tu kierownik zakładu (gimnazyarcha) składał ofiary, tu uczniowie przychodzili wraz z nauczycielami, by w ofiarach tych uczestniczyć. Ale nie koniec na tem: uczniowie nie raz w roku i nie dwa razy odwiedzali też główne świątynie ojczystego miasta, bo szkoła była obowiązana do czynnego udziału we wszelkich obchodach narodowych. W uroczystych procesyach ateńskich eskorta efebów w pełnym rynsztunku z kosmetą na czele stanowiła istotną część pochodu, a świeżo znalezione teksty delfickie [1]) uczą nas, że podobnie

[1]) Bull. corr. hell. 1906, s. 225 n.; por. Ziebarth s. 124.

było i w stolicy Apollina pityjskiego. Ale i młodzi παῖδες zdaje się nie pozostawali w domu, a fakt, że w Atenach często biorą udział w bezpośrednio po procesyi następujących agonach, pozwala się domyślić, że i w pochodzie uczestniczyli. Tak przynajmniej na pewno było w mniejszych państewkach, gdzie uczniowie uświetniali pochód. — Wiemy, że w Magnezyi nad Meandrem wszystkie dni świąteczne wolne były od nauki; w wielkiej procesyi w Argos — jak słyszymy — mogli brać udział tylko uczniowie, których zachowanie było nienaganne (ἀνύβριστοι παῖδες), widocznie było więc zaszczyt nielada, a zarazem bodziec dla ambitnego żaka greckiego. Ale i przy wielkich zdarzeniach narodowych nawet i mniej ważnych nie brakło nigdy młodzieży szkolnej: czy więc przy recepcyi nowego króla lub na jego urodzinach (nb. w ep. hellenist.), czyto na pogrzebie znakomitego obywatela, zwłaszcza jeżeli był protektorem szkoły, lub przy odsłonięciu pomnika wybitnego i zasłużonego męża (ἀνάστασις τῆς εἰκόνος), wszędzie słyszymy obok najwyższych przedstawicieli władz świeckich i kapłańskich także o młodzieży z gimnazyarchą a względnie pajdonomem na czele (οἱ ἀπὸ τοῦ γυμνασίου νεανίσκοι).

Grecy lubowali się w obchodach uroczystych, a za dyadochów nie brakło ku temu sposobności Wystarczy nadmienić, że w Sestos np. co miesiąca obchodzono z pompą urodziny króla, a za każdym razem dyrektor tamtejszego gimnazyum własnym sumptem urządzał zabawy i igrzyska. Należyte wyobrażenie o stosunku tych dni uroczystych do powszednich daje znaleziony kalendarz gimnazyalny z Kos. Dowiadujemy się stąd, że np. w miesiącu Artamitios było aż 12 dni świątecznych! Ale ten oficyalny poczet »świąt« mógł gimnazyarcha na własną rękę powiększać Sposobności i tu nie brakło: czyto urodziny jego, czy rocznica objęcia przezeń urzędu, czy wreszcie wybór nowego, a hojnego burmistrza, który niekiedy nawet — jak sławny Zosimos z Priene, — chcąc sobie pozyskać wyborców, przyrzekł im na piśmie, że w razie wyboru urządzi bankiet dla młodzieży szkolnej (τοὺς τε ἐλευθέρους παῖδας καὶ τοὺς ἐφήβους ἀκρατιεῖν). Obietnica — jak poświadcza niedyskretna inskrypcya [1], odniosła pożądany skutek, a Zosimos przyrzeczenia swego wiernie dotrzymał.

Wygodne i obszerne zabudowania gimnazyalne służyły też często za miejsca obchódów, uroczystości i zebrań towarzyskich w których gimnazyaści, jako »gospodarze« nietylko byli tolerowanymi, ale i mile widzianymi gośćmi.

---

[1]) Inscbr. v. Priene nr. 113. 41. 57.

Wspomniałem już wyżej, że szkoła grecka była w całem tego słowa znaczeniu narodową. Dla uczczenia pamięci wielkich bohaterów istniały osobne dni wolne od nauki (na co termin techniczny brzmi: ἀργεῖναι τοὺς παῖδας ἐκ μαθημάτων). W ten sposób wszczepiano miłość ojczyzny i cześć dla zasłużonych mężów w serca młodych i najmłodszych (παῖδες). Dla dorosłych uczniów były jeszcze liczniejsze dni pamiątkowe, co więcej śmiało rzec można, że cały rok szkolny był jednym łańcuchem uroczystości i obchodów patryotycznych.[1]) Pamięć sławnych zwycięstw pod Maratonem, Salaminą i Plateami czcili efebowie po kilkakroć w roku, a w rocznicę owych wielkich dni odbywali wycieczki lub raczej pielgrzymki na pola owych bitew, by naocznie poznać te miejsca, na których wielcy ich przodkowie złotemi głoskami zapisali się w księdze dziejów. Myliłby się jednak ktoby sądził, że tylko wspomnieniami bohaterskich czynów i świetlanej przeszłości karmiono młodzież grecką i zaprawiano ją do zadań i obowiązków obywatelskich. Przyszli obywateli Aten przynajmniej nie byli też obojętni dla spraw bieżących, a regularne uczęszczanie efebów na Zgromadzenia ludowe było dla nich doskonałym, znowu praktycznym kursem nauk politycznych. Kiedy corocznie nowa generacya opuszczała ławy szkolne, by wstąpić w korpus efebów, żądano od niej publicznie przysięgi, która zarazem stanowiła rodzaj credo politycznego. Przysięgali nietylko, że wysoko dzierżyć będą sztandar godności wojskowej, ale i narodowej, że nie dopuszczą do uszczuplenia granic ojczyzny, i że przestrzegać będą i bronić praw i istniejącego porządku. — Ciekawy szczegół zawierała przysięga abituryentów gimnazyum w Kibyrze w czasach rzymskich, że strzedz będą ustroju szkolnego wprowadzonego przez fundatora i nie dopuszczą do nadużycia majątku szkoły; szczegół ten przypomina poniekąd znany ustęp z dzisiejszej sponsyi doktorskiej. Widać stąd, że i po opuszczeniu zakładu byli uczniowie nie tracili kontaktu ze szkołą i dalej się nią interesowali, co w niektórych państwach greckich objawia się na zewnątrz istnieniem osobnych stowarzyszeń byłych uczniów.

Zwycięski pochód kultury greckiej za Aleksandra Wielkiego nadaje wychowaniu i szkolnictwu helleńskiemu lub raczej hellenistycznemu charakter kosmopolityczny, uniwersalny. Istotą tego wychowania dla niegreka było kształcenie gimnastyczne. Gimnazyum i efebowie stanowią pierwszy krok zhellenizowania danego narodu. Gdzie zaś Grek (np. w celach handlowych) żyć musiał w odosobieniu, w środowisku obcem, barbarzyńskiem np. kiedy w dzisiejszej pd. Rosyi odtwierał dla handlu

[1]) Por. Dittenberger, de ephebis Atticis 61 n.

rodzimego nowe rynki zbytu, tam łączył się z ziomkami na obczyźnie w klub czy towarzystwo, tworzył sobie gimnazyum z gimnazyarchą i neaniskarchą, by nie dopuścić do zbarbaryzowania swych dzieci. O podobnych stowarzyszeniach w czasach cesarstwa wiemy z Tomi, Pantikapajon, Gorgippia, Tanais ii. miast.

O wysokiej wartości wykształcenia gimnazyalnego (w znaczeniu greckiem) najlepszych dowodów dostarczają papirusy egipskie. Z nich dowiadujemy się, że absolwencyi wyższych zakładów naukowych (οἱ ἀπὸ γυμνασίου) stanowili uprzywilejowaną klasę społeczną, pewnego rodzaju arystokracyę intellektualną.[1]) I podobnie jak dziś o przynależności do οἱ ἀπὸ γυμνασίου świadczy pątent dojrzałości, tak w Egipcie hellenistycznym składano przysięgę, że ukończono kurs efebów. Ale też i tam już istniała prastara zasada, że wyższe wykształcenie uprawnia do wyższych i szczytniejszych obowiązków. W każdem bowiem mieście utrzymywano listy obywateli z wykształceniem gimnazyalnem (γραφαὶ τῶν ἐκ τοῦ γυμνασίου lub γραφαὶ τῶν εὐσχημόνων) i tylko z pośród ich grona wybierano kandydatów na liczne urzędy komunalne, z których najważniejszym i zarazem najbardziej zaszczytnym był urząd gimnazyarchy.

Tak przedstawia się szkolnictwo greckie z czasów poklasycznych, hellenistycznych lub rzymskich w świetle nowych pomników i dokumentów. Poznanie jego ma obok wysokiej wartości czysto naukowej w naszych czasach osobliwe znaczenie aktualne, apologetyczne. Te bowiem wiekowe świadectwa kamienne najskuteczniej może obalają jeden z utartych argumentów przeciwników szkoły humanistycznej, jakoby gimnazyum greckie kultywowało wyłącznie kształcenie ciała, argument wiodący w prostej linii do konsekwencyi, że dzisiejsze gimnazyum klasyczne jest tylko pseudoklasyczne, że jest ono właściwie marną karykaturą gimnazyum szczero-helleńskiego zamiast być naturalną jego kontynuacyą, owianą duchem 20-wiekowej kultury. Historya rozwoju gimnazyum greckiego od dromosu, — tak nazywano np. gimnazyum kreteńskie jeszcze w późniejszych czasach, — do wyższego zakładu wychowawczo-naukowego, tak żywo przypominającego dzisiejszą szkołę średnią, stanowi ciekawą kartę w dziejach cywilizacyi.

W recenzyi rozprawy doktorskiej van Hoorn'a, De vita atque cultu puerorum monumentis antiquis explanato, Amsterdam 1909, ogłoszone

[1]) We wzmiankowanym mimie Herodasa matka-Metrotyma boleje, że jej Kottalos chyba poganiaczem osłów zostanie, skoro uczyć się nie chce.

już podczas druku tego artykułu (B. Ph. W. 30 (1910), n 41, s. 1287) uzupełnia Ziebarth literaturę, odnoszącą się do szkolnictwa greckiego, kilku pracami z ostatniego dziesiątka lat, które dla dokładności przytoczę: Arth. A. Bryant, Boyhood and youth in the days of Aristophanes. Harvard Stud. in Class. Phil. XVIII (1907). D. Lampsas, Die Künstlerische Erziehung der athenischen Jugend im V. und IV. Jarh. Pädag. Univ. Sem. Jena XI (1904) 160. G. Rauschen, Das Griechisch-Römische Schulwesen, Bonn (1901). E. Pfuhl, De Atheniensium pompis sacris, Berlin 1900. Z prac pominiętych przez Ziebartha w tem uzupełnieniu wymieniam nadto: K. Schneider, Die griechischen Gymnasien und Palästren nach ihrer geschichtlichen Entwicklung. Diss. Solothurn 1909.

Sam Ziebarth wydał w bonneńskich »Kleine Texte« H. Lietzmanna zbiorek greckich tekstów szkolnych z papirusów, tabliczek i skorupek p. t. »Aus der antiken Schule« (Bonn, Marcus und Weber, 1910 — 60 pf.)

Lwów.

P. Bendel: Quo ratione Graeci liberos docuerint papyris, ostracis, tabulis in Aegypto inventis illustratur. Diss. München, 1911.

Plutarch w Polsce XVI. w.

Napisał

Ferd. Józef Śliwiński.

Sława dzieł Plutarcha Cheronejczyka, otaczanego czcią powszechną za życia, nie przestała być rozgłośną po jego śmierci.[1]) Spuścizna piśmiennicza autora »Żywotów sławnych ludzi« żyła też i rozrastała się bujnie w literaturze wieków średnich.[2]) U schyłku średniowiecza stary Plutarch wystąpił znowu w całej swej powadze i wspaniałości, tłumaczony i podziwiany, a odkąd w szacie Rzymianina dostał się na łamy pierwszych druków,[3]) sława jego imienia rozniosła się po całym cywilizowanym świecie. Już w wiekach średnich zawędrował też do Polski. W bibliotece Jagiellońskiej zachowały się dwa rękopisy z XV. w., zawierające rozprawki moralne Plutarcha w tłumaczeniu łacińskiem, a mianowicie w kodeksie pap.[4]) l. p. 518. na karcie 204. traktat pt. Clarissimi viri Guarini Veronensis ad Illustrissimum Principem Ducem Leonellum Estensem, De assentatoris et amici differentia ex Plutarcho liber, i w kod. perg. l. p. 3245: De liberis educandis Plutharcus incipit e Graeco in Latinum a Gwerino, viro Veronensi doctissimo, traditus, na k. 34v.—53., z przedmową pt. Praefacio Guarini Veronensis in Plutharcum, na k. 33v.—34. Według zdania prof. K. Morawskiego[5]) prawdopodobnem jest, iż o te przekłady wystarał się Andrzej Grzymała z Poznania, (w r. 1458. dziekan wydziału artystów) »pośrednik jeden z najgorliwszych między nowym ruchem umysłów na Południu i Północą«.

Znajdują się także w bibliotece Jagiellońskiej wydania zagraniczne dzieł Plutarcha z przed r. 1500; wymienia je w liczbie pięciu Wł. Wisłocki w Incunabula typographica 1900. s. 389. l. Pl., a mianowicie: 1) Vitae

---

[1]) Por. Volkmann: Leben, Schriften und Philosophie des Plutarch Berlin 1869 t. I s. 94. w. 13. z dołu i nast.

[2]) Por. Prof. W. Bruchnalski: Rozwój twórczości pisarskiej Mikołaja Reja, Rozpr. Akad. Umiej. wydz. filol. t. 44. — Niniejsza rozprawka powstała w seminaryum polonistycznem pod kierunkiem Prof. Bruchnalskiego, któremu za liczne wskazówki i uwagi na tem miejscu gorące składam podziękowanie.

[3]) Por. Hain: Repertorium bibliographicum t. II. s 127—130.

[4]) Por. Wł. Wisłocki: Katalog rękop. bibl. uniw. Jag. s. 162 i 712.

[5]) Por. K. Morawski, Historya Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. I. s. 434.

illustrium virorum sive parallelae e graeco sermone in latinum translatae secundum P. G. Reichhartum c. s. B. Argentorati typis Ad. Ruschii c. 1472. ni prius, Incun. 1346., 2) Item 1472. ni prius, Incun. 2025., 3) Item 1472. ni prius; Incun. 2510. quondam κτῆμα Collegii majoris., 4) Vitae illustrium virorum, ex Plutarcho graeco in latinum versae Vol. I. et. II. Venetiis impr. per Barth. de Zanis de Portesio, 1497., fol. Incun. 1346. i 5) De liberis educandis libellus egregius, a Guarino Veronensi in latinum translatus tam adulescentibus ingenuis utilis, quam parentibus eorum atque praeceptoribus necessarius. 4to. 1500. aut prius?

Dopiero jednak wiek XVI. rozpoczyna prawdziwy kult dla spuścizny piśmienniczej mędrca z Cheronei. Dzieje tej spuścizny w literaturze ludów Europy utworzyłyby zapewne jeden z najobszerniejszych rozdziałów w księdze, poświęconej badaniu genetycznego rozwoju myśli ludzkiej. I w Polsce na wiek XVI przypada chwila powszechnego zapału dla dzieł Cheronejczyka. Przyczyn tego zapału szukać należy w takich przejawach kultury odrodzenia, jak zwrot ogólny ku świeżo wydobytej z pyłu zapomnienia starożytności, szczególny interes dla dzieł literatury greckiej i cywilizacyi mieszkańców starożytnej Hellady, a w końcu w samym rodzaju twórczości Plutarcha, który zawarł w dziełach swoich wszystko, czego w zakresie wiedzy łaknął każdy renesansista [1]) Najwybitniejsi przedstawiciele renesansu z podziwem i zachwytem wyrażają się o dziełach Plutarcha; [2]) dość zauważyć, że Erazm z Rotterdamu wyrzekł o Plutarchu słowa: Nullus exstitit inter Graecos scriptores Plutarcho (praesertim, quod ad mores attinet) sanctior aut lectu dignior. [3])

Wśród czynników, które w Polsce XVI. w. przyczyniły się do rozszerzenia znajomości dzieł Plutarcha, na pierwszem miejscu wymienić wypada wydania spuścizny piśmienniczej Cheronejczyka w Polsce uskutecznione. Zasługa inicyatywy w tym kierunku należy się drukarni Unglera w Krakowie, która w r. 1514. po raz pierwszy zaczęła drukować dzieła mędrca z Cheronei. Zauważyć trzeba, iż w przeciwieństwie do kompletnych edycyi zagranicznych [4]) (folio) ukazywały się u nas wydania częściowe pism Plutarcha, tych pism zapewne, które największą cieszyły się wziętością. — I tak z pomiędzy dzieł Plutarcha, wydanych w Polsce XVI. w. [5]), pierwsze co do liczebności miejsce zajmuje

---

[1]) Świadczyć może o tem powtarzane wielokrotnie na czele wydań i tłumaczeń dzieł Plutarcha w XVI. w. włoskich, niemieckich i francuskich powiedzenie Theodora Gazy treści następującej: Praeclara etiam est Theodori Gazae, hominis doctissimi et antiqua Graecia digni, sententia: qui interrogatus (ut accepimus) a familiaribus suis, quemnam ex omnium scriptorum numero delecturus foret, si caeterorum omnium amittendorum incumberet necessitas: Plutarchum, respondit, sentiens a nemine quoque plura ac magis varia, utiliora etiam et oblectationem animi facientia edita esse volumina. — Cytuję z przedmowy Wilhelma Xylandra do wydania »Żywotów« Plutarcha z r. 1579. Podobne zdania wypowiadają tłumacze Plutarcha: Jaques Amyot w wyd. z r. 1559. i Lodovico Domenichi w wyd. z r. 1570. Venetia.

[2]) Por. J. De Crozals: Plutarque s. 7—11. i 208 - 210. nadto O. Gréard De la morale de Plutarque. Paris 1866. wstęp.

[3]) Cytuję według wyd. Apophth Plutarcha z r. 1568. imp. Henricus Stephanus.

[4]) Por. Friedländer: Über die lateinischen Übersetzungen Plutarchischer Biografien in 15. Jahrhundert. Jahn's Archiv. 4. Bd. 1836. s. 163—193.

[5]) Oczywiście w tłumaczeniu łacińskiem, tekst grecki znano u nas może z wyd. bazylejskiego 1533. r., którego jeden egzemplarz znajduje się bibliotece Ossolińskich pod nr. 40747.

rozprawka o wychowaniu dzieci.[1]) Pojawia się ona w sześciu przedrukach, przyczem w dwóch wypadkach wymienieni są wydawcy: I tak wydanie z r. 1514. nosi napis: De liberis educandis ed. Libanus Georg. Legniscensis[2]) Crac. Ungler. Następne wydanie tej rozprawki pojawia się w r. 1527., tym razem u Vietora pt. De liberorum educatione ed. Ioan Metzler ded. Senat. Vratislaviensi. — Z kolei ukazują się wydania: De liberis educandis Crac. Scharf. 1536., toż Crac. Scharf. 1542., tamże w r. 1544. pt Plutarchus Chaeroneus: Libellus de liberis educandis plane aureus Guarino Veronensi interprete, toż tamże w r. 1550. — Wymienić tu można także wydanie frankfurckie z r. 1564, dedykowane Łukaszowi Górce. Tak więc w przeciągu 36ciu lat (1514—1550) ukazało się sześć wydań Pseudo-plutarchowej rozprawki o wychowaniu dzieci, liczba jak na owe czasy bardzo znaczna.

Z innych rozprawek moralnych Plutarcha odbijano u nas w XVI. w. Convivalium Quaestionum Crac. Vietor 1532.; Dicteria Laconica ed. Mymerus, Crac. Vietor 1542. i De immodica verecundia 1547. [3]) Estreicher wymienia też wydanie pt. Plutarchi Chaeronei Apophthegmata Venet. 1508. z tego względu, że zostało przypisane biskupowi poznańskiemu, Janowi Lubrańskiemu. Z podobnych, zdaje się, względów znajdujemy w bibliografii Estreichera wydania apoftegmatów Plutarcha z r. 1530. (paryskie) i z r. 1568., to ostatnie wraz z apoftegmatami Dyogenesa Laërtiosa. — Z »Żywotów sławnych ludzi« Cheronejczyka nie mamy do zanotowania ani jednej, nawet częściowej, edycyi w Polsce XVI. w. wykonanéj, z tego być może powodu, iż wydania podobne były zbyt kosztowne. Kierując się względem na dedykacyę sławnemu biskupowi Lubrańskiemu wymienia Wierzbowski (Bibl. pol. t. III. 2100., r. 1522) wydanie całkowite dzieł Cheronejczyka z r. 1522. w Moguncyi pt.: Plutarchi Chaeronei opuscula Raphaele ac Ioanne Regio, Nicolao Saguntino et Guarino Veronensi interpretibus ded. Ioanni Lubrański, episcopo Posnaniensi, jest to jednak wydanie zagraniczne. — Jak z tego wynika, największa liczba wydań Plutarcha przypada na lata 1514—1554., w którym to czasie ukazało się jedenaście edycyi drobniejszych rozprawek Cheronejczyka. Charakterystyczną jest rzeczą, iż niemal w samej połowie tego okresu, dnia 28. czerwca 1535. r. zaczął Jan Dobrosielski z Sandomierza (w r. 1541 dziekan wydziału artystów) objaśniać rozprawkę Pseudo Plutarcha o wychowaniu dzieci w murach wszechnicy Jagiellońskiej.[4]) — Ciekawe światło na wziętość lektury Plutarchowej w Polsce XVI. w. rzucają i n w e n t a r z e d r u k a r ń k r a k o w s k i c h, wydane przez A Benisa pt. Materyały do historyi drukarstwa i księgarstwa w Polsce cz. I. i II. w Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce t. VII, w których pod nr. 176. (cz. I. inw. druk. Scharf.) znajdu-

[1]) W XVI. w. nie przypuszczano, iżby autorem jej mógł być ktoś inny, a nie Plutarch.

[2]) Ten sam Jerzy z Lignicy wykładał w r 1520. oficyalnie gramatykę grecką na wszechnicy Jagiellońskiej, a przerwane w tym roku wykłady wznowił 1535 r.; on też wydał »Tabula« Cebesa.

[3]) Według Wierzbowskiego: Bibl. pol. II 1277.

[4]) Por. Liber diligentiarum facultatis artisticae Universitatis Cracoviensis pars. I. (1487—1563.) wyd. przez. dr. Wł. Wisłockiego w Arch. do dziej. liter. i ośw. w Polsce t. IV. s. 2.9. w. 5. z d.

jemy wymienione Apophthegmata Plutarchi 1 (egz.), pod nr. 66. Plutarchi de educandis pueris opera 4 (egz.), pod nr. 273. Plutarchi de educandis pueris 20 (egz.), pod nr. 254. Plutarchus grece et latine 2 (egz.), pod nr. 686. Ex Plutarcho aliquot opuscula 2 (egz.), — w cz. II. zaś w inwentarzu adwokata wileńskiego, Feliksa Langa (inventarius olim Felicis Lang, advocati Vilnensis) pod nr. 388. Plutarchi opusculum non ligatum folio; inwentarz rerum dni olim Chodorowski posiada pod nr. 525. notatkę: Plutarchus, podobnie pod nr. 544., inventarius rerum olim Erasmi Lipniczki doctoris wykazuje pod nr. 629. Plutarchus de viris clarissimis, a pod nr. 644. Plutarchus, inventarius w końcu rerum Galczina (wdowa po Macieju Scharffenbergu) zawiera pod nr. 202. Plutarchi de educandis pueris 6 (egz.). — Jak ze spisu tego wynika, znano w Polsce XVI. w. prócz wydań krakowskich Plutarcha, które co do liczby ustępują w tym czasie tylko wydaniom dzieł Arystotelesa (w liczbie 20) i Cicerona (49), także wydania obce np. »Żywotów sławnych ludzi« i to nie tylko w tłumaczeniu łacińskiem, ale także »grece«. Stwierdzają ten fakt również edycye zagraniczne Plutarcha (z XVI. w.) z podpisami właścicieli Polaków, znajdujące się w naszych książnicach, zwłaszcza w bibliotece Jagiellońskiej i Ossolińskich. [1])

Do spopularyzowania jak najszerszego pism Plutarcha przyczynić się musiały niewątpliwie przekłady dzieł jego. Z góry zaznaczyć można, że liczba tłumaczeń pism Cheronejczyka jest w XVI. w. i w pierwszej ćwierci XVII. w. tak znaczna, iż ustępują wobec niej przekłady takich powag, jak Arystoteles i Cicero. — Oto już w r. 1557. [2]) ukazują się dwa przekłady pisemek moralnych Plutarcha, pierwszy pt.: Pożytek z nieprzyjaźni, ded. Radziwiłłowi w Krak. u Scharf., drugi zaś pt.: Przyjaciela od pochlebcze jako rozeznać, ded. księdzu Przerębskiemu, także u Scharffenberga. — Przed r. 1582. (data śmierci) dokonał Mikołaj Kochanowski, młodszy brat Jana, autor Rotułów do synów swych, całkowitego tłumaczenia Moraliów Plutarcha, które jednak nie ujrzały światła dziennego pomimo starań bratanka wielkiego Jana, Adama Kochanowskiego, królewskiego sekretarza, i pośrednictwa Szymona Szymonowicza w sprawie ich wydania w r. 1615., [3]) i pozostały w rękopisie, przechowanym dotąd w Bibliotece Ordynacyi Zamojskich w Warszawie pt.: Plutarchus, autor grecky, przełożony na język polski przez M. K. (foliant o 474. str.). — W r. 1593. (?) ukazał się przekład żywotów Hannibala i Scypiona Afrykańskiego, dokonany przez J. Wojnowskiego pt. Annibal Kartagiński i Scypio Afrykański, ded. Mikołaj Jazłowieckiemu, we Lwowie u Bernatha, w r. 1613. zaś przekład dwóch innych żywotów Plutarcha pt. Theseus Athenieński i Numa Rzymski, dwaj królowie wielcy [4] — na polskie przełożeni

[1]) W bibl. Ossolińskich znajduje się 11 wydań zagranicznych z XVI. w., które, jak o tem świadczą dopiski, znajdowały się w rękach Polaków, a to nr. 40747, 34231, 55035, 34232, 55116. 55000, 55729, 55631, 34234, 47656 i 40440.

[2]) Wprawdzie już w r. 1535. wychodzi tłumaczenie Arystoletesa, dokonane przez Andrzeja Glabera z Kobylina pt. Problemata czyli gadki z pisma Arystotelesa, lecz po tym wczesnym przekładzie, dopiero z początkiem XVII. w. (1608) bawi się tłumaczeniem Arystotelesa Sebastyan Petrycy (Polityka, Ekonomika i Etyka).

[3]) Por. A. Bielowski: Szymon Szymonowicz, Pamiętnik Akad. Umiej. wydz. filol. 1875. t. II. s. 156. i nast. i Dr W. Hahn: Karta z dziejów filologii w Polsce, Przewodnik naukowy i literacki, rocznik XXV. 1897. s. 227.

[4]) Bardzo charakterystyczne powiedzenia znajdują się w dedykacyi tej pracy Zygm. Kazanowskiemu, staroście kokonhauskiemu; dowiedzieć się z nich można, dzięki

przez ks. J. Januszowskiego, archidyakona sądeckiego. Krak. — Do lat 1614—1616. odnosi Estreicher tłumaczenie trzech rozprawek moralnych Plutarcha, dokonane przez Andrzeja Maczuskiego (ukazało się w Dobromilu) w traktacie pt. O przyjaźniach i przyjaciołach. Pomieścił tam Maczuski trzy wolne przekłady z Plutarcha pt. O rozeznaniu przyjaciela od pochlebce, O pożytku z nieprzyjaciół i O mnóstwie przyjaciół. Ks. St. Żukowski, który wydał to dziełko Maczuskiego z tekstem greckim w r. 1817., twierdzi, iż pochodzi ono z lat 1530—1540. Jeżeli zaliczylibyśmy tu również przeróbkę traktatu Plutarchowego Γυναικῶν ἀρεταί, (De mulierum virtutibus) pt. Wzory Pań mężnych, dokonaną przez Jana Kochanowskiego, otrzymalibyśmy w ciągu lat 1557—1616. znaczną liczbę siedmiu przekładów pism Cheronejczyka. — Z wyboru pism przekładanych okazuje się, iż najwięcej zajęcia (u przekładaczy) budziły traktaty moralne Plutarcha, których całkowitego tłumaczenia dokonał Mikołaj Kochanowski, a w szczególności rozprawki o przyjaźni, tłumaczone dwukrotnie (mianowicie o rozeznaniu przyjaciela od pochlebcy i o pożytku z nieprzyjaciół), choć i tłumaczenia »Żywotów« Plutarcha reprezentowane są w dwóch wypadkach (4 żywoty). Uderza natomiast brak tłumaczenia sławnej rozprawki o wychowaniu dzieci,[1]) wystarczały zapewne liczne (6) przedruki tłumaczenia łacińskiego. Apoftegmata Plutarcha przełożył częściowo w r. 1595. Bieniasz Budny w zbiorku pt. Krótkich a węzłowatych powieści, które po grecku zową Apoftegmata, ksiąg czworo, o czem niżej. — Zauważyć należy, iż pierwsze tłumaczenia Plutarcha dokonane zostały w okresie (1557. r.), w którym język polski jako narzędzie piśmiennictwa zaczął się dopiero dobijać praw swoich, że zajmowały one umysł Jana z Czarnolasu; jest to najlepsza miara dla oceny wpływu twórczości Plutarcha, tego Plutarcha, który nie posiadał za sobą tak wielkiej sławy, jak Arystoteles lub Cicero i dopiero w XV. w. zaczął dochodzić do znaczenia.[2])

czemu (według Januszowskiego) lektura pism Plutarcha nęciła tak bardzo umysły w XVI. i wskutek czego zaczęła obejmować coraz to szersze koła czytających.

[1]) Dokonał go dopiero w r. 1857. ks. Stachowski pt. Plutarcha o wychowaniu młodzieży.

[2]) Wydania dzieł Plutarcha w Polsce XVI. w. dokonane lub Polakom przypisane, tłumaczenia polskie i przeróbki w porządku chronologicznym przestawiają się następująco:

1508. Plutarchi Chaeronei Apophthegmata, Regio Raphaele interprete, Ioanni Lubrancio posn. episc. ab eodem inscripta. Venet. Georg. de Rusconis.
1514. Plutarchus: De liberis educandis ed. Libanus Georg. Legniscensis Crac. Ungler.
1522. Plutarchi Chaeronei opuscula Raphaele ac Joanne Regio, Nicolao Saguntino et Guarino Veronensi interpretibus. Moguntiae 8. pag. 335. ded. Ioanni Lubrański, episcopo Posnaniensi.
1528. Plutarchus De liberorum educatione ed. Ion. Metzler ded. Senat. Vratislaviensi. Crac Vietor.
1530. Plutarchi Apophthegmata interpr. Raph. Regio, ded. Ioan Lubrański. Paris. S. Colin.
1532. Plutarchi Convivalium Quaestionum Crac. Vietor.
1536. Plutarchus: De liberis educandis Crac. Scharf.
1542. Plutarchi Dicteria laconica ed. Mymerus. Crac Vietor.
1543. Plutarchus: De liberis educandis Crac. charf.
1544. Plutarchus Chaeroneus: Libellus de liberis educandis plane aureus Guarino Veronensi interprete. Crac. Scharf.
1547 Lingua per Des. Erasmum Rotterdamum conscripta: cui libellum Plutarchi Chaeronei de immodica verecundia propter argumenti similitudinem adiunximus. (Wierzb. II. 1245. r. 1547.).

Ale wpływ Plutarcha na literaturę polską XVI. w. nie ograniczał się do wydań dzieł jego w tłumaczeniu łacińskiem, przekładów i przeróbek polskich; Cheronejczyk sięgnął dalej do oryginalnych dzieł polskich, służąc za wzór godny naśladowania, dostarczając motywów i sentencyi. Pożyczki z pism Cheronejczyka tak pod względem formy jak i treści są w literaturze polskiego odrodzenia bardzo liczne; jedne z nich czerpano wprost z dzieł Plutarcha, inne pośrednio, z autorów zagranicznych, a i te należy odnieść do Plutarcha, jako ostatecznego ich źródła. — Rozważymy z osobna wpływ »Żywotów« Plutarcha i jego traktatów moralnych.

Gałąź żywotopisarstwa rozrosła się w literaturze polskiej bardzo bujnie. Sięga ona głębokiego średniowiecza i kwitnie za czasów renesansu, a zwłaszcza w pierwszej połowie wieku XVII. Przedewszystkiem rzuca się w oczy wielka liczba żywotów świętych. Nadzwyczaj jednak trudno wykazać, czy i o ile pewne biografie renesansowe pozostają pod wpływem »Żywotów« Plutarcha. Napewne da się stwierdzić, iż Krzysztofa Warszewickiego: Caesarum, Regum et Principum Vitarum Parallelarum libri duo Crac. 1603. powstały pod wpływem formy życiorysów Plutarcha; być też może, iż B. ci Cheronejczyka wywarły pewien wpływ na dwie porównawczo traktowane biografie pióra J. D. Solikowskiego (arcyb. lwow.) pt. Lukrecya Rzymska i Chrześcijańska (ok. 1600.). — Daleko jednak wyraźniej zarysowuje się wpływ treści »Żywotów« Plutarcha na literaturę polską XVI. w.; świadczyć mogą o tem liczne cytaty znajdujące się w dziełach naszych najwybitniejszych renesansistów. Wyjątkami z »Żywotów« Cheronejczyka posługują się: A. F. Modrzewski, (De republica emendanda 1551., por. wyd. Turowskiego, Sanok 1857. s. 212., w. 1 z g. cyt. z żywota Alexandra), Gliczner Erazm (Skrzetuski), (por Książki o wychowaniu dzieci 1558, w których mamy 14. cytatów z żywotów Tezeusa, Romulusa, Solona, Likurga, Alexandra W., Katona i Cicerona ob. niżej), Jan Zamojski. (De senatu Romano 1563. w 8miu wypadkach cytuje żywoty Sulli, Pompejusza, Emiliusa Paulusa, Katona St. i Cezara ob. niżej), Wawrzyniec Goślicki, (De optimo senatore 1568., przytacza w 4rech wypadkach żywoty Tezeusa, Aleksandra W., Pompejusza i Brutusa

---

1550. Plutarchus De liberis educandis Crac. Scharf.
1557 Pożytek z nieprzyjaźni ded. Radziwiłłowi. Krak. Scharf.
1557. Przyjaciela od pochlebcze jako rozeznać ded. księdzu Przerębskiemu b. w. m. i r. Krak. Scharf.
1564. Plutarchus: De liberorum educatione. Francofourti ded. Lucae Górka, palat. Posnan.
1568. Apophthegmata Graeca regum et ducum, philosophorum item, aliorumque quorundam ex Plutarcho et Diogene Laërtio, Raphaele Regio interprete, ded. Ioan Lubrański. — Jan Kochanowski, Wzory Pań mężnych.
1580. (?) Mikołaj Kochanowski: Plutarchus, autor grecky, przełożony na język polski przez M. K, folio s. 574.
1593. (?) Plutarchus, Annibal Kartagiński i Scypio Afrykański: przełożony od J. Wojnowskiego, ded. Mikoł. Jazłowieckiemu, Lwów Bernath.
1595. Bieniasz Budny, Krótkich a węzłowatych powieści, które po grecku zową Apophthegmata, ksiąg czworo.
1613. X. J. Junuszowski, Theseus Athenieński i Numa Rzymski, dwaj królowie wielcy na polskie przełożeni.
1616. (?) Andrzej Maczuski: O przyjaźniach i przyjaciołach, Dobromil.

ob. niżej), Rej w Żywocie człowieka poczciwego, [1]) Kochanowski Jan, (Tren XI. »Fraszka cnota powiedział Brutus porażony«, może reminiscencya z żywota Brutusa Plutarchowego), Paprocki Bartosz (por. Próba cnót dobrych 1576. k. 13. w. 12. z. g. apoft. 64. cyt. żyw. Alexandra W. i Księgi króla nauczające 1578. rodz. XIV. cyt. z żyw. Alexandra W.), Klonowicz (Victoria Deorum 1587. s. 386. w 1. zg., s. 562. w. 5 zd. i s. 659 w 3 zg. gdzie cyt. żywoty Temistoklesa i Solona), Radawiecki Andrzej w kazaniu pt. Prawy szlachcic... itd. r. 1614., przytacza na s. 18. w. 14 z. g wyjątek z żyw. Sulli, pobobnie na s. 45. w. 8. zd., a na s. 40. w. 16. zd. wyjątek z żyw. Maryusza), Starowolski Szymon, który w kazaniu o pobożności żywota i śmierci poczciwej cytuje wyjątek z żyw. Pompejusza, (por. wyd. 1859. pocz.) itd., nie mówiąc już o znanych w Polsce XVI. w. (choćby z tłumaczeń polskich) dziełach autorów obcych, jak np. Erazma z Rotterdamu »Język« 1542. lub Lorichiusa: O wychowaniu każdego przełożonego 1558., które roją się od cytatów z dzieł Plutarcha, a w szczególności z jego »Żywotów«.

O wiele liczniejsze ślady wpływu w literaturze polskiej XVI. w. pozostawiły moralne traktaty Plutarcha.

Pseudo-Plutarchowa rozprawka o wychowaniu dzieci[2]) była przynajmniej do ukazania się dziełka pedagogicznego Glicznera (1558) najpopularniejszym podręcznikiem o wychowaniu. Nie mogły jej wyrugować humanistyczne listy, traktujące o wychowaniu w rodzaju tz. Listu Elżbiety królowej, ani też tłumaczenia pedagogów włoskich jak np. Kwiatkowskiego: Książeczki rozkoszne a wielmi użyteczne o poćciwym wychowaniu 1564., (tłumaczone z Vergeriusa). Traktacik pedagogiczny Pseudo-Plutarcha zastąpiły dopiero w pewnej mierze rozprawy S. Maryckiego: De scholis seu academiis Crac. 1551., [3]) a zwłaszcza Erazma Glicznera (Skrzetuskiego): Książki o wychowaniu dzieci 1558. Za tem przypuszczeniem przemawiałby fakt, że od r. 1550. wydania De liberorum educatione przestają się u nas pojawiać. Lecz podobnie Marycki, jak i Gliczner opierają się w znacznej mierze na Pseudo-Plutarchu. Jeżeli jednak autor: De scholis seu academiis ogranicza się do kilku cytatów z Plutarcha, którymi ugruntowuje wywody historyczne-pedagogiczne, to Gliczner postępuje krok w krok za myślami, wyrażonemi w traktacie Pseudo-plutarchowym rozszerzając coprawda treść własnymi poglądami i cytacyami, zaczerpniętemi z Pisma św., z dzieł Dyogenesa Laërtiosa, Plauta, Katona St., Cicerona, Quintiliana, Valeriusa Maximusa, Gelliusa, św. Augustyna ii, a przedewszystkiem Plutarcha [4]) tak, że trudno się zgodzić na sąd Dra Wł Wisłockiego, który

[1]) Por. rozprawę prof. T. Sinki pt. Źródła przykładów Reja w Żywocie człowieka poczciwego, Rozpr. Akad. Umiej. t. 43.

[2]) Por. Danysz Eos XIV. 2. 1898. str. 188 nn.

[3]) Por. Danysz: Marcius jako pedagog. Muzeum 1905. s. 678.

[4]) W dedykacyi Jaśnie Oświeconym a wielmożnym panom a panom Jurjewiczom... (wyd. Wisłockiego 1876.) s. 5. w. 3. zg. znajdujemy cytat z Ap. Lac. Lycurgus nr. 1. i 2. (lub De liberis educ.), s. 12. w. 10 zg. cyt. z Vita Thesei, s. 15 w. 9. zd. cyt. z Vita Alexandri M., s. 19. w. 9. zd. cyt. z Vita Thesei, s. 23. w. 3. zd. cyt. z Vita Romuli; s. 24. w. 2. zg. i s. 117. w. 2 zd. cyt. z Vita Thesei, s. 27. w. 15. zg. cyt. z De lib. educ., s. 34. w. 6 zg. cyt z De ant. instit. Lac., s. 35. w. 15. zd. cyt. z Vita Catonis s. 42. w. 4. zg. cyt. z De ant. instit. Lac., s. 45. w. 14. zg. i s. 48. w. 2. zg. cyt. z Vita Solonis, s. 48. w. 5. zd. i s. 82. w. 12. zd. Ap. Lac. Agesilaus M., s. 49 w. 12. zg. i s. 117. w. 6. zg. cyt. z Vita Alexandri M., s. 113. w. 5. zd. cyt. z Vita Ciceronis i s. 137. w. 9. zd. cyt. z Vita Lycurgi.

uważa traktat Glicznera »za pierwsze w ogólności oryginalne dziełko pedagogiczne przez Polaka pomyślane i po polsku napisane«.[1])

Niemal we wszystkich naszych renesansowych rozprawkach moralnych znaleźć można w rozdziale, traktującym o wychowaniu, reminiscencye lub cytaty z Pseudo-plutarchowego Περὶ παίδων ἀγωγῆς. I tak np. w Klonowicza: Victoria Deorum rozdz. 20. znać wybitnie wpływ rozprawki Pseudo-Plutarcha, podobnie też tylko w stopniu o wiele większym, w dziele ks. J. Januszowskiego pt. Rozprawa niektórych obyczajów polskich... 1625., w rozdziale XVI. p. n.: »Potomstwa złe wychowanie Rzeczypospolitej wiele szkodzi«, itd. Nawet poszczególne powiedzenia, znajdujące się w rozprawce pedagogicznej Pseudo-Plutarcha, spotyka się często w dziełach naszych renesansistów, np. o Likurgu i psach, czerpane może zresztą z apoftegmatów (Ap. Lac. Licurgus 1. i 2.).

A właśnie z apoftegmatów Plutarcha najwięcej można zanotować pożyczek w dziełach naszych pisarzy XVI. w. W epoce renesansu panowała powszechnie moda popisywania się cytatami, wyjętymi z autorów starożytnych. Szczególnie lubowano się w sentencyach, pełnych, jak mówiono, mądrości ukrytej (sapientiae reconditae), których wyrazem najdoskonalszym były tz. apoftegmata. Z zagranicy, gdzie powstały z czasem liczne i obfite zbiory apoftegmatów (Erazma z Rotterdamu, Fulgozy, Brusoniusa, K. Lykostenesa i. i.) moda ta dotarła i do nas. Apoftegmata Plutarcha (Ἀποφθέγματα βασιλέων καὶ στρατηγῶν, Ἀποφθέγματα λακωνικά i Λακαινῶν ἀποφθέγματα) wcielano do wszystkich zbiorów humanistycznych, z nich też może częściej, niż z pism samego Plutarcha czerpano te zwięzłe, a pełne treści powiedzenia starożytnych. Bądź co bądź stwierdzić należy, iż apoftegmata Plutarcha drogą pośrednią lub bezpośrednią największy z pomiędzy wszystkich pism Cheronejczyka wywarły wpływ na literaturę polską XVI. w. — Znaleźć je można w mniejszej lub większej liczbie prawie we wszystkich dziełach polskich (świeckich) XVI. w., o ile noszą na sobie znamię odrodzenia. Przyczyną tak wielkiego rozpowszechnienia się w epoce renesansu apoftegmatów było mniemanie, że niema człowieka, któryby się nie dał przekonać powagą, zdaniem i mądrością znakomitego męża.[2]) Używano też apoftegmatów według wyrażenia Budnego »ku podparciu i przyozdobieniu rzeczy«, gdy wypadło mówić »publice, a choćby i privatim«.[3]) Apoftegmata Plutarcha uważano powszechnie za doskonalsze[4]) od innych (stwierdził to najdobitniej Erazm z Rotterdamu), tej też okoliczności zawdzięcza Plutarch jako autor apoftegmatów tak ogólne rozpowszechnienie. — Zbiory zagraniczne apoftegmatów, w których Plutarcha nie pomijano nigdy, znane były powszechnie w Polsce

[1]) Por. wyd. traktatu Glicznera z r. 1876. wstęp. s. V. w. 14. zd.

[2]) Por. wyd. Apophthegmatum z r. 1568. Henricus Stephanus lectori ... »Quis emis magni excellentisque sapientia viri, auctoritate atque sententia non moveatur«?

[3]) Por. Budny Beniasz, cit. op Do czytelnika.

[4]) W liście dedykacyjnym Erazma z Rotterdamu na czele wyd. Apophth. z r. 1568. czytamy między innemi, »In his igitur exprimendis mihi dilutior videtur Xenophon, suffrigidus Herodotus, loquacior Diodorus et Qu. Curtius, ne pergam de ceteris dicere: Plutarchus omnes implevit numeros eoque visum est hunc ex omnibus potissimum sequi«.

XVI. w. Z nich to czerpał pełną dłonią [1]) nasz rymarz Nagłowski, który też jest autorem pierwszego zbioru apoftegmatów w języku polskim [2]) i to wierszem. Mówię o Zwierzyńcu, którego księga pierwsza zawiera parafrazy wierszowane apoftegmatów, zaczerpniętych z autorów starożytnych. Znamy źródła, z których Rej czerpał je bezpośrednio do Zwierzyńca, zauważyć jednak należy, iż przytoczone w ks. I. Zwierzyńca powiedzenia mają pierwotniejsze źródła, że odnieść się dadzą do autorów starożytnych, pomiędzy którymi Plutarch niepoślednie zajmuje miejsce. [3]) — Podobny do Rejowego zbiorek apoftegmatów, tylko w daleko szczuplejszych rozmiarach, ogłosił w r. 1576. Bartosz Paprocki pt. Próba cnót dobrych. Wprawdzie Paprocki podaje na początku każdego ośmiowiersza źródła zawartego w nim apoftegmatu, mimo to jednak bardzo często trudno jest sprawdzić, skąd czerpał, tak bardzo zmienia kształt pierwotny swego wzoru. [4])

---

[1]) Por. rozprawy prof. J. Chrzanowskiego: Zwierzyniec Mikołaja Reja z Nagłowic. Ateneum 1895; prof. Bruchnalskiego na czele wyd. Zwierzyńca z r. 1895. i prof. T. Sinki: Źródła przykładów Reja w Żywocie czł. poczc. Rozpr. Ak. Umiej. t. 43.

[2]) O ile nie weźmie się w rachubę »Żywotów Philozophów« M. Bielskiego 1535., tłumaczonych z G. Burley'a.

[3]) Z cz. I. Zwierzyńca V. Pedartus (?) = Plut. Ap. Lac. Pädaretus nr. 3., XI. = Plut. Ap. Reg. Philipp. nr. 31., XIV. = Plut. Philipp. nr. 6., VII. = Plut. Philipp. nr. 23., VIII. = Plut. Philipp. nr. 3., IX. = Plut. Philipp. nr. 18., X. = Plut. Philipp. nr. 31., XII. = Plut. Philipp. nr. 28., (?) XIII. = Plut. Philipp. nr. 22. (?), XVI. = Plut. Alexander M. nr. 1., XVII. = Plut. Alex. M. nr. 12. (?), XXIII. = Plut. Alex. M. nr. 14., XXIV. = Plut. Alex. M. nr. 31. (Pirrus ? = Porus), XXIX. = Plut. Ap. Reg. Alcibiades nr. 2., XXX. = Plut. Ap. Reg. Agathocles nr. 1., XXXI. = Plut. Ap. Reg. Antiochus nr. 1., XXXIII. = Plut. Ap. Reg. Semiramis nr. 1., L. = Plut. Ap. Reg. Antigonus I. nr. 18., LXIII. = Plut. Ap. Reg. Pericles nr. 4., LXXI. = Plut. Ap. Lac. Agesilaus M. nr. 14., XCII. = Plut. Ap. Reg. Alex. M. nr. 11., CIII. = Plut. Ap. Reg. Antigonus I. nr. 10., CLIV. = Plut. Ap. Rom. Pompeius nr. 31., CLX. = Plut. Ap. Reg. Xerxes nr. 2., CLXII. = Plut. Ap. Reg. Pelopidas nr. 4., CLXIII. = Iut. Ap. Reg. Epaminondas nr. 8., CLXVIII. = Plut. Ap. Reg. Dionysius M. nr. 12., CLXX. = Plut. tenże nr. 10., CLXXII. = Plut tenże nr. 13., CLXXIII = Plut. Ap. Reg. Gelon nr. 2., CLXXIV. = Plut. Ap. Reg. Phocion nr. 5., CLXXV. = Plut. tenże nr. 6., CLXXVI. = Plut. tenże nr. 9., CLXXX = Plut. Ap. Lac. Cleomenes nr. 2., CLXXXI. = Plut. tenże nr. 4., CLXXXIII. = Plut Ap. Lac. Agis. f. Arch. nr. 8., CXCIII. = Plut. Ap. Rom. Aemilius Paulus nr. 7., CXCV. = Plut. Ap. Lac. Lycurgus nr. 15., CXCVI. = Plut. tenże nr. 14., CXCVIII. = Plut. tenże nr. 1. — (cytuję według wyd. Dübnera: Plutarchi scripta Moralia, Paris. 1841.).

[4]) I tak znajdujemy u niego z Plutarcha cytaty następujące: k. 1v. 15. w. zd. znajduje się wzmianka z Plut. Ap. Lac., na tejże karcie w. 3. zd. wzmianka z Plut. Ap. Rom., k. 2. w. 3. zd. ap. 9. = Plut. Ap. Rom. Scipio Min. nr. 2., k. 2v. w. 12. zd ap. 11. = Plut. Ap Reg. Phocion nr. 18. (?), k. 3. w. 15 zd. ap. 14. = Plut. Ap. Reg. Alex. M. nr. 29., k. 5. w. 5. zg. ap. 24. = Plut. Ap. Rom. Pompillius nr. 1., k. 5. v. 15. w. zg. ap. 25. = Plut. Laced. Ap. Damatria nr. 1. (?), k. 6. w. 2. zg. ap. 27. = Plut. Ap. Lac. Eudamidas nr. 1., k. 6. w. 20. zg. ap. 28. = Plut. Ap. Reg. Dionysius M. nr. 3., k. 6. v. 16. w. zg. ap. 30. = Plut. Ap. Lac. Archidamus Agesilai F. nr. 3. k. 7. v. 17. w. zg. ap. = Plut. Ap. Lac. Nicander nr. 2. k. 8. v. 1. w. zd. w dopisku Plut. Ap. Lac., k. 9. w. 3. zd. ap. 44. = Plut. Ap Lac Alcamenes nr. 2., k. 10. w. 5. zd. ap. 50. = Plut. Ap. Lac. Agesilaus M. nr. 2., k. 10. v. 14. w. zd. ap. 52. = Plut. Ap. Lac. Agis nr. 16., k. 11. v. 22. w. zg. ap. 57. = Plut. o sławie (?), k. 12. w. 7. zd. ap. 60. = Plut Ap. Reg. Artaxerxes Mnemon nr. 2. (?), k. 13. w. 12. zg ap 64. — cyt. z żywota Aleksandra W., i k. 14. v. 11. w. zg. ap. 68. = Plut. Ap. Reg. Agesilaus nr. 2.

Nad Rejem ma tę wyższość, iż opatruje niekiedy swe powiedzenia odnośnikami łacińskimi. — Także Jan Kochanowski pozostawił zbiorek apoftegmatów, nie objął nimi jednak powiedzeń autorów starożytnych, używając formy apoftegmatu do wyrażenia treści rodzimej, współczesnej. — Najwybitniejszym przedstawicielem tego rodzaju twórczości, który też zostawił po sobie najobszerniejszy zbiór apoftegmatów prozą w czterech księgach, jest Bieniasz Budny. Pierwsza księga jego »Krótkich a węzłowatych powieści« (najobszerniejsza) zawiera powiedzenia filozofów, druga odpowiada treścią Plutarchowym apoftegmatom regum et ducum, trzecia zamyka w sobie »powieści Lacedemończyków« i jest prawie w całości przekładem odpowiednich apoftegmatów Cheronejczyka, czwarta zaś zawiera »powieści i sprawy Białychgłów roztropnych« i pokrywa się w małej części z Λακαινῶν ἀποφθέγματα. — Ogółem przejął Budny przeszło 80 apoftegmatów [1]) z Plutarcha, a przyznać mu trzeba, że w jędrnej prozie dobrze oddał charakter powiedzeń Plutarchowych. — Wszelkie domówienia umieszcza Budny po przytoczeniu apoftegmatu, nie mącąc wywodami treści zwięzłego dictum, czem zasadniczo różni się od bujającego swobodnie w granicach wiersza Reja i Paprockiego, który z domówień tworzy niekiedy odrębne ośmiowiersze. Idąc może śladem Kochanowskiego, próbował też Budny własnych sił w pisaniu apoftegmatów o treści rodzimej, lecz okazy tego rodzaju powiedzeń są u niego nieliczne (np. ks. IV. powieść o Wandzie). — Mniej obfity zbiór apoftegmatów wierszem, (na wzór może Rejowego, który znacznie przewyższa) dał

---

[1]) Ks. II. Philipp. Maced. nr 1. = Plut. tenże nr. 4., Phil. M. nr. 2. = Plut. nr. 5., Phil. M. nr. 3. = Plut. nr. 12., Phil. M. nr. 4. = Plut. nr. 13., Alex. W. nr. 1. = Plut. nr. 2., Alex W. nr. 3. = Plut. nr. 6., Alex. W. nr. 4. = Plut. nr. 7., tenże nr. 5. = Plut. nr. 26., tenże nr. 6. = Plut. nr. 32., Antygon I nr. 1. = Plut tenże nr. 3., tenże nr. 2.. = Plut. nr. 6., tenże nr. 3. = Plut. nr. 10., tenże nr 4. = Plut. nr. 11., tenże nr. 5 = Plut. nr. 12., Antygon II nr. 1. = Plut. Antig. II. nr. 2., Antyg. III. nr. 2 = Plut. Antig. II. nr. 5., Artaxerxes nr. 1. = Plut. nr 4., Pyrrhus nr. 1.= Plut. nr. 1., tenże nr. 2. = Plut. nr. 5., Kotys nr. 1. = Plut. nr. 1., Agathocles nr. 1.= Plut, nr. 1., Dyonizyusz St. nr. 1. = Plut. nr. 4., Dyoniz. Mł. nr. 1. = Plut. nr. 3., tenże nr. 2. = Plut. nr. 4., Archelaus n. 1. = Plut. nr. 1. Themistocles nr. 2. = Plut. nr. 11., Alcybiades nr 1. = Plut. nr. 2., tenże nr. 2. = Plut. nr. 7., Perikles nr. 1. = Plut. nr. 1., tenże nr. 2. = Plut. nr. 4., Iphikrates nr. 1. = Plut nr. 5., Epaminondas nr. 1. = Plut. nr. 6., Scipio St. nr. 1. = Plut. nr. 2., tenże nr. 3. = Plut. nr. 10., Scipio Mł. nr. 1. = Plut, nr. 12., Cicero nr. 1. = Plut. nr. 5., Pompeiusz nr. 1. = Plut. nr. 9., tenże nr. 5. = Plut. nr 5., Marius nr. 1. = Plut. nr. 5., M. Curius nr. 1. = Plut. nr. 5., Paweł Aemilius nr. 1. = Plut. nr. 5.. Memnon nr. 1. = Plut. nr. 1., — Ks. III. Lycurgus nr. 1. = Plut. nr. 22., tenże nr. 2. = Plut. nr. 25., tenże nr. 3. = Plut. nr. 15., Agesilaus nr. 1. = Plut. Agasicles nr. 2., Agesilaus W. nr. 2 = Plut. Ages. nr 51., tenże nr. 3. = Plut. nr. 65., tenże nr. 5. = Plut. nr. 66., tenże nr. 6. = Plut. nr. 73., tenże nr. 7. = Plut. nr. 79., Alkamenes nr. 1. = Plut. nr. 1., tenże nr. 5. = Plut. nr. 2., Anaxandrias nr. 1. = Plut. Anaxandridas nr. 6., Anaxander nr. 1. =Plut. nr. 1., Antalcidas nr. 1. = Plut. nr. 4.. Archidamidas nr. 1. = Plut. nr. 2., Arichidamus Ages. f. nr. 1 = Plut. nr. 1., tenże nr. 5. = Plut. nr. 6., Theopompus nr. 1. = Plut. nr. 4., Tektamenes nr. 1. = Plut. nr. 1., Hippokratidas nr. 1. = Plut. nr. 1., Kleomenes nr. 1. = Plut. nr. 7., tenże nr. 2 = Plut. nr. 12., Leontychidas nr. 1. = Plut. nr. 2., Leon nr. 1. = Plut. nr. 1., Leonidas nr. 1. = Plut. nr. 6., Lysander nr. 1. = Plut. 11., Namertes nr. 1. = Plut. nr. 1., Paedaretus nr. 1. = Plut. nr. 3., Pausanias nr. 1. Plut. nr. 2., Telekrus nr. 1. = Plut. nr. 3., itd.

Stanisław Witkowski w r. 1615. pt. Apophthegmata albo subtelne powieści z ksiąg Plutarcha i różnych Philozophów, Cesarzów, Królów ku krotofilnej uciesze zebrane, Kraków u Andrz. Piotrowczyka s. 48, w 8ce. — Jak wskazuje tytuł, Witkowski oparł się w znacznej części na apoftegmatach Plutarcha.[1]) on też pierwszy wyraźnie zaznaczył, iż czerpał je wprost ze zbioru Cheronejczyka. — Istniały też w Polsce XVI. w. zbiory apoftegmatów, grupowane według treści pod napisami o męstwie, gniewie, piękności itd. na wzór zagranicznych. Typowym okazem tego rodzaju zbiorów mogą być często w Polsce odbijane Varini Camertis Apophthegmata ad bene beateque vivendum mire conducentia Crac. Vietor. 1522., 1529., 1530., 1538., i 1539., z polskich zaś zbiorków Jana Krajewskiego: Wizerunek cnót świętych albo sentencye z różnych autorów zebrane, 1608. — I w tych zbiorkach zajmują apoftegmata Plutarcha miejsce wybitne.[2]) — Z innych w Polsce drukowanych zbiorów wymienić należy jeszcze Grotowskiego: Apophthegmatum flores 1574. i nieznane dziś »Przypowieści« Moczydłowskiego 1614. — We wszelkiego rodzaju zbiorach powiedzień przytaczano apoftegmata Plutarcha niejako z obowiązku. Lecz powiedzenia Cheronejczyka spotykamy także często w dziełach renesansistów naszych o treści specyalnej, rodzimej, czerpane bądź wprost z Plutarcha, bądź też ze zbiorów współczesnych. — Znajdujemy je u poetów naszych złotego okresu: Jana Kochanowskiego,[3]) M. S. Szarzyńskiego,[4]) S. Klonowicza[5]) u napoły poetów i prozaików: M. Reja[6]) i jego naśladowcy B. Paprockiego,[7]) u prozaików: Glicznera,[8]) Ł. Górnickiego,[9]) J. Januszowskiego,[10])

---

[1]) Apoft. nr. 15. u Witkowskiego = Plut. Phocion nr. 5., nr. 16., = Plut. tenże nr. 12., nr. 17. = Plut. nr. 16., nr. 18. = Plut. tenże nr. 19., nr. 19. = Plut. Archidamus f. Zeux. nr. 1., nr 20. = Plut. tenże nr. 6., nr. 25. = Callicraditas nr. 1., nr. 23 = Plut. Cleomenes nr. 2., nr. 24. = Plut. tenże nr. 7., nr. 25. = Plut. tenże nr. 10., nr. 26. = Plut. tenże nr. 18., nr. 28. = Plut. Leonidas nr. 11., nr. 30. = Plut. tenże nr. 2., nr. 31. = Plut. Lycurgus nr. 15., nr. 32. = Plut. tenże nr 25., nr. 33. = Plut. tenże nr. 28., nr. 34. = Plut. tenże nr. 31., nr. 35 = Plut. Lysander nr. 1., nr. 36. = Plut. tenże nr. 11., nr 47. = Plut. Philipp. Alex. p. nr. 3., nr. 49. = Plut. tenże nr. 13., nr. 50. = Plut. tenże nr. 22., nr. 51 = Plut. Alex. M. nr. 6., nr. 52 = Plut. tenże nr. 10., nr. 55. = Plut. tenże nr. 3., nr. 56. = Plut. Antigonus I. nr. 5., nr. 57. = Plut. tenże nr. 9., nr. 60. = Plut. C. Augustus nr. 2., nr. 6 . = Plut. tenże nr. 7., nr. 75. = Plut. Damatria nr. 1., nr. 81. = Plut. Semiramis nr. 1.

[2]) Por. w Apophth. Varinusa rozdziały: De abstinentia et temperantia, De audacia et fortitudine, De imperatoribus et praeceptis in bello, De his qui praesunt urbibus, De iniustitia De ira, De pulchridutine, De amore fraterno, Vituperiim., divitiarum i i., a w Wizerunku Krajewskiego rozdz.: Benignitas, Bonitas, Fortitudo itd.

[3]) Por. np. Dziewosłąb, wyd. pomn. s. 155. w. 8. zd., gdzie mowa o ustawach Likurga dot. posagu.

[4]) Por. prof. T. Sinki: Drobiazki humanistyczne, Eos 1905.

[5]) Por. Victoria Deorum s. 60. w. 6. zg. ap. Agathocl. nr. 1.

[6]) Poza Zwierzyńcem także w Żyw. czł. pocz. por. rozprawę cyt. prof. T. Sinki.

[7]) Por. obok: Próby cnót dobrych, *Księgi króla nauczające* 1578. rozdz. 10., 13. i 14.

[8]) Por. Glicznera cit. op. s. 5. w. 3. zg., s. 48. w. 5. zd. i s. 82. w. 12. zd.

[9]) Por. Dworzanin wyd. Tur. 1859. s. 274. w. 7. zg. = z ap. Themistocles nr. 17.

[10]) Por. *Poprawa niektórych obyczajów polskich* s. 116. = ap. Agasicles nr. 2. ii.

Wereszczyńskiego,[1]) Radawieckiego,[2]) ii., słowem apoftegmat jest u naszych renesansistów najczęstszą pożyczką z pism Plutarcha.

Poglądy moralne Cheronejczyka, czerpane z innych jego traktatów, znajdują odbicie, jak o tem świadczą liczne wzmianki i cytacye, w dziełach: Glicznera,[3]) Zamojskiego,[4]) Górnickiego,[5]) J. Kochanowskiego,[6]) Paprockiego,[7]) Januszowskiego,[8]) Radawieckiego,[9]) Starowolskiego,[10]) ii. — Jak głęboko wryły się w umysły naszych pisarzy złotego okresu sentencye Plutarcha, dowodem tego mogą być słowa Ł. Górnickiego, który księgę pierwszą Dworzanina zaczyna sądem Plutarcha. »Była przypowieść u Greków«, mówi tam, »tak żyj, jakoby tego nikt nie uczuł, żeś był na świecie. Którą przypowieść Plutarch szkaluje i gani, a wywodzi iż nikomu w tej ciemności żyć nie przystoi... To gdy mnie często na myśl przychodziło,... wziąłem to przedsię, abych polskiego Dworzanina uczynił, wziąwszy go z ksiąg Grofa Balcera Kastygliona«. — Paprocki, chłoszcząc nierząd polski i prywatę, powoływa się na Plutarcha jako nauczyciela: »Bo słuchając od tegoż Plutarcha nauki, Muszę wołać, zbijając Twe nierządne sztuki«. (por. Pamięć nierządu w Polsce 1587., wyd. Tur. 1856. s. 46. w. 5. zg.).

Pełne głębokiej myśli wyjątki z dzieł mędrca z Cheronei przytaczano jednak nie tylko wtedy, gdy chodziło o udowodnienie prawdy moralnej; już w XVI. w. czerpano z pism jego świadectwa historyczne dla dowodów naukowych. I tak Jan Zamojski w słynnej rozprawie padewskiej pt. De senatu Romano 1563. posługuje się bardzo często[11]) i zasłania powagą Plutarcha.

---

[1]) Por. Regula tj nauka albo postępek dobrego życia króla każdego chrześciańskiego 1587. w 8ce s. 157., s 33. w. 6. zg. ap. Agesilaus ap. = Ap. Reg. nr. 3. Plut. s. 36 w. 3. zg. = Plut. Ap. Reg. Antigenus I nr. 9., a na s 129. w 4. zg. = Plut. tenże nr. 10, s. 36. w. 3. zg. = Plut. Ap. Reg. Dionysius M. nr. 3., s. 88. w. 12. zg. = Plut. Ap. Reg. Agathocl. nr. 1. i 2., s. 96. w. 7. zg. = Plut. Ap. Reg. Semiramis nr. 1., s. 145. w. 3. zg. = Plut. Ap. Rom. Lucullus. nr. 1., s. 146. w. 12. zg. = Plut. Ap. Rom. Aem. Paulus nr. 5., ii.

[2]) Por. Prawy szlachcic cit. op. s. 12. w. 5. zd. = Plut. Ap. Reg. Agathocl. nr. 1.

[3]) Por. Gliczner cit. op. s 34. w. 6. zg. i s. 42. w. 4. zg. cyt. De antiquis instit. Lacon.

[4]) Por. Zamojski cit. op. wyd. z r. 1608. s. 76. w. 12. zd. cyt. Quaest. Rom.

[5]) Por. Dworzanina wyd. Tur. 1858. s. 189. w. 12. zg. powieść o Kammie z Fov. ἀστατ.

[6]) Por. Wzory Pań mężnych i Treny (wedł. Winc. Kubika: Geneza Trenów J. Kochanowskiego, Tarnopol 1903., s. 31. w. 6. zd. itd. są tu remin. z Plut. Consol. ad Apollonium) dalej por. Fragmenta nr. 43. powieść o mężnej Telezylli.

[7]) Por. Paprockiego: Próba cnót dobrych k. 11. w. 7. zd. ap. 55. De aud poëtis.

[8]) Por. Poprawa niekt. ob. polskich. s. 17. w. 8. zg. wyj. z Plut. De sera numin. vindict.

[9]) Por. Prawy szlachcic, s. 25. w. 3. zd. cyt. De tranquil. animi, s. 29 w. 17. zg. De natura hom.

[10]) Por Reformacya obyczajów polskich, wyd. Tur. 1859., s. 89. w. 16. zg. cyt. De veris amicis.

[11]) Por. Ioannis Sarii Zamoscii: De senatu Romano libri duo (I. wyd. Venetiis apud Ziletum 1563.), II. wyd. Argentorati 1608; tego ostat. lib. 1. s. 9. w. 1. zd. Plut. Poplicola teste, s. 27. w. 4. zd. Plut. vita Pompei cyt. 4ro-wierszowy, s. 31. w. ?. zg. świadczy się Plutarchem, podobnież na s. 47. w. 15. zd. i w. 2. zd. i na s. 60. w. 14. zd., s. 74. w. 9. zd., 855. w. 3. zd., s 97. w. 5. zg. i ks. II. s. 148. w. 9. zd.,

Podobnie Wawrzyniec Goślicki w dziele pt. De optimo senatore z r. 1568. przytacza niejednokrotnie [1]) świadectwo Cheronejczyka.

Jak wynika z tego rozstrząsania, wpływ pism Plutarcha na literaturę polską XVI w. był bezsprzecznie wielki. Jeżeliby trzeba było dać odpowiedź na pytanie, w czem tkwi przyczyna, że w XVI. wieku Plutarch zaczął się cieszyć w Polsce tak wielkim rozgłosem, usuwając w cień nawet Arystotelesa, to stwierdzić należy, iż stało się to między innemi dzięki następującym czynnikom: piękności formy, eklektycznemu sposobowi traktowania rzeczy, uwzględnianiu ciągłemu strony moralnej czynów ludzkich i filozofii na ogół biernej, która się wyraziła najpełniej w dalekich od wszelkiej apodyktyczności Arystotelesa apoftegmatach Cheronejczyka.

Podobnie jak w XVI. w., cieszył się Plutarch wielką wziętością w literaturze polskiej wieków następnych. Zwłaszcza wiek XVIII. i początek XIX. stały się dla Plutarcha nowym renesansem. Czcią i podziwem przejmował mędrzec z Cheronei Krasickich i Golańskich, zachwycał też i naszych trzech wieszczów, zwłaszcza autora Króla-Ducha, [2]) a nawet dziś, choć coraz mniej znany szerszemu ogółowi, dla czytających go nic nie stracił ze swego czaru.

---

nadto s. 43. w. 11. zd. vita Fabii (?). s. 67. w. 8. zg. vita Sullae., s.76. w. 12. zd cyt. Plut. Quaest. Rom. s. 80. w. 10. zd. vita Catonis Min.. s. 90. w. 2. zd. vita Aemilii Pauli cyt. 4ro-wierszowy, s 95. w. 8. zg. cyt. Plut. vita Pompei s. 95. w. zg. cyt. vita Catonis. Min., podobnież w ks. II. str. 102. w. 7. zg. z tegoż żywota cytat 4ro-wierszowy, i s. 189. w. 8. zg. vita Caesaris, cyt. 2 wiersz.

[1]) Por. w ks. I. k. 4. w. 2. zd. z przedmowy Plut. do Trajana (Moralia wstęp do Apophth.) k. 17. v. 14. w zg. cyt. vita Pompei. k. 23. v. 14. w. zg. Plut. o Dyogen., k. 34. w. 9. zg. Plut. vita Thesei, z ks. II. k. 66. v. 12. w. zg. vita Alex. M. i k. 70. v. w. 14. zg. vita Bruti.

[2]) Por. rozprawę prof. T. Sinki: Hellenizm Juliusza Słowackiego, 1909.

MISCELLANEA.

O pochodzeniu wyrazu Syphilis.

Wyraz syphilis wywodzono od gr. σιφλός = brudny, albo od σύν i φιλία = cum amore, albo od σῦς = świnia i φιλία = miłość. (por. G. Letzel, Lehrbuch der Geschlechtskrankheiten, Wien u. Leipz 1892, s. 139, M v. Zeissl w Eulenburga Realencyclopädie der gesammten Heilkunde, t. XXIII[3] (Berlin i Wiedeń, 1900) s. v. Syphilis. str. 637; H. Eichhorst, Handbuch der speziellen Pathologie und Therapie, t. IV[5] Wiedeń i Lipsk 1897 str. 642 nie podaje etymologii). W zeszłorocznym styczniowym zeszycie miesięcznika Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, deutsche Literatur und Geschichte (t. XXV, Lipsk i Berlin 1910) str. 72 — 77, por. dodatek str. 168) poświęcił Franciszek Boll, profesor filologii klasycznej w uniwersytecie heidelberskim, tej kwestyi bardzo zajmujący artykuł, w którym odrzuca wszystkie dotychczasowe etymologie wyrazu syphilis jako niedorzeczne i wykazuje w sposób przekonywujący, że także najnowszy wywód W. Pfluga z arabskiego wyrazu sifl l. sufl = na dole (Syphilis oder Morbus Gallicus, eine etymologische Betrachtung, Strassburg 1907) pod względem rzeczowym i językowym jest nieuzasadniony. — Aby zbadać pochodzenie wyrazu syphilis, trzeba zdaniem Bolla rzecz traktować historycznie. Otóż wiadomo, że w ostatnim dziesiątku lat XV. stulecia, w kilka lat po odkryciu Ameryki, występuje u nowożytnych ludów zaraza zwana syphilis. Po raz pierwszy występuje syfilis z siłą choroby epidemicznej w czasie wyprawy Karola VIII. na Neapol. Groźną chorobę z początku nazywano według kraju, z którego zdawała się pochodzić, chorobą francuską, morbus Gallicus, jednakże każdy naród nazywał ją według kraju sąsiedniego, z którego przyszła. Nazwy choroby idą w setki, a wyliczenie ich zajmuje w dziele Iwana Blocha (Der Ursprung der Syphilis, t. I, Jena 1901) 18 kolumn druku (str. 297 — 305). Jedna nazwa wyparła wszystkie inne, mianowicie »syphilis«. Zachodzi ona po raz pierwszy u lekarza, humanisty, poety i astronoma Girolamo Fracastoro (Fracastorius)

[1]) Rzecz czytana w Kole Stanisławowskiem Tow. fil. dnia 12. listopada 1910 — z nieznacznemi zmianami.

z Werony, który wyrazu syphilis przez siebie, jak sam podaje, ukutego użył w tytule swego poematu dydaktycznego: Syphilis sive morbi Gallici libri tres (Werona 1530, por. do historyi powstania tego poematu wywody Pfluga w cyt. rozprawie). Poemat Fracastoriusa (opera omnia, Venetiis 1574) podaje w pierwszej pieśni etyologię i patologię syfilisu, przyczem usiłuje wykazać, że syfilis nie powstał w jednym tylko kraju, lecz wszędzie wystąpił równocześnie. W tej pieśni nazwa syphilis wcale nie zachodzi, podobnie jak w księdze drugiej, zajmującej się profilaktyką, dyetetyką i terapią choroby. Tu znajdujemy podanie, że młodego myśliwego Ilceusa, który wskutek zarazy stracił nagle zdrowie i urodę, kąpie nimfa Lipare w swej podziemnej grocie w płynnem srebrze t. j. w rtęci i przywraca młodzieńcowi zdrowie W trzeciej pieśni, w której po po raz pierwszy znajdujemy wyraz syphilis, poeta opisuje odkrycie środka leczniczego przeciw syfilisowi t. j. drzewa zwanego Guajak (Hyacus, Huyacus). Na wzór Odyssei opisuje tu Fr. podróż Kolumba do nowego świata. Za karę z powodu zabicia kilku świętych ptaków boga słońca — przypominam woły Heliosa (boga słońca) na wyspie Trynakryi (Sycylii), zjedzone przez towarzyszów Odysseusa — jeden ze ściganych ptaków przepowiada żeglarzom nieszczęścia, niebezpieczną tułaczkę, rozdwojenie wśród załogi i nową straszną chorobę. Zaraz potem zawierają przybysze przyjaźń z pierwotnymi mieszkańcami wyspy. Podczas smutnego obrzędu, kiedy się składa ofiary bogu słońca w celu uśmierzenia jego gniewu, widzą przybysze wielu ludzi zniszczonych ową chorobą i dowiadują się od starego władcy pierwotnych mieszkańców o jej powstaniu. Jestto kara zesłana przez boga słońca, Apollina. Przed wielu laty panował na tej wyspie — Ophire zwie się ona na wzór starożytnego miasta Ophir — król Alcithous. Jego pasterz imieniem Syphilus pewnego razu wybuchnął gniewem z powodu piekącego żaru słońca i porzucił służbę Apollina, którego ponawiał o niewdzięczność względem ludzi mimo składanych mu ofiar, oświadczając, że odtąd będzie czcił jako boga swego króla Alcithousa, który zamiast jednego barana, byka i psa, które się znajdują na niebie, posiada niezliczone trzody. Pasterz namawia całą ludność wyspy do porzucenia boga słońca, a oddawania czci boskiej Alcithousowi. Wnet następuje kara. Apollo zsyła nową chorobę, której ulega pierwszy Syphilus, wnet także król Alcithous, a potem cała ludność. Od imienia pasterza otrzymuje choroba nazwę syphilis. Nimfa Ammerice obiecuje im pomoc pod warunkiem że znowu będą oddawali cześć i składać ofiary bogu słońca. A skoro to czynią, wyrasta drzewo lecznicze (Guajak) Odkrywcom nowego świata przynoszą okręty przybyłe z Europy niespodzianą wiadomość, że ta sama choroba tymczasem także Europejczyków nawiedziła. W ten sposób ci, którzy wyjechali do Ameryki, mogą teraz zawieść do Europy drzewo Guajak. Poemat Fracastoriusa kończy się hymnem pochwalnym na ten cudowny środek leczniczy i pozdrowieniem dla kardynała Piotra Bembo, któremu poeta utwór swój poświęcił — Nazwa (syphilis) utworzona jest od imienia pasterza (Syphilus), a ponieważ pasterz nosił to imię jeszcze przed zachorowaniem, przeto nazwa syphilis nie oznacza istoty choroby. Z tego powodu Boli odrzuca wszystkie etymologie dotychczasowe, jak już wyżej wspomniałem. Ale skąd Fr. wziął imię pasterza Syphilusa? W podaniu, opowiedzianem w trzeciej pieśni naszego poematu, zachodzą oprócz nazw Ammerice, Ophire i Atlasa, tylko przygodnie wspomnianego jako praszczura pierwotnych mieszkańców wyspy, 2 imiona t. j. imię króla Alcithousa,

w którem Pflug widzi lekką odmianę imienia Alkinoosa, króla Feaków w Odysei, i imię pasterza Syphilusa. Otóż podanie o pasterzu (Syphilus) jest zdaniem Bolla naśladownictwem mitu o Niobie i jej dzieciach w Metamorfozach Owidego (ks VI, 146 — 312). Syphilus wprowadza cześć boską dla śmiertelnika zamiast czci boga słońca. Tak samo żąda Niobe czci boskiej (VI, 170 nast. t.), wyrażając się pogardliwie o bogach, zwłaszcza o Latonie. Syphilus wyśmiewa boga słońca Apollina, że posiada tylko po jednym baranie, byku i psie na niebie w przeciwieństwie do bogactwa trzód Alcithousa. Tak samo Niobe wyśmiewa Latonę, że ma tylko jednego syna i jedną córkę, podczas gdy ona sama ma 7 synów i tyleż córek. U Fracastoriusza i u Owidyusza następuje gniew boga (bogini) i za karę masowa śmierć. Nagłą śmierć dzieci Nioby już w starożytności tłumaczono jako zarazę. Tak samo zarazą jest nowa straszna choroba. Jeżeli więc wzorem Fracastoriusza był mit o Niobie u Owidyusza, to imię Syphilus utworzone jest na wzór imienia drugiego najstarszego syna Nioby Sipylus (VI, 231) albo wprost wzięte z Owidyusza, gdzie według notatki Włocha Ciofanusa u Burmana (wyd. Metamorfoz Owidego VI, 149, 231) kilka rękopisów starych (aliquot veteres') miało lekcyę: Siphylum (por. Bolla dodatek w Neue Jahrbücher l. c. str. 168). Imię syna Nioby nadał Fr. swemu pasterzowi, jak twierdzi Boll, dlatego, że nadaje się do umieszczenia w heksametrze i przypomina w pierwszej swej części składowej Homerowego συβώτης, a więc jest odpowiednie dla pasterza. Syphilus z pierwszą zgłoską długą nie jest więc zdaniem Bolla wyrazem greckim, bo nawet pod względem iloczasu pierwszej zgłoski różni się od gr. συβώτης, i od tego barbarzyńskiego słowa (a voce barbara, jak się wyraża współczesny Frakastorowi Lilius Gyraldus, De poetis nostrorum temporum, wyd. K. Wotke, Berlin 1894) utworzył Fr. nazwę syphilis. Zdaniem Bolla pierwotny tytuł poematu Fr. brzmiał: Syphilidis sive de morbo Gallico libri tres t. j. poemat o Syphilusie cz. o chorobie gallickiej (francuskiej) w 3 księgach. Syphilis według Bolla jest utworzone, jak Aeneis, Achilleis, Thebais. Dopiero na podstawie tego napisu poeta według przypuszczenia Bolla powziął myśl nazwania także samej choroby syphilis, skoro ten wyraz w tytule stał obok nazwy morbus Gallicus. — Wywody Bolla nasuwają czytelnikowi wątpliwości. I tak w rozprawce (l. c. str. 72 — 77) powtarza Boll ustawicznie twierdzenie, że poeci humanistyczni, a więc także Fracastorius brali od starożytnych poetów, zwłaszcza rzymskich motywa i imiona własne, ale zmieniali je i kombinowali, stosownie do swoich celów, zacierając ślady pożyczek. Ilceus Fr. jest według Bolla Hyleusem Metamorfoz Owidego, Sirenis w I. pieśni Fr jest kombinowane z Silenus i Sirene i gra tę samą rolę, co Proteus w micie o Aristaeusie (u Wergilego na końcu IV ks. Georgik). Wszystko w tym celu, aby wykazać, że Syphilus Fr. jest lekką odmianą Owidyuszowego Sipylus. Natomiast w dodatku (l. c. str. 168) Boll, otrzymawszy od swego kolegi Samuela Brandta wiadomość o waryantach nazwy Sipylus, znajdujących się w rękopisach i starych wydaniach Owidyusza i innych pisarzy łacińskich (Syphylus, Syphilus) zapomina o tem, co mówił ciągle w rozprawce, i tryumfując obwieszcza, że teraz identyczność nazw Syphilus i Sypylus już jest skonstatowana co do kropki i że można zamknąć akta nad kwestyą pochodzenia wyrazu syphilis. Ale przyjmując nawet za pewnik wywód Bolla, musimy zauważyć, co po części i Boll czyni, że Fr. wybrał imię Sipylus dla swego

pasterza z tej tylko przyczyny, że ono składa się z σῦς i φίλος i nadaje się dla pasterza, inaczej byłby wziął jedno z pozostałych 6 imion synów Nioby, które podobnie jak Sipylus dadzą się pomieścić w heksametrze. Że pierwsza zgłoska wyrazu Syphilus jest długa, podczas gdy w συβώτης pierwsza zgłoska jest krótka, ta okoliczność nie ma znaczenia wobec znanego faktu, że nietylko humaniści, ale poeci łacińscy wszystkich czasów prozydyę imion własnych traktują swobodnie, a nawet dowolnie. Zresztą pierwsza zgłoska imienia Syphilus u Owidyusza jest krótką (Metam. VI, 149 i 231) taksamo. jak w συβώτης u Homera. A więc etymologia σῦς + φίλος przynajmniej pośrednio nie jest tak niedorzeczną jak twierdzi Boll. — Dalej zwracam uwagę na to, że mit w III. pieśni u Fr. przypomina żywo Iliady A. ww. 8 — 100, gdzie Kalchas przemawia do Achillesa διίφιλε (74 nast.), a Achilles w swej odpowiedzi nazywa Apollina διίφιλον (85 nast.). U Homera znieważony przez Agamennona w osobie kapłana Chryzesa Apollo nazwany jest διίφιλος u Fr. bezczeszczący Apollina pasterz otrzymuje imię (σύφιλος) Do słów Gyraldusa (a barbara voce) (por. wyżej) nie trzeba przywiązywać wielkiej wagi. Ponieważ Syphilus nie jest wyrazem, znajdującym się u autorów greckich i łacińskich, przeto Giraldus nazwał go barbarzyńskim, a nie dla tego, że uważał go za wyraz pochodzenia frygijskiego. — Wreszcie nazwę syphilis wywodzi Boll w sposób sztuczny od imienia Syphilus (por. wyżej), mojem zdaniem syphilis = συφιλίς (sc νόσος) jest adiect. gen, fem. do Σύφιλος (Syphilus), jak Δελφίς do Δελφοί u Soph. O. R. 463 ἁ... Δελφὶς... πέτρα (por. moje uwagi w Z. f. öst. Gymn. 1910 str. 848 nast.).

Stanisławów *Z. Dembitzer.*

Recenzye — Sprawozdania — Zapiski.

Przekład dwóch tragedyj Eurypidesa.

1) Bogusław Butrymowicz. Przekład tragedyi Eurypidesa Hippolytos-Fedra (zaopatrzony wstępem i objaśnieniami) [osobne odbicie z XIV. Sprawozdania Dyrektora I. prywatnego wyższego Gimnazyum żeńskiego w Krakowie] r. 1910.

Śmiało rzec można, że najwięcej czytany i podziwiany poeta tragiczny grecki najmniej jest u nas znany. Tłómaczenie Węclewskiego[1]) spotyka się dość rzadko, innych[2]) zaś wprost nigdy się nie widzi, nawet Kasprowicza przekład Cyklopa nie jest tak rozpowszechniony i znany, jak być powinien. I gdyby nie kilka skąpych wzmianek przy lekturze Goethego Ifigenii lub Złotego runa Grillparzera, wychowankowie gimnazyów klasycznych niby o dziełach Eurypidesa nie widzieli. Zmienić się to może, jeśli pojawią się polskie tłómaczenia artystyczne i łatwo dla wszystkich dostępne. Takie tłómaczenie ogłosił zaszczytnie znany tłómacz Arystofanesa, Bogusław Butrymowicz. We wstępie czytamy o życiu i twórczości Eurypidesa, dalej jest omówiona tragedya Hippolytos i podany przegląd akcyi dramatu. Język wstępu jest piękną polszczyzną, gładkie, potoczyste, rytmicznie zbudowane okresy zdradzają, że wyszły z pod pióra mistrza. Świetną jest charakterystyka twórczości Eurypidesa. (str. 4 i 5). »Kim jest Eurypides jako tragik? Twórcą nowoczesnego dramatu. Szekspirem przed Szekspirem. Gigantyczny patos Ajschylosa, »wzorową« tragiczność Sofoklesa sprowadza do nagiej prawdy rzeczywistego życia, pokazuje ludzi takimi, jacy są: królów z duszami żebraków, nędzarzy z królewskim duszy giestem. Umęczona dusza ludzka poczyna po raz pierwszy

[1]) Węclewski tłómaczył poszczególne tragedye prócz Iona i Rezosa w latach 1880-82. Wszystkie zaś tragedye są pomieszczone w zbiorowem wydaniu: Tragedye Eurypidesa tomów 5, 1882 Poznań, Biblioteka Kórnicka.

[2]) Fenicyanki i Orestesa tłómaczył Mihanowicz w Miesięczniku połockim 1818. Orestes trag. w 5 akt. Wilno 1829 (bezimiennie). Medea przekładu Grabowskiego Warszawa 1880.

[3]) Lwów 1902 bibl. utw. dram. t. III.

drgać na scenie, dusza ludzka przepełniona namiętnością i bezsilnością, nie już wobec fatum gdzieś w wyżynach niebieskich władnącego, ale wobec własnych tajemniczych mocy, których nie zna, w pierścieniu których się szamoce i upada w końcu z jękiem i krzykiem. Ten krzyk duszy rozpaczliwy, który brzmi dzisiaj i będzie brzmiał jutro, w ateńskim teatrum po raz pierwszy był słyszany«.

Sam przekład już przy pobieżnem czytaniu ukazuje swe niepospolite zalety. Przedewszystkiem jest poetyczny, poezyę mamy wszędzie, nie tylko miejscami. Uwagi sceniczne ułatwiają wielce zrozumienie rzeczy, a także i objaśnienia pod tekstem, które określają jakąś osobę mityczną lub rozwijają jaśniej myśl zdania mniej zrozumiałego. Także i czcionki odpowiednio zmieniane mają myśl uwydatniać. Dokładność jednak tego przekładu występuje dopiero w całej pełni, gdy go porównamy z oryginałem i dawniejszem tłómaczeniem Węclowskiego. Mimo tego, że nowszy tłómacz użył w dyalogu rymu, nie pozwolił sobie na żadne większe ustępstwo. Mało jest miejsc znaczniej odstępujących od tekstu, a i te zawsze oddają wiernie myśl i nastrój tłómaczonych wierszy n. p. w. 347. ΦΑΙ, τί τοῦθ' ὃ δὴ λέγουσιν ἀνθρώπους ἐρᾶν; / ΤΡ ἥδιστον, ὦ παῖ, ταὐτὸν ἀλγεινόν θ' ἅμα. = Mów, czem jest miłość? jak to ludzie zową? Niebiańskiem szczęściem, męką tartarową, albo w. 569. ΦΑΙ ἰώ μοι, αἰαῖ αἰαῖ / ὦ δυστάλαινα τῶν ἐμῶν παθημάτων. = O, grozo! o rozpaczy! / O, ja nieszczęsna, tego już nie zniosę sromu. — Tłómacz starał się nietylko myśli wiernie oddawać, ale i słowa lub zwroty. Każdy wiersz przekładu odpowiada wierszowi oryginału, tak w dyalogu, jak i też w chórach. Oryginał grecki liczy 1466 wierszy, przekład Butrymowicza tyleż, Węclewskiego 1407. Wierność formalna nie ogranicza się tylko do objętości. Nieraz można sprawdzić, że tłómaczenie Butrymowicza jest nietylko szczęśliwszem, ale i dosłowniejszem niż Węclewskiego: n. p. w. 14. ἀναίνεται δὲ λέκτρα = Węcl. nie zbliża się do niewiast. Butr. gardzi szczęściem małżeńskiem lub w. 26, εὐγενὴς δάμαρ = Węcl. szlachetna, Butr. cnie zrodzona. w. 32. ἐρῶσ' ἔρωτ' ἔκδημον = Węcl. gorejąc w sercu do Hippolita dalekiego, Butr. miłość marząc daleką (u Butr. nawet alliteracya jest oddana) w. 39. κἀκπεπλεγμένη / κέντροις ἔρωτος ἡ τάλαιν' ἀπόλλυται = Węcl. i tonąc we łzach... Butr. szarpana żądłem chuci... w. 166 τὰν δ' εὔλογον οὐρανίαν / τόξων μεθέουσαν ἀύτευν... = Węcl. wiersz 153. żem do babiącej niebianki bole rodzenia kojącej.. Butr. Tom łożnic lekarki niebiańskiej, strzały dzierżącej Artemi.. Miejsc takich jest wprost bez liku. Także można dostrzedz głębsze zrozumienie tekstu niż u Węclewskiego (porów. n. p. w. 93, 247 i t. d.). Stara się też tłómacz także o wierność metryczną, mianowicie zachowuje stosunek kolów krótszych do dłuższych w anapestach, n. p. w. 250 kiedyż me kości zgon tak czułą ręką / utuli miękko.

Szereg wyrazów nieliterackich lub archaicznych, użytych w przekładzie (n. p. tynów w. 226 = płotów, w. 467 trza, (częściej) największa, 254 i częściej, 630 jenże i t. d.) ma może oznaczać mieszanie się u Eurypidesa literackiego języka z codziennym i uwydatnić pewną niedbałość i nietroskliwość w wyborze wyrazów. [Dion. Hal. vet. scr. cens 2, 11 p. 423; Arist Rhet. 3, 2 p. 1404 b. 25 i inne miejsca, cytowane w stereotyp. wydan. Naucka].

Wypada jeszcze zauważyć, że wiersz 610 jest oddany niezgodnie z myślą autora ΠΠΠ τά τοι κάλ'ἐν πολλοῖσι κάλλιον λέγειν. nie znaczy jak chce Butr. »Cóż więc twem zdaniem głosić przystojnej przystoi« ale jak Węclewski: »Co

piękne w oczach świata wyda się piękniejszem« lub Wilamowitz »Das Rechte zu verbreiten ist doch recht«. Dalej wiersza 440 κἄπειτ' ἔρωτος εἵνεκα ψυχὴν ὀλεῖς nie należało oddawać słowami »a ty dla tej miłości chcesz zatracić duszę«, ponieważ oryginał nie ma tej chrześcijańskiej myśli, którą podsuwa tym wyrazom nowożytny czytelnik. Sam tłómacz zresztą na innem miejscu w. 721 przekłada: εἵνεκα ψυχῆς μιᾶς = by żywot swój ocalić marny. Z niewiadomych przyczyn zmieniony jest dwukrotnie porządek wierszy, mianowicie w przekładzie czytamy 106, 107, 104, 105 i po raz drugi 564, 568, 565, 566.

Przekład Butrymowicza należy do najcelniejszych w naszej literaturze, wierny pod względem treści, formy i nastroju.

[2]) Bachantki (Penteus) Tragedya Eurypidesa z greckiego oryginału przetłómaczył Ludwik Eminowicz. (Sprawozdanie c. k. gimn. w Jaśle za rok szkolny 1909/10).

Mamy przed sobą przekład tylko prologu, parodosu i I. epeisodionu, to znaczy 369 wierszy Bakchantek. Tłómacz wylicza jako dzieła, z których korzystał, stereotypowe wydanie Naucka z r. 1901, Elmsleja z r. 1822, I tom tragedyi Eurypidesa w wydaniu Kirchhoffa 1867, tragedye Eurypidesa przekł Z. Węclowskiego. O przekładzie samym tłómacz tak mówi: (str. 26). »Przekład dokonany w celu artystycznym, stara się o wierne oddanie formy: — przycisk (ictus, percussio, σημασία) pada zawsze tam, gdzie go odnajdujemy w oryginale; prolog więc i epizody mają otworzyć grę jambu greckiego, chóry zaś — wieloschematyczną budowę chórów greckich. Chodzi za tem głównie o metrykę, o nastrój muzyczny starożytnej tragedyi. Będzie to nowość przynajmniej w tłómaczeniach Eurypidesa«.

Wsłuchajmy się więc w ten nastrój muzyczny przekładu, dokonanego na sposób osławionych niemieckich tłómaczeń »in Versmassen der Urschrift.« Oto są polskie trymetry jambiczne, logaedy i joniki (ionici a minore): Dyonizos w. 1: Więc tu, śród niw tebańskich, ja, Zeusowa krew, | Dyoniz, płód Semeli, tej z Kadmowych dziew, | co zległa rozwiązana przez piorunny gwałt, stanąłem w ludzkim kształcie, zzuwszy boski kształt... w. 34. Więc szałem je skarałem, dziś waryatek chór | nie może ustać w domu — gnieżdżą się wśród gór, | przybrane po niewoli, w bluszcz i płachtę skór. | Gdzie tylko krwią niewieścią trącił ludzki twór, | wywlokłem go za progi, w szmaragdowy bór. | Bez dachu, pod sosnami, na rozdrożu gór | Z kadmejską dziewką płuży żon kadmejskich zbór... Albo śpiew chóru w. 65. Święty Tmol wraz z A-zy-ą, | gdy rzuciłam, pogoniłam tu z or-gi-ą | w słodki znój... Hałaśnika Bacha wywo- | łuje z nużą nienużliwą | okrzyk mój. — Antystrofa: Kto tam? kto? Precz mi z drogi! | Precz z ulicy do świetlicy, milcz, przez bogi, | wszelki twór! | Bo jak zwykle na Dyoni- | zosa chwałą w hymn zadzwoni | ten nasz chór. — Albo posłuchajmy »logaedów« (w. 105 nn.): Gniazdo Semeli, wy | Te- | by poświętujcie w dni | te. | Strójcie się, strójcie-że w bluszcz | i | w cis, co jagodą z puszcz | lśni.

Z przykładów powyżej przytoczonych widać, że tragedya w tym przekładzie robi wrażenie nader komiczne, a natłok rymów męskich jest wprost nieznośny. Choć przekład jest — jak mówi tłómacz — dokonany w celu artystycznym, artystycznym nie jest, jest co najwyżej sztucznym. Cel —

zdaje się — jest chybiony. Wiersz prologu i epizodu nie oddaje gry jambu greckiego. Trymeter jambiczny był bardzo zbliżony do potocznej mowy, coś zaś niepodobniejszego do niej nad jamby p. Eminowicza trudno sobie wyobrazić. Budowa zaś chórów robi raczej wrażenie monotonii niż wieloschematyczności. Lepiej odzwierciedliłby charakter jambu greckiego, polski wiersz trzynastozgłoskowy, o takiej budowie, jaką mamy u Kasprowicza. Liryczne zaś partye Dziejów Oresta mogą dać i dają wyobrażenie wieloschematycznej budowy chórów greckich. Co więcej odczuć możemy w nich ἦθος i πάθος rytmów oryginału.

Może więc tłómacz traktował swą rzecz jako zabawkę dla filologów. Niebardzo w takim razie ich ceni, skoro uważa za stosowne zaznaczać swą zgodność z oryginałem i to kilkakrotnie, (dzielenie wyrazów, gry słów str. 41. uw. do w. 68. str. 41. uw. do w. 596). Zgodność tę mogliby filologowie sami zauważyć. Łamania wyrazów (tłómacz mówi o niem na str. 32 w uwadze) nie można uważać za wierność, albowiem wierszowi polskiemu, jako jednostce rytmicznej, odpowiada raczej może peryod niż kolon, a między perydami wyrazu się nie rozdziela.

Gdyby tłómacz był poszedł utartymi śladami, byłby stworzył wspaniały przekład, ten który nam dał, świadczy, że go stać na to. Siląc się na formalną wierność, nie zachował żadnej. Zatem nie mamy przekładu Bakchantek, któryby dawał wyobrażenie o piękności oryginału, bo tłómaczenie Węclewskiego zamiast po eurypidesowsku stylizowanych wierszy, podaje niekiedy w partyach lirycznych prawie, że kuplety. Porównaj parodos: Opuściwszy święty Tmol, | Z Azyi ziemi spieszą tu | Bromiosowi oddać cześć | Znój to słodki, łatwo znieść | Trud Bachowi bogu w głos | Pohutnywać hu! ha! hu! — Antystr Któż na drodze? Kto tu jest? | Któż przy zamku stoi tu? | Precz mi z drogi! Cicho, sza! | Każdy zbożnie słuchać ma; | Bo uwielbię boga w głos | Jak w zwyczaju hu! ha! hu!

Lwów. *Artur Rapaport.*

Z najnowszych publikacyj papirusowych.

1) Griechische Papyri im Museum des oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen. Im Verein mit O. Eger herausgegeben und erklärt von Ernst Kornemann und Paul M. Meyer. 1910, Leipzig. B. G. Teubner.

Band I Heft 1 von Ernst Kornemann und Otto Eger. Urkunden No. 1—35 mit 4 Lichtdrucktafeln.

Band I, Heft 2 von Paul M. Meyer. Urkunden No. 36—57 mit 3 Lichtdrucktafeln.

Rok ubiegły przyniósł cały szereg nowych publikacyi papirusowych. Obok dalszego ciągu wydawnictwa berlińskiego (zob. następny mój referat) mamy do zanotowania pojawienie się siódmego tomu edycyi angielskiej The Oxyrhynchos Papyri (ed. A. S. Hunt), początkowego zeszytu papirusów epoki bizantyńskiej, znajdujących się w muzeum w Kairze (ed. I. Maspero Catal. gén. des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, t. 51) i dwóch zeszytów

tomu pierwszego papirusów z Giessen, których omówieniu niniejsze sprawozdanie jest poświęcone.

Wydawnictwo papirusów ze zbioru górnoheskiego towarzystwa historycznego w Giessen, zawierającego, jak już z dwóch początkowych zeszytów ocenić można, cały szereg wartościowych i ciekawych egzemplarzy, obliczone jest na dwa tomy, które objęli do opracowania: znany papirolog P. M. Meyer z Berlina i po raz pierwszy jako wydawca papirusów występujący E. Kornemann z Tybingi. Popiera ich w tej pracy młody romanista O. Eger, do niedawna doc. pryw. w Lipsku, obecnie prof. zw. w Bazylei. Szczególną opieką otacza nowe wydawnictwo Wilcken, od którego pochodzi też cały szereg uwag i wskazówek, tak co do lekcyi, jak i co do treści.

Zeszyt drugi pojawił się na kilka miesięcy przed pierwszym. Okoliczność ta pociągnęła za sobą pewną niedogodność: stronice obu zeszytów są liczbowane osobno, tak że cytowanie będzie nieco utrudnione, przy podaniu stron będzie trzeba podawać także liczbę zeszytu. To też najlepiej będzie cytować — o ile to możliwe — według numeru papirusu z podaniem dodatku, że chodzi o wstęp (Einl.) lub uwagę szczegółową (Einzelb.).

Publikacya papirusów giesseńskich jest bardzo staranna i sumienna. Forma zewnętrzna nader sympatyczna (nakład B. G. Teubnera w Lipsku); druk i układ treści wyraźny i przejrzysty; do każdego zeszytu dodane są odbitki światłodrukowe, a mimo to wydawnictwo wyróżnia się szczególną taniością. Tekst papirusu poprzedzają uwagi ogólnej natury co do wyglądu, treści, daty, osób, tła historycznego, prawniczej doniosłości itp., po tekście następuje aparat (niekiedy za rozwlekły, może w następnych zeszytach śmiało uledz skróceniom) dotyczący trudniejszych lekcyi i uzupełnień i bardzo cenne »uwagi szczegółowe« (Einzelbemerkungen), zawierające objaśnienia rzeczowe i językowe ciekawszych wyrażeń i zwrotów i — co szczególnie ich wartość podnosi — obfity materyał porównawczy, przez P. M. Meyera (drugi zeszyt) najczęściej wyczerpująco zestawiony. Tłumaczeń wydawcy nie dają z wyjątkiem przy nrze 3 i 47; brak ten jednak wynagrodzą przy wielu dokumentach, głównie w drugim zeszycie, uwagi wstępne precyzujące bardzo szczegółowo ich treść. Bez wahania zaliczam publikacyę tę, w szczególności zaś zeszyt drugi, opracowany przez Meyera, któremu kilkunastoletnia praca w dziedzinie papirologii pozwoliła na głębsze i wydatniejsze zużytkowanie całego znanego materyału papirusowego, do rzędu najlepszych, jakie posiadamy. Przyszłym publikacyom można ją śmiało jako wzór naśladowania godny polecić.

Papirusy giesseńskie przedstawiają przeważnie dokumenty prawne i listy, literacką treść posiada jedynie nr. 1, zawierający ustęp ze Symposionu Ksenofonta 8, 15—18. Na pograniczu między literackimi pomnikami a dokumentami stoi niezwykle ciekawy, nie bez pewnego polotu skreślony nr. 3, przedstawiający wezwanie do ludu skierowane o święcenie uroczystości wstąpienia Hadriana na tron (por. obecnie P. Oxy. VII, 1021 zawierający podobne, lecz mniej poetyckie ogłoszenie o wstąpieniu Nerona na tron). Jak się zdaje jest to wyimek już z programu samej uroczystości, najprawdopodobniej prolog uroczystego przedstawienia teatralnego.

Przystępuję do omówienia dokumentów. Papirusy giesseńskie zawierają kilka ze stanowiska historyczno-prawnego bardzo cennych sztuk, przynoszących nowe i nieznane dotąd szczegóły; na te chciałbym przedewszystkiem w ni-

niejszym referacie zwrócić uwagę. Zaznaczam jednakże z góry, że w znacznej mierze streszczam tylko wywody wydawców, ich obfitość i wszechstronność zamyka sprawozdawcy drogę do uzupełnień lub zestawiań.

Ilość papirusów z epoki ptolemejskiej jest nieznaczną: jeden kontrakt małżeński (nr. 2) z r. 173 przed Chr. mogący godnie stanąć obok P. Gen. 21 (Arch. f. Papf. III, 387) i Tebt. I 104; zasługuje na uwagę z tego względu, że zaakcentowana w nim jest silnie samodzielność kobiety — widocznie wpływ rodzimego prawa egipskiego — występującej w tej umowie małżeńskiej jako głównej kontrahentki (ἐξέδοτο ἑαυτήν), z asystencyą ojca jako κύριος (w tamtych umowach ojciec jest tym, który córkę »wydaje« za mąż). Ponadto mamy cztery (36—39) tłumaczenia dokumentów pisanych w języku demotycznym. Tłumaczeń takich znamy dotąd tylko niewiele (por. zestawienie we wstępie do tej grupy, zeszyt 2, str. 1), są one jednakże bardzo cenne, gdyż dokumenty demotyczne oryginalne, z których poznajemy elementy czystego prawa egipskiego, z powodu trudności językowych nie są we wszystkich szczegółach jasne i dopiero greckie ich tłumaczenia przyczyniają się stopniowo do usuwania wątpliwości. Z tej grupy P. Giss. zasługują na szczególną uwagę nry 36 i 37. Pierwszy stanowi ważny przyczynek do historyi tzw. συγχώρησις (por. uwagi moje w tem czasopiśmie, r. 1909 str 204) z czasów ptolemejskich, kiedy ona jeszcze była aktem procesowym, a mianowicie oświadczeniem jednej lub obu stron spór wiodących (uznaniem wzgl. ugodą), zanim stała się w początkach cesarstwa pozaprocesową formą zawarcia umowy. Zgodność wywodów Meyera co do tej kwestyi skreślonych przed pojawieniem się artykułu Schubarta w Arch. f. Papf. V. 47 n., z rezultatami badań tegoż ostatniego stanowi pewniejszą rękojmię trafności tej hipotezy. Jednakże co do συγχώρησις jako formy umowy z czasów cesarstwa nie wszystkie szczegóły są jasne, wyjaśnienia należy wyczekiwać od nowszych publikacyi (por. G. Plaumann, Ptolemais in Oberägypten, Leipz. hist. Abhandl. XVIII, 1910, str. 85–87). Do nru 36. zauważam jeszcze, że wątpliwe wydaje mi się wytłumaczenie w. 25 i n. przez wydawcę (str. 6), jakoby w tych słowach mieściło się ustanowienie współwłasności obu stron sporujących się na spornym gruncie. Nieprawdopodobnem bowiem jest, by do tego jednostronne oświadczenie powódek wystarczyło. We w 27 tego papirusu mogła być wzmianka tylko o ἐπίτιμον (zob. przypisek do tego wiersza), nie zaś o πρόστιμον bo to ostatnie wyrażenie w epoce ptolemejskiej na oznaczenie kary umownej nigdzie się nie pojawia. — Nr. 37 zawiera wyciągi z kilku kontraktów dzierżawy; są to pierwsze tłumaczenia tego rodzaju kontraktów demotycznych, gdyż dotychczas znane (podobnie P. Giss. 39) odnoszą się wyłącznie do kontraktów kupna.

Największa ilość dotąd opublikowanych papirusów giessеńskich przypada na czasy cesarstwa, nry 4—35, 40—51. Z pośród nich na pierwszy plan wysuwa się nr. 40, będący ozdobą całego zbioru. Zawiera on trzy konstytucye Karakalli, między niemi sławną constitutio Antoniniana z r. 212 (kol. I). Tekst jej, niestety mocno uszkodzony, będący widocznie dosłownem tłumaczeniem łacińskiego oryginału nie we wszystkiem jest jasny. Najważniejsze słowa stanowiące o nadaniu rzymskiej civitas są jednakże w części zachowane, w części przez wydawcę i Wilckena uzupełnione. Powiada w nich cesarz (w. 7—9): δίδωμι τοῖ[ς σ]υνάπα[σιν ξένοις τοῖς κατὰ τ]ὴν οἰκουμένην π[ολιτ]είαν Ῥωμαίων [μ]ένοντος[παντὸς γένους πολιτευμ]άτων (cf. Mommsen,

Staatsrecht III. 699 n.), χωρ[ὶς] τῶν [δεδ]ειτικίων. Ze względu na to ostatnie ograniczenie, o którem z innych źródeł (por. 2, 29[3]) dotychczas nic nie było wiadomo, papirus ten nabywa pierwszorzędnego znaczania. Do rzędu tych dediticii, którzy civitatem Romanorum nie otrzymali należą peregrini dediticii (def. Gaius I, 14), ich cechą charakterystyczną jest w tych czasach płacenie pogłównego i nieprzynależność do jakiejkolwiek organizacyi gminnej (cf. Ulp. Reg. 20, 14), — następnie barbari dediticii i ci, którzy ex lege Aelia Sentia dediticiorum numero sunt. Ci wszyscy obywatelstwa rzymskiego nie otrzymują. Co się tyczy daty konstytucyi, to z dokumentu nie dowiadujemy się nowych szczegółów. W tej mierze Meyer cofa swe poprzednie twierdzenie z Ztschr. d. Sav.-Stift. R. A. 29, 473/4. — Dalsza kolumna tego papirusu obejmuje nowelę wydaną dla uzupełnienia i autentycznej interpretacyi edyktu z r. 212 zawierającego ogólną amnestyę. Nowela ta przypomina D. 50, 2, 3, 1 i C. 10, 61 (59), 1, na co trafnie wskazuje Meyer. — Trzecia i ostatnia kolumna zawiera rozkaz Karakalli dotyczący wydalenia Egipcyan z Aleksandryi z okazyi buntu w r. 215; zabytek ten jest doskonałą ilustracyą ustępu z Diona Kassiusa Ep. 77, 23, 2, na co pierwszy zwrócił uwagę Wilcken. Komentarz Meyera do tych trzech konstytucyi jest tak dokładny i szczegółowy, że poprzestaję na odesłaniu do jego trafnych i pouczających wywodów.

Dokumentów ustawodawczych nowa publikacya więcej nie posiada; wymienić tu należy jednak jeszcze nry 4—7, które stoją w związku z edyktem cesarza Hadriana z r. 117 dotyczącego ulg przy wydzierżawieniu mniej urodzajnych dóbr państwowych. Papirusy te znane juz były z poprzedniej publikacyi Kornemanna w Klio, VIII, do której cenne uwagi z dołączeniem dwóch innych nieznanych dokumentów dodał Wilcken, Arch. f. Papf. V, 245 n.

Z dziedziny korespondencyi urzędowej mamy cały szereg dokumentów. W nrze 41 znajdujemy podanie stratega Heptakomii Apolloniosa o urlop wystosowane do prefekta Egiptu. Z powodu dłuższej nieobecności w swych posiadłościach, tudzież z powodu powstania Żydów (r. 115—117 po Chr.) musi strateg wyjechać na dłuższy czas do swych dóbr, aby tam zaprowadzić porządek, prosi więc o urlop 60-dniowy, który z łac. oznacza słowem κομεατος (=commeatus). Załatwienia tej prośby na dokumencie nie znajdujemy, widocznie z powodu kilku omyłek zatrzymano go jako koncept. — Nr. 11 przedstawia list do tegoż samego Apolloniosa, stanowi on ważny przyczynek do organizacyi transportu zboża Nilem; cenne uwagi do tego papirusu przyczynił Rostowcew. — Osoby Apolloniosa dotyczy wogóle wiele papirusów ze zbioru giessenskiego; występuje on bardzo często jako adresat listów w sprawach urzędowych (n. p. nr. 15) lub w jego sprawach prywatnych, pisanych przez jego prywatnych urzędników (nr. 12, 13). Charakter tych listów nie zawsze jest jasny (nry 16, 18, 45); szczególną jednak uwagę chciałbym zwrócić na nr. 47. Korespondent, którego osoba jest nam bliżej nieznana, zdaje sprawę ze sprawunków swych, które załatwił dla stratega na targu w Koptos, podnosząc kilkakrotnie z naciskiem, że wszystko bardzo tanio zakupił. Prawniczo ciekawy jest w. 22 i nast., w których piszący donosi, iż ἀργυροκόπος Dionysios zatrzymał za przesłaną strategowi skrzynię z artystycznemi w srebrze kutemi ozdobami kwotę 40 dr. εἰς ἐνεχύρου λόγον, a więc jako zastaw (co do terminologii papirusów w odniesieniu do zastawu por. Manigk, Ztschr.

d. Sav.-Stift. R. A. 30, 1909, str. 302 n.). Ze słów (w. 25): ἵνα ἀποδιὸς δυνηθῶ ἀπολαβεῖν τὸ ἴδιον wynika m. zd., że ów korespondent przy zakupnie skrzyni, obawiając się, że Apollonios kupna nie zaaprobuje, zastrzegł dla swego mandanta drogą t. zw. pactum displicentiae możność odstąpienia od umowy.

Do korespondencyi urzędowej zaliczyć należy jeszcze nr. 54, dotyczący administracyi t. zw. annonae militaris; bardzo cenne są wywody Meyera objaśniające przy zużytkowaniu źródeł prawniczych (Cod. Theod.) techniczne wyrażenia z tej dziedziny. — Administracyi kościelnej dotyczy nr. 55, z VI wieku po Chr., w którym chodzi o sprawę niejakiego Sansneusa, dyakona, który z niewiadomych przyczyn opuścił swą κώμη. Obecnie wstawia się za nim u biskupa jego nowej siedziby biskup, do którego dyecezyi należy jego dawny okręg działalności. Duże luki w dwóch wierszach środkowych tekstu utrudniają w znacznej mierze zrozumienie szczegółów.

Z administracyą skarbową stoją w związku nry 43, 44 i 48. Pierwsze dwa przedstawiają deklaracye podatkowe znane pod nazwą κατ' οἰκίαν ἀπογραφαί (zob. obecnie Preisigke, Girowesen, 1910, (369 nast.; schemat ich odpowiada zupełnie znanym dotąd formułkom. Nr. 43 wyróżnia się tem, że wnosi go nie, jak zwyczajnie, właściciel domu, lecz sam najemca. — Nr. 48 przedstawia sprawozdanie zastępcy kontrolora skarbowego (ὁ διέπων τὴν ἐκλογιστείαν) Potamona wystosowane do stratega i królewskiego pisarza powiatu. Potamon miał zbadać stosunki dzierżawne w odniesieniu do tzw. γῆ κυριακή (zob. obj. wyd. str. 70 n.). Rewizya przezeń dokonana i obejmująca przeciąg 24 lat wykryła cały szereg nieprawidłowości, dla których on obecnie proponuje środki zaradcze Znaczne luki w tekście. — Tu należy wymienić także nr. 42, sprawozdanie dotyczące pomiarów kanałowych.

W związku z listami urzędowymi i dotyczącymi interesów prywatnych Apolloniosa publikuje Kornemann kilka listów pisanych przez członków jego rodziny (nr. 19—24), nie zawsze z powodu złego stanu zachowania w szczegółach jasne. Tem bardziej uczuwa się tu szczupłość uwag wydawcy Kornemanna, który przy listach jest szczególnie skąpym: przy nrach 12, 16, 19 n. p. dałoby się niejedno jeszcze w »Einzelbemerkungen« umieścić. Ponadto należało przy tych listach, przy których wydawca żadnych wstępnych uwag co do treści nie daje, przynajmniej podać tłumaczenie. Na szczególną uwagę zasługuje list w. 17, pisany do Apolloniosa prawdopodobnie przez jego niewolnicę, uderzający swą czułością i serdecznością. — Z listów luźnych, pisanych przez osoby stojące poza obrębem rodziny Apolloniosa wyróżnić należy nr. 25, który dałby się wyzyskać w nauce o pełnomocnictwie procesowem.

Z dziedziny prawa prywatnego przypominają znane szczegóły nry 28 i 51 (kontrakty kupna z połowy II i początku III w. po Chr.), 29 (bardzo dobrze zachowana »Bescheinigung über Empfang von Pachtzins« z r. 150) 32 i 33 (dwa kwity bankowe, dotyczące umorzenia dwóch διαγραφαί, częściowo ogłoszone i omówione poprzednio przez Egera, Arch. f. Papf. V 133, obecnie por. Preisigke, Girowesen im griechischen Aegypten, 1910 str. 235; o διαγραφή najlepiej tamże 238 n.) i 53 (skrypt dłużny z czasów bizantyńskich). Do ciekawszych dokumentów należą: nr. 8 (podanie dotyczące stosunków prawnych na nieruchomościach, bardzo ważne dla nauki o księgach gruntowych w Egipcie, wydane przez Egera, znane już z poprzedniej publikacyi przezeń w dziele: Zum ägyptischen Grundbuchwesen 1909, 68 n.);

nr. 49 (kontrakt najmu dwóch καμάραι i studni z przynależytościami; na uwagę zasługuje szczególne unormowanie czynszu: 140 drachm sr. rocznie płatnych w dwóch półrocznych ratach, ponadto dwie miny wieprzowiny χοιρείου miesięcznie, a na święto Demetry prosiak (δέλφαξ), wartości 32 dr.). Nr. 52 przedstawia umowę o najem magazynu, κέλλα, znajdującego się w bramie wchodowej domu. Kontrakt przychodzi do skutku przez podpisanie oferty najemcy przez wynajmującego. Uzupełnienia dokonane na tym dokumencie przez wydawcę uchodzić mogą za wzór wzorowej edycyi — Nr. 50 zawiera ofertę syna ubiegającego się o posadę szatnego (καυσάριος = capsarius) ἐν ταῖς Τραϊανα[ῖ]ς καὶ Ἀντωνιναν[ῖ]ς Θερμα[ῖ]ς, którą piastował niedawno zmarły ojciec jego. Dokument sformułowany jest według schematu ofert dzierżawnych. Za objęcie tej intratnej posady — z Ed. Diocletiani de pret. rer. ven. dowiadujemy się, że zarządca garderoby pobierał opłatę od każdego kąpiącego się — ofiarowuje petent dość wysoki czynsz dzierżawny. — Bardzo cenny jest nr. 56, kontrakt dzierżawy winnicy, ze względu na cały szereg nazw technicznych odnoszących się do robót i narzędzi z uprawą wina w związku stojących. Za wstępne wywody, w których wydawca każdemu z tych wyrażeń poświęca szczegółową uwagę, należy mu się szczególna wdzięczność, gdyż zrozumienie tego językowo trudnego papirusu jest wskutek tego znacznie ułatwione.

Dla prawa procesowego przedstawiają ważne pomniki: nr. 46, z czasów Hadriana, zawierający zażalenie skierowane do stratega z powodu zaległego czynszu dzierżawnego. [Przy tej sposobności zwracam uwagę na najnowszą pracę Mitteisa z tej dziedziny: Zur Lehre von den Libellen und der Prozesseinleitung nach der Papyri der früheren Kaiserzeit (Berichte über die Verhandl. der Kgl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften Bd. 62, 1910 Heft 4), w której P. Giss. cit. nie jest jeszcze uwzględniony] — tudzież nr. 34 (z r. 265/6 po Chr.) znany z poprzedniej publikacyi w Arch. f. Papf. V 137, w którym rozchodzi się o zwrot dłużnej sumy. Dokument ten rzuca światło na postępowanie przed archidikastesem.

Oto przegląd ważniejszych papirusów nowego wydawnictwa. Wydawcy przynoszą też na podstawie obecnie ogłaszanych materyałów szereg uzupełnień i poprawek do dawniejszych publikacyi. Kilka ważniejszych, które zauważyłem notuję tu. Z zeszytu I: do P. Fior. 48, str. 86; z zeszytu II: do P. Grenf. I 17 — str. 6, P. Fior. 91 — str. 62, P. Lips. 17 — str. 85, P. Lond. III 1003 — str. 100, P. Hern. XI — str. 101. Po ukończeniu tomu pierwszego należałoby korektury te ująć w osobny indeks.

Kończąc powyższe sprawozdanie zaznaczam, że korekta wydawnictwa jest bardzo staranna; rektyfikacyi wymagają klamry we w. 2 nru 53 i w. 2 nru 56; na str. 93 zeszytu II w. 13 ma być ἐπ[α]ναστρέψαι. Podnoszę ponadto ponownie, że zeszyt drugi korzystnie wyróżnia się od pierwszego bardzo cennemi zestawieniami porównawczemi, które przy braku osobnego słownika dla języka papirusów, tudzież niezawsze niezawodnej dokładności indeksów przyszłym publikacyom znakomite mogą oddać usługi. Należy się spodziewać, że wydawcy pierwszego zeszytu w dalszym ciągu publikacyi naśladować będą swego doświadczeńszego współpracownika.

Lwów. *Dr. Adolf Berger.*

2) Aegyptische Urkunden aus den königlichen Museen zu Berlin Herausgegeben von der Generalverwaltung. Griechische Urkunden. Band IV, Achtes und neuntes Heft. Berlin 1909—1910 (Weidmann).

Wydawnictwo papirusów król. muzeów w Berlinie ogłosiło dwa dalsze zeszyty IV. tomu, ósmy i dziewiąty, zawierające trzydzieści i kilka papirusów (nry 1126—1156) opracowanych przez Schubarta. Pochodzą one wszystkie również z wykopalisk w Abusir-el-mäläq, jak owe zawarte w zeszytach 6. i 7., o których niedawno pisałem na tem miejscu (Eos, XV, 1909 str. 203 n.); posiadają też te same cechy charakterystyczne (por. Eos j. w. str. 204). Co się tyczy treści, to przeważna część przestawia umowy z dziedziny prawa prywatnego; wyjątek stanowią: nr. 1141 koncepty listu prywatnego, bardzo obszernego i nry 1138—1140 zawierające podania (ὑπομνήματα), jedno do nieznanego nam bliżej Levkiosa (por. do tego uw. wydawcy tudzież jego artykuł w Archiv f. Papyrusforschung V 69, 81), dwa dalsze zaś do prefekta Egiptu, Gaiusa Turraniusa. Dokumenty te należą niestety do najgorzej odczytanych i najbardziej zdefektowanych, tak, że szczegóły pozostają zupełnie niejasne (por. do nru 1138 Schubart Arch. f. Papf. V 69[1], do nru 1139 tamże str. 61[1], 73[2]). Poza umowami stoi także nr. 1137 przedstawiający uchwałę τῆς συνόδου Σεβαστῆς τοῦ θεοῦ Αὐτοκράτορος Καίσαρος, w której związek ten upoważnia swego kapłana Jucundusa do zapłaty 120 dr. za jednego ze swych członków; wydatek ten ma być potrącony z długu, jaki Jucundus winien jest kasie związku. [Ὁ σύνοδος por. Poland, Gesch. des gr Vereinswesens 58n., 247.]

W grupie umów przeważają kontrakty pożyczkowe i umowy z nimi w związku stojące. Wyróżnić należy dokumenty 1133—1136 dotyczące pożyczek pobranych w stowarzyszeniach kredytowych, znanych pod nazwą ἔρανος. (Z najnowszej literatury o tym przedmiocie wymienić należy art. ἔρανος w Pauly-Wissowa Realenc., skreślony przez Ziebartha, tudzież Partsch, Griech. Bürgschaftsrecht I str. 317 nast). Najciekawszy jest nr. 1133 odsłaniający nie całkiem czyste praktyki członków stowarzyszenia. Ponieważ stowarzyszenie użycza poszczególnym członkom pożyczek tylko do pewnej wysokości, przeto niejaki Artemidoros podsuwa celem uzyskania większego kredytu swego powiernika Chairemona, również członka eranosu, jako biorącego pożyczkę na swoje imię. Ponieważ jednak z takiej transakcyi urasta dla Ch. niebezpieczeństwo, iż może być pociągniętym do zapłaty pobranej z kasy stowarzyszenia pożyczki, przeto Art. gwarantuje mu w niniejszym dokumencie, iż żadnej szkody nie poniesie. Takie zobowiązania zapewniające bezszkodność (indemnitas) są w papirusach już od dawna znane; w ich języku nazywa się to ἀπερίσπαστον καὶ ἀνείσπρακτον (lub ἀπαρενόχλητον) παρέχεσθαι. Obecnie przystępuje do tego materyału wspomniany nr. 1133, egzemplarz dobrze zachowany i pod względem prawniczym doskonale skreślony. Podobną treść spotykamy w nrze 1144, zawierającym uregulowanie wewnętrznego stosunku między trzema dłużnikami korrealnymi. Oto Tryfon, Pompeius i Ptolemaios pożyczyli wspólnie 600 dr. Z tych drugi obrócił na swoją korzyść 520 dr., trzeci 80 dr., Tryfon nie otrzymał nic. W niniejszej umowie normują więc strony swój wzajemny stosunek w ten sposób, iż Tryfonowi zapewnioną zostaje zupełna bezszkodność, nadto zaś obaj ostatni wzajemnie sobie gwarantują, iż żaden z nich za więcej, aniżeli z pożyczki otrzymał, nie będzie pociągany

do odpowiedzialności. Wobec tego, iż w tem zapewnieniu leży także przewidywanie możliwości, iż Pompeius będzie pozywanym o więcej niż 520 dr., a więc o zwrot całej pożyczki, przeto przyjąć należy, iż wszyscy trzej odpowiadają solidarnie, przyjąwszy na siebie zobowiązanie jako ἀλληλέγγυοι εἰς ἔκτεισιν, co w papirusach (por. Bortolucci, Bull. dell' ist. di dir. rom. XVII, 305 nast), w szczególności także w aleksandryjskich (nr. 1145 Recto i Verso) bardzo często się pojawia.

Obok poręki stanowi często środek zabezpieczenia wierzyciela — zastaw, por. 1147 (przedmiotem zastawu jest niewolnik) i 1151 II (gdzie dłużnik zastawia swe ἐργαστήρια ξυλοπώλια. Obie te umowy o zastaw zawierają zakaz pozbywania przedmiotu zastawionego przez dłużnika zastawcę, stąd zastaw zwany ἀνεξαλλοτρίωτος καὶ ἀκαταχρημάτιστος. Wspominam o tem osobno z tego względu, że dokumenty te stanowią nowy materyał w kwestyi owego zakazu pozbywania, który właśnie w ostatnich czasach był przedmiotem dwóch nader zajmujących rozpraw, por. Rabel Verfügungsbeschränkungen des Verpfänders besonders in den Papyri. Lipsk, 1909[1]) i Rob. de Ruggiero, Il divieto d' alienazione del pegno nel diritto greco e romano (odb. ze Studi economico giuridici della Facolta di giusispr. di Cagliari II 1910; prace te znacznie od siebie odbiegają w kwestyi historycznego wytłumaczenia owego zakazu. Zaznaczam jednak, że spostrzeżenie Rabla, iż przy formie zastawu zwanej ὑπάλλαγμα zakaz ów wyrażony bywa zapomocą owych dwóch wyżej wspomnianych przymiotników (por. jednak Ruggiero j. w. str. 75), znajduje obecnie potwierdzenie w niniejszych dwóch umowach z Aleksandryi. Wogóle dla historyi prawa zastawu w prawie greckiem i rzymskiem zawierają papirusy wiele cennego materyału, to też nic dziwnego, że stanowi ona obecnie ulubiony temat prac prawnohistorycznych z dziedziny papirologii (Pappulias, Weiss, Manigk).

Dla nauki o grecko-egipskiem prawie zastawu ważne są nietylko te dokumenty, w których prawo zastawu się ustanawia, ale także i te, gdzie z powodu uiszczenia długu wierzyciel wystawia kwit potwierdzający odbiór i orzekający obok nieważności kontraktu pożyczkowego także zwolnienie przedmiotu zastawionego z węzła prawa zastawu. Do tej kategoryi należą nry 1148, 1150 I i 1152.

Kontrakt pożyczki łączy się często z kontraktem pracy, a to w ten sposób, że dłużnik albo sam albo za niego inna osoba podejmuje się spełniania pewnych usług na rzecz wierzyciela. Zwyczajnie wtedy pożyczka jest bezprocentowa, gdyż z pracy tych osób pokrywa sobie wierzyciel ubytek dochodu z wypożyczonego kapitału. Bardzo często odwzajemnienie ze strony dłużnika polega na oddaniu chłopca do nauki (por. materyał zestawiony u Wilckena, Arch. f. Papf. V 241). Z aleksandryjskich umów należą tu nry 1153 II 1154 zawierające »Rückzahlung eines Darlehens mit παραμονή«. Ἀντὶ τόκων oddaje dłużnik syna swego do wierzyciela na παραμονή. Słowo to (od παραμένειν) odznacza pozostawanie u kogoś celem spełniania pewnych czynności, posług itp. W obu wymienionych dokumentach zostaje ten stosunek z powodu uiszczenia długu rozwiązany: καὶ εἶναι ἄκυρον τὴν τοῦ δανείου συγχώρησιν

[1]) Tamże Rabel publikuje w dodatku nieznany dotąd Pap. Basil. nr. inw. 7, bardzo ciekawą umowę z czasów Hadriana, zawierającą ustanowienie hipoteki.

τὸν τῇ διὰ τῆς αὐτῆς συγχωρήσεως σημαινομένῃ παραμονῇ τοῦ υἱοῦ. (Podobnym kontraktem jest nr. 1124 ze szóstego zeszytu; tamże lekcya we wierszu 16 τὸν τέκον, oznaczona zresztą jako paleograficznie niepewna jest wielce nieprawdopodobną, gdyż dłużnik w podobnym stosunku prawnym nie płaci odsetek, por. 1153 II i 1154). W związku z temi umowami wspomnieć trzeba o nrze 1126, który jednakże znacznie się różni od zwykłego typu tych kontraktów pożyczki połączonych z najmem usług. Dłużniczka Protarche odrabia dług swój w ten sposób, iż w piwiarni (ζυτοπώλιον) wierzycielki spełniać ma pewne bliżej nieokreślone usługi. Wierzycielka ma jej dostarczać odzieży a ponadto po upływie oznaczonego czasu dopłacić pewną sumę. W rzeczywistości jest to więc kontrakt pracy z częściowo z góry uiszczonemi zasługami. Konstrukcya tej umowy jako kontraktu pożyczki (stąd nazwa δάνειον we w. 6) była jednakże stronom do tego potrzebną, by w razie kontrawencyi ze strony Protarchy przywrócić do ważności dług w całej pełni, obostrzony zresztą całym szeregiem kar.

Z dalszych dokumentów dotyczących stosunków pożyczkowych wymieniam: kwity w odniesieniu do części spłaconego długu połączone w równoczesnem unormowaniem spłaty resztującej części i skutków zwłoki (z regóły odsetki zwłoki i kara w wysokości połowy dłużnej sumy, ἡμιόλια) nr 1149, 1155 (druga część od w. 37 tylko w nieznacznym urywku zachowana) i 1151 I (tu chodzi o spłatę legatu 200 dr., ὧν διατέταχεν αὐτῇ ὁ μετηλλαχὼς κτλ. Inne umowy z tej dziedziny (1150 II, 1156) nie przynoszące nic nowego budzą mniejsze zainteresowanie; zauważyć tylko należy, że Schubart zamiast dawniejszego ἐν ὁρκῳ ἔχομενος, pisze obecnie ἐνορκῳ ἔχομενος wyrażenie to spotyka się głównie w tych kontraktach, gdzie spłata długu ma nastąpić w ratach (ἔσται na oznaczenie niespłaconej jeszcze części sumy dłużnej).

Poza tem mamy kilka ciekawych kontraktów kupna sprzedaży. Pierwsze miejsce należy się nrowi 1127, dotyczącemu sprzedaży odlewarni złota (ἐργαστηρίου χωνευτῶν). Sprzedawca otrzymuje tylko część ceny kupna, reszta ma być przeciągu miesiąca zapłaconą[1]). Nowe jest postanowienie dotyczące zwłoki wierzyciela w odbiorze resztującej ceny kupna. Gdyby sprzedawca wzbraniał się jej przyjąć to może kupujący odnośną sumę złożyć w banku na imię, ale też i ryzyko sprzedawcy i bez jego udziału uskutecznić διὰ τοῦ τῆς στοᾶς λογιστηρίου formalną παραχώρησις t. j. przepisania na siebie owej odlewarni. Lor. Schubart, Arch. f. apf. V, 80. Z nru 1128 zachowany jest tylko początek, ale już ta część daje nam możność poznania treści tego dokumentu: Hestiaios ma dostarczyć Apionowi do pewnego czasu niewolnika wartości 1000 dr, wobec tego jednak, że sam niewolnika o takiej wartości nie posiada, musi się wpierw postarać o zakupno tegoż. Gdyby mu jednakże to się nie udało, ma w miejsce niewolnika dać swoją niewolnicę, w kontrakcie wymienioną i zarazem uzupełnić różnicę we wartości. Widocznie H. otrzymał pełnomocnictwo do zakupna i zapewne także ową sumę 1000 dr., za czem wskazuje wzmianka odsetek we w. 16. Takie zlecenia nie należą w grecko-egipskiem życiu prawnem do rzadkości, por. Wenger, Stellvertretung im Rechte der Papyri §§ 30—33. Nr. 1129 dotyczy kupna gruntu. Sprze-

[1]) Kupno na kredyt w papirusach dosyć rzadkie. Z aleksandryjskich należy tu jeszcze nr. 1146.

dawca potwierdza w nim odbiór resztującej ceny kupna i dopełnia t. zw. παραχώρησις, do której się zobowiązał przy otrzymaniu części ceny kupna (por. w. 5. nast.). We w. 20 futurum παραχωρή(σειν) jest niemożliwe, ponieważ niniejszy dokument stanowi właśnie παραχώρησις; należy czytać παρα(κε)χωρη-(κέναι). Por. następny nr. 1130 w. 7. nast. Nietrafne jest również uzupełnienie w. 35: [εἰς τὸ κε(φάλαιον), gdyż sprzedawca otrzymał już całą cenę kupna (por. w. 17 n.), a wyrażenie εἰς τό... możliwe jest tylko przy częściowej spłacie ceny kupna, por. 1127 w. 24. Dalsze kontrakty kupna dotyczą niewolnika (1142). Ten ostatni jest najstarszy z aleksandryjskich papirusów, bo pochodzi z r. 25/4 przed Chr. Wyróżnić należy szczegół, że dostawa ma nastąpić do portu, εἰς ὅρμον πρὸς ἐμβολὴν εἰς τὸ παραπεπ[ο]μένον πλ[ο]ῖον.

Pozostaje jeszcze do omówienia Nr. 1131 nazwany przez wydawcę dość niestosownie »Erbteilung«, którego zrozumienie z powodu braku pierwszych 10 wierszów znacznie jest utrudnione. Chodzi w nim wprawdzie o uregulowanie sprawy sprawy spadkowej po śmierci niejakiej Arsinoe, ale umowy nie zawierają dziedzice ze sobą, ani też nie dotyczy ona całego spadku, lecz jedynie jednego domu i przyległej doń ἔπαυλις. Dlatego też odbiega ona zupełnie od znanego schematu umów o dział spadku. M. zd. klauzula karna (w. 26 n.) rzuca światło na całą sprawę i wyjaśnia tło tej transakcyi. Treścią jej jest zobowiązanie Isidorosa zięcia zmarłej Arsinoi do κατα γραφή (zob. do tego słowa literaturę podaną u P. M. Meyera, P. Giess I 2 str. 82) połowy owego domostwa na Apolloniosa, syna Arsinoi. Gdyby tego do oznaczonego terminu nie uczynił, to ma wśród całego szeregu kar zwrócić (ἐκτίνειν) także: ὃ εἴλη(φεν) παρὰ τ[ῆς] Ἀρσινόης κεφάλαιο(ν) σὺν τόκ(οις) Widocznie więc Isidoros kupił za pieniądze Ars. działając jako jej pełnomocnik (albo sam może był sprzedawcą) ową nieruchomość i obecnie winien przenieść na jednego z dziedziców połowę tejże. Drugim dziedzicem, któremu przypada dalsza połowa jest właśnie żona tego I., jak się z w. 16 n. dowiadujemy. Przy tem tłumaczeniu musi jednakże doznać zmiany uzupełnienie w. 11, gdzie zamiast Ἀπολλώνιον należałoby raczej oczekiwać wzmianki o Arsinoi (może ἑαυτήν?). W drugiej części tego papirusu (1131 II) regulują Apol. i Isid. kwestyę kosztów pogrzebu (por. Schubart Arch. f. Papf. V 72[6]) z części tej posiadamy jednakże nieznaczne strzępy.

Zauważam, że większą część tych dokumentów omawiam szczegółowo w dziele mojem. — Die Stratklauseln in den Papyrusurkunden (Lipsk, Teubner, 1911).

Do ukończenia IV. tomu wydawnictwa berlińskich papirusów brak jeszcze tylko trzech zeszytów: dwa następne zawierać będą dalsze publikacye dokumentów papirusowych, ostatni zaś indeks do całego tomu. Brak tego ostatniego daje się bardzo dotkliwie uczuwać, utrudnia bowiem zużytkowanie bogatego materyału tego tomu, którego edycya trwa już 7 lat (od 1904). Wobec tego, że zeszyt ten zawierać będzie także niewątpliwie szereg uzupełnień i poprawek do obecnego i poprzednich tomów, przeto oczekiwany jest z niecierpliwością; wdzięczność należeć się będzie kierownikom tej publikacyi, gdy z ukończeniem tomu czwartego się pospieszą.

Lwów. *Dr. Adolf Berger.*

Theodor Birt, Jugendverse und Heimatpoesie Vergils, Erklärung des Catalepton, 1910, Leipzig u. Berlin, B. G. Teubner, str. 198, małego 8°.

Niestrudzony latynista marburski może się pochlubić, że »odkrył« na nowo utwory pierwszorzędnej dla filologów wartości, drobne wiersze młodego Wergiliusza, nazwane przez wydawców jego spuścizny (prawdopodobnie Tukkę i Waryusza) w przeciwstawieniu do utworów większych — drobiazgami, κατὰ λεπτόν na wzór κατὰ λεπτόν Arata i analogicznie do takich określeń, jak κατὰ μικρόν, κατ' ὀλίγον, κατὰ βραχύ. Na nazwę »odkrycia« zasługuje bowiem takie objaśnienie i poprawienie 19 drobiazgów (wtem 3 Vergiliuszowskie Priapeia, obca elegia do M. Val. Corv. Messali (nr. 9) i dwa obce epigramy [Nr. 15 i 16]), przedrukowywanych w Appendix Vergiliana (ostatnio przez Fr. Vollmera, B. G. Teubner, 1910), że stają się one nietylko same w sobie jasnemi, ale także rzucają światło na rozwój duchowy młodego Mantuańczyka w latach poprzedzających wydanie Bukolik. Książeczka poświęcona jest słusznie pamięci Büchelera, jako tego, który pierwszy (Rh. Mus. t. 38) starał się te cacka oczyścić z wiekowego pyłu, naprawić ich uszkodzenia i uczynić z nich ozdobę pracowni — smakoszów filologicznych. Po pracy Birta każdy filolog musi przed Bukolikami poznać i Katalepton Wergiliusza. Oczywiście nie zawsze będzie approbował wywody Birta, nieraz odrzuci zbyt gienialną i zbyt gwałtowną »poprawkę«, zbyt pochopnie wsadzoną w tekst, ale Katalepton pozostanie rzeczą aktualną. Na Bircie opiera się już P. Sommer, De P. Vergilii Maronis Katalepton carminibus quaestionum capita III. diss. Halle 1910. Autentyczność zbiorku zagwarantowana jest świadectwem pierwszego wydawcy, który w końcowym epigramie (nr. 15) napisał: »illius hae quoque sunt divini elementa poetae«, a potwierdzona częściowo cytatami Kwintyliana i Auzoniusza i notatkami Żywotów poety. Natomiast tradycya piśmienna jest bardzo nikła. Już w ostatniej ćwierci I. w. po Chr. płacono za egzemplarz Katalepton więcej niż za Eneidę i tylko przypadkowi zawdzięczamy, że przy przepisywaniu Wergiliusza z papirusowych zwojów w pergaminowy kodeks (wiek IV.) znalazł ktoś w jakiejś publicznej bibliotece egzemplarze, z których zestawił zachowaną Appendix Vergiliana. Najstarszy nasz kodeks B(ruxellensis) pochodzi z w. XII. inne z w. XV., wszystkie zawierają tekst nowo skażony.

Z wywodów Birta wynika, że syn zamożnego fabrykanta naczyń zaczął się bawić literaturą jeszcze podczas studyów w północnej Italii. W płaskiej dolinie Padu, w okolicach, gdzie powolny Mincio rozlewa się w jeziora i bagna, nabierał chłopiec i młodzieniec zamiłowania do wsi, małego miasteczka i spokoju: Tu poznał z bliska hodowlę bydła, życie pasterskie, zajęcia rolnicze, spoufalił się z naturą. Za przewodnika w poezyi obrał, jak jego sąsiad, Kremoneńczyk Furius Bibaculus, północno-włoskiego ziomka, Katulla z Werony. To też Katalepton jest przeważnie lokalną poezyą północno-włoską, poezyą najściślejszej ojczyzny Wergiliusza. Posłuchajmy jej tonów!

Chłopcem będąc poznał w Kremonie niejakiego Quintio, poganiacza czy handlarza mułów, a raczej przedsiębiorcę transportów na mułach. Zobaczywszy po kilku latach jego posąg wotywny, wystawiony w świątyni Kastorów, a przedstawiający dawnego Kwintiona, obecnego Sabinusa, jako

najwyższego urzędnika miasta, siedzącego na krześle kurulnym, napisał na niego (carm. 10) archilochijską inwektywę (ψόγος), we formie parodyi Katullowych (c. 4) jambów o phaselusie. Gdy niejaki Noctuinus (od »noctua«, sowa) otrzymał rękę córki zamożnego Atiliusa, Wergiliusz pisze na jego wesele jambiczną fescennina iocatio (c. 12) której poenta mieści się w tem, że Atiliusz daje zięciowi naraz dwie córki, jednę filia, a drugą hirnea, przyczem hirnea oznacza naczynie do picia, dzban. Mianowicie Atilius, jako wielki miłośnik trunku, był nie tylko pater potationum ale także pater hirneae. Ale także prawdziwa filia Atiliusza pijała, a kto ją poślubił, poślubiał z nią pijaństwo i miał za drugą żonę (jak Kratinos Pythine, Butelkę) drugą córkę Atiliusza, hirnea. Wyrażenie ducit hirneam zapomniał Birt zilustrować Plautyńskimi dowcipami (Amph. I. 1, 276 nn.): Cadus erat vini; inde implevi hirneam... Eam ego, ut matre fuerat natum, vini eduxi meri. Wergiliusz dość napatrzył się u ojca fabrykacyi hirnearum, stąd ten garncarski dowcip, ukryty w zagadce! — Wspólne zamiłowanie w trunku tak zbliżyło Atiliusza do Noctuina, że obaj, teść i zięć uwiedli po pijanemu jakąś dziewczynę, która musi szukać schronienia na wsi. Wergiliusz (c. 6) widzi w tem illustracyę wiersza Katullowego (29, 24): »gener socerque perdidistis omnia«.

Jeśli w trzech wymienionych wierszykach jambicznych pobrzmiewają echa lokalnych komeraży północno-włoskich, to poezya krajobrazów z nad bagnistego Mincio, chat, pokrytych sitowiem, ogrodów, bogatych gospodarstw zamknięta jest w trzech Priapeiach (c. I[a], II[a], III[a]). Birt posuwa się do twierdzenia, że Wergiliusz przez te utwory »kreował w poezyi rzymskiej Priapa jako italskiego boga ogrodów» i nazywa je »klasycznymi, stylowymi, niezrównanymi«. W pierwszym (dwa dystychy eleg.) mówi Priap, że dobrze mu się wiedzie w trzech porach roku: boi się tylko zimy, podczas której chłop może spalić drewnianego bożka; w drugiem Priapeum (iambi puri) zapomina bożek o swych obawach, sławi swą opiekę i cześć za nią odbieraną, a złodziejowi grozi cięgami z ręki nadchodzącego włodarza, który zamiast pałki użyje drewnianej mentula bożka. — Waryacyą na ten sam temat jest c. IIIa: Jamb zastąpiony tu wierszem priapejskim (cf. Katull. c. 17), dużo miejsca zajmuje idylliczny obraz ofiar, składanych bożkowi, a złodziejom zamiast pogróżek dostaje się rada, by szli okradać zasobny ogród—sąsiada.

Idyllę życia młodego poety zmąciły tryumwirskie podziały gruntów, których ofiarą padły także leżące pod Kremoną tereny jego ojca, Wergiliusz znalazł wraz z rodziną schronienie na folwarku, odkupionym od Epikurejczyka Sirona, nauczyciela poety. Do tej villula, quae Sironis erat, zwraca się poeta w epigramie 8 z prośbą, by ojcu zastąpiła dawne posiadłości mantuańskie i kremoneńskie. — Wergiliusz studyował na razie w Rzymie retorykę, a obok niej uprawiał i poezyą. Gdy w r. 43 rozeszła się wieść o bratobójstwie, spełnionym przez archaizującego po grecku retora, Anniusa Cimbra, poeta komentował ten fakt w hipponaktejskiej inwektywie (c. 2 b), objaśniając, że Cimber otruł swego brata miksturą z archaicznych »min« i »spin«.

W Rzymie napisał też dłuższą epodę 13. (windykowaną niedawno przez G. Némethy'ego — Horacemu!) zawierającą we wstępie wspomnienia wojskowe z r. 49, a zwróconą przeciw rozpustnemu bankrutowi Lukciusowi. Przechodząc od retoryki do epikurejskiej filozofii Sirona, pożegnał się

z współuczniami w carmen 5. Muzy miały go odtąd odwiedzać tylko pudenter (w przeciwstawieniu do obscoenitas epody 13) et raro. Może przy wyjeździe do Sirona posłał ziomkowi (pochodzącemu z Mantui) i przyjacielowi swemu Octawiuszowi Muzie, zapewnienie przyjaźni w epigramie 4., a gdy potem dowiedział się o jego przedwczesnej śmierci, opłakiwał ją w epigrammie 1., tłumaczonym w części z epigramu Kallimacha (AP. 7. 725). Rzymskiej przyjaźni z Waryuszem poświęcony jest epigram 7., zawierający wyznanie miłości do jakiegoś chłopca (pothos), może niewolnika poety i zaufanego sekretarza. Erosa; imię drugiego przyjaciela, Tukki, zdobi epigram 1b o wspólnej znajomej (De qua saepe tibi, scil. dixi), która choć powróciła, to jednak dla poety jest dalej nieobecna, skoro mąż ją trzyma pod zamknięciem: namque si occulitur, longe est, tangere quod nequeas. Jak w 1b nie wymienione jest nazwisko damy, tak w (3b) konwencyonalnym epitafie, domyślać tylko się trzeba imienia Aleksandra W. Wzmianka o jego wygnaniu odnosi się do tego, że zdobywca Azyi, choć gorąco pragnął wrócić do ojczyzny, spoczywa na obczyźnie. W epigramie 14. spotykamy poetę już przy pracy nad Enejdą. Pisze on ją nad zatoką sorrentyńską i tu w świątyni Wenery ślubuje bogini prócz dotychczasowych nowe ofiary i wota, jeśli Trojański Eneasz wraz ze swą matką wieziony będzie (na rydwanie sławy) przez miasta italskie w pieśni godnej jego i bogini. Także Cezar wstawia się za poetą u swej protoplastki. — Tak prócz tonów, zapowiadających Bukoliki i Georgiki, znajdujemy wśród tych drobiazgów także akompaniament Enejdy.

Lwów. *T. Sinko*

Bugge Sophus: Das Verhältnis der Etrusker zu den Indogermanen und der vorgriechischen Bevölkerung Kleinasiens und Griechenlands — Strassburg 1909. Str. 241.

Herbig Gustaw: Indogermanische Sprachwissenschaft und Etruskologie. (»Indogermanische Forschungen« T. XXVI. Str. 360—381.) Strassburg 1910.

Ostatnie dwa lata dały nam w zakresie etruszczyzny dwie wymienione prace o dyametralnie różnych końcowych rezultatach. Autor pierwszego z wymienionych dzieł jest — jak wiadomo — zapamiętałym obrońcą indoeuropejskiego pochodzenia języka etruskiego. Wobec bardzo licznej i poważnej oppozycyi przeciwko tej tezie bierze się tę książkę do ręki z pewnem niedowierzaniem i sceptycyzmem; przyznać jednak trzeba, że musi się przejść pewną walkę duchową, by się nie dać uwieść jej wywodom. Z jednej strony bowiem wielka wziętość w świecie naukowym, z drugiej zaś zapał, z jakim autor broni swej tezy, sprawiają, że nawet w zatwardziałym zwolenniku nieindoeuropejskiego pochodzenia etruszczyzny, zaczynają się budzić pewne

wątpliwości. Dopiero, gdy się czytelnik rozejrzy bliżej w szczegółach, gdy zobaczy, że niektóre wywody są nieco naciągane, że wiele hipotez opiera się tylko na domysłach kruchych — z tą chwilą wiara w Buggego zaczyna się chwiać.

Osobliwie mam tu na myśli sprawę bardzo doniosłą: mianowicie, ponieważ nie istnieją dwujęzyczne napisy etrusko-łacińskie, na podstawie których możnaby na pewno orzec, co oznacza dany wyraz, a więc w pierwszym rzędzie to, czy jest on imieniem czy słowem, określenie jego znaczenia polega tylko na domyśle Buggego. A skoro nie możemy orzec, czy mamy przed sobą rzeczownik czy czasownik, czy sufiks nominalny czy werbalny, wszelkie wywody, polegające na porównaniu z innym językiem, opierają się na bardzo kruchych fundamentach. Niemniej prawdziwe są słowa Bäckströma o tej książce, wypowiedziane w »Litterarisches Centralblat z b. r. w Nrze 2.: »Wiele tu ważnych i bystrych spostrzeżeń Książkę tę przeczyta z wielkiem zainteresowaniem każdy fachowiec bez względu na to, jakich zapatrywań jest zwolennikiem«.

Oczywista niepodobna tu choćby pobieżnie dotykać wszelkich kwestyi, poruszonych przez autora, który opracował — zdaje się — cały znany nam dotąd materyał językowy etruski. Rozpatrzymy więc tylko ogólne rezultaty do których doszedł Bugge. Jakże się one przedstawiają?

Język etruski jest językiem małoazyatyckim. Tego zdania również są Pauli, Thomsen i Torp. Tosamo twierdzenie wypowiedział zresztą autor już w r 1890. w dziele pt. »Etruskisch und Armenisch«. Mianowicie etruszczyzna ma należeć do tej grupy, do której należy język armeński. W wielu wypadkach etruszczyzna zgadza się z nowożytnymi ludowymi dyalektami armeńskimi. mianowicie tam, gdzie te ostatnie różnią się od klasycznej armeńszczyzny. Ztąd wniosek że etruszczyzna znacznie więcej od innych języków indoeuropejskich oddaliła się od swego pierwotnego typu. I tak np. zarówno etruszczyzna jak i armeńszczyzna wykazują w końcówce l. mn. na — r wpływ nieindoeuropejskich języków kaukazkich. Etruski język jest więc językiem indoeuropejskim, ale zepsutym przez wpływ języków mało-azyatyckich nieindoeuropejskiego pochodzenia. Pierwiastki jego są spokrewnione z pierwiastkami armeńskimi bardziej aniżeli z jakimikolwiek innymi. Ponieważ etruszczyzna często zgadza się z ludową armeńszczyzną tam, gdzie ostatnia odbiega od klasycznej armeńszczyzny — stąd wniosek, że właściwości językowe, które zachodzą w etruszczyźnie i ludowej armeńszczyźnie istniały już w prastarej epoce.

Więcej aniżeli w czemkolwiek odbiega etruszczyzna od języków indoeuropejskich w zakresie liczebników. Najnowsze badania stanowczo wykluczają jakikolwiek związek między liczebnikami etruskimi a indoeuropejskimi. I Bugge częściowo to przyznaje w słowach: »Ich will ausdrücklich sagen, das ich keine prinzipielle Einwendung gegen ihren nicht indogermanischen Charakter habe«.

Po tych ogólnych uwagach następuje szczegółowy rozbiór krytyczny całego materyału językowego etruskiego pod względem fonetycznym, morfologicznym i syntaktycznym. Nie da się zaprzeczyć, że w tych wywodach obok rezultatów ścisłą naukową metodą zdobytych, jest dużo fantazyi. Niepewność

rezultatów pochodzi w znacznej mierze i stąd, że autor oparł swe badania na porównywaniu etruszczyzny z armeńszczyzną, która mało jest dotąd zbadana i która wykazuje około $^4/_5$ zapożyczeń z innych języków.

Przejdźmy teraz do drugiej pracy. Herbig wychodzi od skonstatowaniu faktu, że hipoteza o pokrewieństwie etruszczyzny z językami indoeuropejskimi, a w szczególności z dyalektami italskimi została mocno zachwiana osobliwie po studyach nad zabytkami zagrzebskimi, oraz po wydaniu pomnikowego dzieła Schulzego pt. »Zur Geschichte lateinischer Eigennamen«. Ważnym w tym względzie jest też artykuł Skutscha w Paulego — Wissowy Encyklopedyi tomie XI. szpalty: 803—6, traktujący o pozornie indoeuropejskich wyrazach w języku etruskim.

Potem przechodzi do zapatrywań na etruszczyznę prof. Trombettiego, które wzbudziły przed 3 laty wielkie zainteresowanie. Mianowicie Trombetti przyjmuje pokrewieństwo etruszczyzny z językiem kaukazkim, co zresztą nie jest rzeczą nową, bo w możliwość takiego pokrewieństwa wierzył już parę lat przed nim Wilhelm Thomsen, a nawet jeszcze wcześniej Pauli.

Herbig przyjmuje jako możliwe pochodzenie języka etruskiego ze Wschodu i widzi w nim pokrewieństwo może z mało-azyatycką grupą językową, może z jęz. kaukazkim, a może wreszcie etruszczyzna jest częścią jakiejś zaginionej grupy językowej. W każdym razie charakterystycznem jest, że tytuł swej rozprawy rozumie — jak sam pisze — tak: „Inwieweit berühren sich trotz der Nichtverwandschaft Material und Methode der indogermanischen Sprachwissenschaft und der Etruskologie?“

Otóż co się tyczy materyału językowego, to imiona bogów i herosów są przeważnie zapożyczone z greczyzny; co do nazw osób — to te stoją w ścisłym związku z dyalektami italskimi. I tak z pośród imion własnych przytacza Schulze około 2000 imion etruskich, których refleksy można odnaleść w dyalektach italskich, albo też takich, które w etruszczyźnie występują jako refleksy nazw dyalektycznych italskich Wobec tego — powiada Herbig — musimy wykazać, że przeważna część przekazanego nam etruskiego materyału językowego pozostaje pod względem sufiksów i końcówek w ścisłym związku z dyalektami italskimi. W tym duchu podaje autor kilkanaście próbek.

Ale najdonioślejszą z całej rozprawy jest mojem zdaniem — myśl, która rzeczywiście może mieć dla badań nad etruszczyzną pierwszorzędne znaczenie. Myśl ta streszcza się w słowach. Przedewszystkiem uporządkować napisy, o ile się da, chronologicznie na podstawie cech paleograficznych i archeologicznych, bo to umożliwi nam poznanie historycznego rozwoju zmian fonetycznych.

Lwów. *Franciszek Smolka.*

Przegląd rozpraw z zakresu filologii klasycznej, ogłoszonych w sprawozdaniach szkół średnich za rok szk. 1908/9.[1])

Wobec podanego przez Radę Szkolną krajową hasła, aby w roku jubileuszowym Słowackiego traktować w programach szkolnych ile możności kwestye, odnoszące się do życia i pism Juliusza, tematy starożytnicze zeszły w tym okresie sprawozdawczym na drugi plan. Natomiast i filologowie klasyczni uczcili poetę, który w liście do Krasińskiego (z 14. grudnia 1842) określił całą przedmistyczną twórczość swoją jako, »pogańską« i zaznaczył, że choć już przeklął ów poganizm, to przecież nie może zapomnieć, »że mu był litośnym panem; że jego Dyany były mu kochankami, a jego trwałość prawie wiecznością«. 1. Więc A. Bednarowski (Juliusz Słowacki jako tłumacz Homera. Sprawozdanie gimnazyum II. we Lwowie za rok 1908/9 str. 54—98) zbiera najpierw z prozy i poezyi Słowackiego miejsca, świadczące o zajmowaniu się poety naszego Homerem i sądzi na na ich podstawie, że mniej więcej do 1842 r. możemy wykazać tylko nie wiele wyraźnych reminiscencyi z Homera; następnie mówi o Homerze u Słowackiego po 1842 r. i zestawia zachowaną parafrazę ustępów pieśni pierwszej, siedmnastej i dwudziestej pierwszej Iliady z greckim oryginałem, charakteryzując na podstawie »odstępstw« sposób, w jaki Słowacki rozumiał, ewentualnie nie rozumiał Homera. — Ponieważ Słowacki tłumaczył Iliadę, jak to wykazał prof. dr. Sinko w pracy, o której niżej wspominamy, nie z oryginału, więc nie z języka greckiego, lecz z angielskiej parafrazy A. Pope'a, porównania p. Bednarowskiego i wysnute z nich wnioski są bezprzedmiotowe.

2. Szczegóły ze stosunku Słowackiego do antyku traktuje także St. Schneider (Kilka objaśnień do dzieł Słowackiego. Sprawozdanie gimnazyum VIII. we Lwowie za r. 1908/9, str. 1—15), Zaszczytnie znany z licznych prac z zakresu literatury greckiej autor przytacza starożytne analogie i parallele do myśli o powrocie wszechrzeczy, objaśnia węża Saturnowego, porównuje krwawę plamę na czole Balladyny z krwawem czołem mężobójczyni Klytajmestry, tłumaczy, dlaczego Słowacki nazwał teogoniczną Zofię »Sofos«, opowiada o znaczeniu słoniowych wrzeciądzy w »Beniowskim«, a do »dwóch na słońcach swych przeciwnych bogów« przytacza parallelę z Platońskiego Politikosa (270 A: δύο τινὲ ϑεὼ φρονοῦντε ἐκατοῖς ἐναντία, t. j. Empedoklesowa Miłość i Kłótnia). — Uzupełnieniem tych zajmujących badań jest rozprawka p. St. Schneidra pt. »Słowacki jako gnostyk« w Pamiętniku literackim, Rocznik VIII. str. 46—55.

3. Całokształt antyku u Słowackiego starał się ująć Z. Passowicz w rozprawie pt. Echa klasyczne u Juliusza Słowackiego (Sprawozdanie gimnazyum w Samborze za 1908/9 r. str. 3—15), ale na trzynastu stronach swej pracy mógł podać zaledwie parę ogólników o studyach, motywach i analogiach klasycznych u Słowackiego. Obietnicy, że później zebrawszy więcej konkretnego materyału, jeszcze raz do tego przedmiotu powróci i przedstawi go szerzej i bardziej szczegółowo jeżeli w tym czasie pióro

[1]) Z rozpraw, umieszczonych w sprawozdaniach za rok 1909/10 dwa przekłady Eurypidesa omówiono powyżej, z kilku innych prac filologicznych damy sprawozdanie w następnym zeszycie Eos (Red.).

czyjeś, do tego bardziej powołane, wpierw tego nie roztrząśnie, obietnicy tej powtarzam, nie potrzebuje chyba p P. dotrzymywać, skoro w Helleniźmie Juliusza Słowackiego (Rozpr. Akademii Umiejętności Krakowskiej t. XLVII. i w dodatku p. t. Antyk w Królu Duchu (Pamiętnik literacki R IX. 1910) prof. T. Sinki kwestya ta doczekała się gruntownego i wszechstronnego roztrząśnienia. Choć zatem konkurs naszego Towarzystwa filologicznego na pracę o stosunku Słowackiego do starożytności klasycznej nie znalazł żadnego oddźwięku, to przecież filologowie nasi poza konkursem spłacili dług wobec wielkiego czciciela antyku. Oby blizki rok jubileuszowy Z. Krasińskiego przyniósł podobne przyczynki do wyświetlenia starożytnych studyów i motywów autora »Irydyona«!

Tematy ściśle filologiczne znalazły w tym roku tylko trzech pracowników. Tymi są:

4. A Dorożyński, Ajchylosa »Prometeusz w okowach« w świetle krytyki. (Sprawozdanie gimnazyum z wykładowym językiem polskim w Przemyślu za rok szk. 1909, str. 3—21). Autor zapowiada we wstępie krótkie i przejrzyste przedstawienie różnych teoryi i hipotez uczonych, stawianych w różnych czasach co do dramatu »Prometeusza w okowach« i równocześnie uprzedza czytelnika, że z powodu zawiłości »samej kwestyi« o jej rozwiązanie bynajmniej się nie pokusi. Następnie, referując zdania krytyki o wzajemnym stosunku między Zeusem a Prometeuszem, stwierdza, że stosunek ten pozostaje właściwie niewyświetlony, że tem samem niewyjaśniona jest i kwestya należytego pojmowania Prometeusza jako bohatera, Pan. D. lepiej zna dawniejszą literaturę przedmiotu niż nowszą, z której przytacza jedynie wstęp do wydania N. Weckleina z r. 1893. Poza tę datę już się nie porusza, choć np. w wydaniu piątem Literatury greckiej Christa-Schmida (I. 1908) znalazłby był dużo ciekawych wskazówek co do owego »światła krytyki«. Ale sam referat z ogromnego dzieła Manary Valgimigli'ego (Eschilo, la trilogia di Prometeo, Bologna 1904 o 413 str. 4°) zająłby więcej miejsca niż streszczenie dwudziestu rozpraw i książek, uwzględnionych przez autora niniejszej rozprawki.

5. S. Handel, De translationum, quae vocantur et comparationum usu Horatiano. (Sprawozdanie gimnazyum w Brzeżanach za r. 1908/9, str. 3—48). Jest to druga część pracy (część pierwszą omówiliśmy w Eos XV. str. 110 i 111) skrzętnej i pilnej nad porównianii i metaforami Horacego, w której autor omawia przenośne użycie pojęć, odnoszących się właściwie do ciała i duszy człowieka (należało tu wspomnieć o przenikającym wszelkie myślenie poetyckie animiźmie, antropomorfiźmie i personifikowaniu przedmiotów martwych), tudzież metafory zaczerpnięte »z życia prywatnego« (dom, ubranie, żegluga, przemysł, handel itd.). Autor zapowiada na rok przyszły dalszy ciąg swej pracy, która pomimo szablonowego ugrupowania materyału przyda się każdemu objaśniaczowi Horacego.

6. M. Posackyj, De coniunctivi modi apud Vergilium natura usuque (Sprawozdanie gimnazyum z ruskim językiem wykładowym w Kołomyi za rok 1908/9, str. 1—45). Autor zestawił w dziesięciu rozdziałach przykłady na różne kategorye Wergiliuszowskiego konjunktiwu (oprócz Eklog, Georgik i Enejdy cytuje także Copę i Moretum, a nawet Culex i Ciris, ale pomija Wergiliuszowskie Catalepton) doszedł do tego wyniku, że Wergi-

liusz w użyciu konjunktiwu wogóle zgadza się z kiasykami Augustowskimi, a różni się od nich tem, że w pytaniach zawisłych używa także indikatiwu, zwłaszcza po imperatiwie, a raz nawet (A. VII. 735) w oratio obliqua użył indikatiwu; dalej że coniunctivus concessivus w zdaniach głównych należy u Wergilego do rzadkości, w zdaniach zaś przyzwolonych kładzie się tylko po licet, quamvis, cum. Podobnych stwierdzeń jako wyników swej pracy podaje jeszcze dziewięć (str. 44 i 45) p. P., który trafniej opisuje niż objaśnia miejsca autora. Na zakończenie jeszcze jedna uwaga. We wstępie wymienił autor 31 dzieł, traktujących o konjunktiwie, a z pomiędzy tych korzystał, jak sam się przyznaje, zaledwie ze siedmiu! Dla kogo zatem i w jakim celu, pytam się, przytoczył tę wielką liczbę, bo aż dwadzieścia cztery dzieła, z których sam nie korzystał?

Kraków. *St. Bednarski.*